

Тоҳир Малик
СЎНГГИ ЎҚ

ҚИССА, ҲИКОЯ

*Тошкент
Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Еш гвардия» нашриёти
1990*

T $\frac{4702570200-104}{356(04)-90}$ 59-90

ISBN 5-633-00533-8

© Тохир Малик, «Сўнгги ўқ», 1990.

МУРОЖААТНОМА

Ассалому алайкум, мухтарам китобхон!

Сиз билан балки энди учрашаётгандирмиз, балки аввал ҳам қанси бир асар баҳонасида гойибона суҳбат қургандирмиз. Мен шу китобни қўлга олганингиздан миннатдорман. Сиз асарни ҳали ўқишга тушганингиз йўқ. Балки биринчи бордан кейин четга суриб қўярсиз, балки охирига қадар чидам билан ўқиб чиқарсиз. Балки ёганларим сизга маъқул келар. Ҳар ҳолда шу мақсадда қўлга қалам олганман.

Асар аввалида Сизга мурожаат этишимнинг сабаби бор: Абдулла Қаҳҳор «Ўтмишдан эртақлар» асарларига сўзбоши ёзиб, ёшлар бу гапларга ишонмасликлари мумкин, бу боис эртақлар деб атадим, деган эдилар. Мен ҳам яқин кечмишимизга диққатингизни тортмоқчиман. Айрим воқеаларга ишонмаслигингиз мумкин. Лекин мен ёганларимни «эртақ» дея олмайман. Йўқ, булар уйдирма ё эртақ эмас — аччиқ ҳақиқат! Биз бу кунларимизга етгунча машаққатли йўлларни босиб ўтдик. Биз — урушдан кейинги йилда тугилган авлод бу машаққатларнинг бир улушинигина кўрганмиз, эслаймиз. Бир бурда нон илинжида туни билан навбатда туришлар, тухматга учраб қамалганлар ҳажрида куйиб ўтган кунлар... Ниҳоят, Сталин ўлимидан изтиробга тушиб тўкилган кўз ёшлар ҳали хотирамизда турибди. Мураккаб, мушкул ўтган замонлар манзарасини мен дамнинг маъюсланиб қоладиган юзларида, қамоқдаги тоғам дардида гам чеккан онам кўзларида кўриб, юзлаб одамларнинг ҳикояларини эшитиб, архив — сирлар салтанатининг маълумотномаларидан билганман. Асар тасвирига жамланган қулфатлар балки қаҳрамонларим учун беҳад оғир юкдир. Бу — қазамим ожизлиги. Бу оғир манзаралар тасвирига ҳали етилмагандирман. Баъзан охтиросга берилиб, алдамчи кўчаларга кириб қолгандирман. Бунинг учун маъзур тutasиз. Мен эшитган, билган ҳақиқатларимни ошкор қилишим лозим эди, шу вазифамни бажардим.

Муаллиф

СЎНГГИ ЁҚ

(қисса)

Поҳақлик, тухмаглар жабрини кўп
тортган, ammo шикдонига хиёнат қил
маган табарруқ инсон, тоғам Мирзака
лон Немонийнинг покиза руҳига хо
ше инъят ила баҳшида эрдим.

МУҚАДДИМА

«Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим!»

У шундай деб милтиқ қўндоғини елкасига тираб,
баргга қараб олди.

Кўзининг совуқ нафасида титраб-қақшаб турган ян
роқлар қиттай шабадага ҳам тоб беролмай чирт узила
диган аҳволга келган.

Кўн оғиб шабада эсмай қўйган. Дайдиарадаги
дўнгликда -- танҳо савлат тўкиб турувчи чинорнинг
энг пастки шоҳидаги барг узилгани ҳамон милтиқ оти
лади: кимдир қулаши керак...

Бир ёнига саз қийшайиб турган йиғит, гарчи ягона
баргга тикилиб турган бўлса ҳам уни кўрмайди. Укаси
билан отининга шартлашиб, қўлига милтиқ олгач,

титраб турган барг ўлим хабарчисидай туюлиб, кўз олди хиралашади. Энди у фақат худодан нажот ку-тади.

«Падаркушлигим рост бўлса, худо аввал кўзимни кўр қилади. Баргнинг узилганини кўрмай қоламаң. Жаҳоннинг қаҳри қаттиқ. Мени аямайди... Барг қани? Нимага кўрмаялман? Худо жонимни укамнинг қўлига тошширдими? Пешонамга ёзилгани шуми? Улушим кўмилган ерни унга айтиб қўйишим керакми?..»

— Жаҳон... Жаҳонгир!

— Нима дейсиз? — Жаҳонгир баргдан бир зумгина кўзини олиб, акасига қаради.

— Улушим кўмилган ерни айтайми?

— Керак эмас.

— Жаҳон!

— Баргга қаранг!..

Талвасага тушиб қолди. Ўлим ҳақлигини сездими-кан? Тенада худо ким ҳақ, ким ноҳақлигини кўриб турибди. Агар отамни билатуриб атайин ўлдирган бўлса, омон қолмайди. Худо жазосини беради. Аммо жазони менинг қўлларим билан етказишига қандай чидайман кейин!? Отамнинг қабри совимай туриб. акамдан ҳам айрилсам, кимга суянаман? Акамнинг қазосини қўлимга тошшириб қўйиб, худо мени ҳам жазоламоқчи эмасмикин? Нима учун? Қайси гуноҳларим эвазига менга бу дардларни раво кўрмоқчи? «Сен ўлдиргин-у, бунинг мукофотига сени ўлдирдилар. Энди қотилнинг жонини қаерда олишар экан...» Машойихлардан қолган бу сўзлар наҳот чинга айланса? Отамни акам ўлдирди. Мен акамни. Менинг жоним кимнинг қўлида? Барг қимирламаяпти. Бармоқларим қотиб қолай деяпти. Қанча кутамиз? Балки барг эртага ҳам узилмас? Балки киши билан қолиб кетар? Ахир ҳамма барглар ҳам узилиб тушавермайди-ку? Акам баргга қараяптиларми?»

Жаҳонгир акасига кўз қирини ташлади. Оламгир милтиғининг оғзини ерга қаратганча укасига маъносиз тикилиб турарди.

— Ака, баргга қаранг!

Жаҳонгирнинг овози тошларга урилмай, ёмгир су-вига тўйган ерга сингиб кетган бўлса-да, Оламгирнинг назарида акс-садо бергандай туюлиб, сесканди. Укаси-нинг кетма-кет огоҳлантиришлари кўнглига оғир ботди. Милтиқнинг оғзини унга тўғрилади.

— Менинг ташвишимни чекмай қўйвер.

Оламгир баргга қаради: титраб турибди. «Узилса узила қолмайдами? Падарига лаънат!»

Оламгир аламини ўша жонсиз баргдан олмоқчи бўлди. У дастлаб укасининг гапларига эътиборсиз қараган эди. Ҳеч замонда ака-ука худонинг номини ўртага қўйиб, бир-бирига милтиқ ўқталиб турадими?

Худо шоҳид, Оламгир отасига беихтиёр ўқ узди.

Ярим кеча эди. Уйқуси ўчиб ҳовлига қаради. Бог томонда шарпа кўриб, милтиқни олиб чиқди. Боққа кирди. Шарпа тут томонга юрди. Тут томонга! Оламгирнинг улуши ўша ерга кўмилган. Буни фақат ўзию отаси билади. Жаҳонгирнинг улуши эса бошқа ерга кўмилган. Бу фақат отасигаю Жаҳонгирга маълум. Отаси ўзининг ҳақини ҳам чегриб олиб қолган. Шуни шўро одамларига бериб, гуноҳларидан фориг бўлмоқчи. Қолган умрини осойишталикда ўтказмоқчи. Қайсар чол! Хорижга ўтишга қаршилиқ билдирипти...

Шарпа тутга яқинлашиб, энгашди. Оламгирнинг хаёлига келган ягона фикр шу бўлди: ўғри! Кўз олдига хумча тўла тилла тангаю зеб-зийнат келди. Бошқа ҳеч нима кўринмай қолди. «Ўғри... ўғри... Ҳеч вақосиз қолясан, Оламгир!» деган овоз қулоғидан кириб, юрагини зириллатиб, товонидан чиққандай бўлди. «Жон ҳолатда тенкни босиб ўборди. Отаси эканини қайдан билибди? Укаси эса, «Хорижга йўл бермаганлари учун атайин отгансиз», дейди. Жаҳонгирга ўхшаган қайсар одам уларнинг етти пуштида бўлмагандир. Табиатаи қув ва продаси беқарор бўлган Оламгир эса ўжарликнинг, жасураликнинг афзалликларини баҳолай олмас ҳам эди.

Отаси камгап одам эди. Гапдан кўра ишни маъқул кўрарди. Бомдоддан шомга қадар даладан бери келмасди. Жаҳонгир отасининг қарол ёллаб ишлатганини билмайди. Зафарбек ислом йўлида қилич ялангочлаганда ҳам отаси қишлоқни ташлаб кетмади. «Мен деҳқонман, мен одамларни боқиним лозим. Оллоҳ менинг зиммага шу юмушни юклаган. Ердан юз ўгирсам, оллоҳ менам юз ўгиради. Қилич чошиш, милтиқ отишдан, одам боласи қонини тўкишдан парвардигорнинг ўзи асрасин», деб даңгал айтди. Атроф қишлоқларни тиз чўктира олган Зафарбек Муҳаммадризога тегмади. Аксинча, дўшми тор келганда йиққан-терганини унга ишонди. Омонатга хиёнат қилмасин, деб Муҳаммадризонинг тушига ҳам кирмаган зеб-зийнатлар, тилла тангалар берди. Муҳаммадризо буларни тўртга бўлиб уч

қисмини ўғилларига атади, бир улушини ўзи олди. Қутилмаган бойликдан эси оғиб қолаёзган Оламгир хорижга ўтиш ҳақида сўз очганида, унинг жавоби қисқа бўлди:

— Бир товоқ ёвғон билан одамнинг қорни тўяди. Хорижга борсанг ҳам бир товоққа тўясан. Икки товоқ еёлмайсан, бўкиб ўласан.

Зафарбек шаҳид бўлгач, Муҳаммадризо унинг омонатини кенжаси Жаҳонгирга ишонди. «Хатто сариқ чақасига ҳам хиёнат қилма», деб тайинлади.

Жаҳонгир турган ерда, одам бўйи чуқурликда Зафарбекнинг хазинаси кўмилганини Оламгир билсами...

Бойликларнинг бўлиб берилиши ва бошқа-бошқа ерга ўзга гувоҳларсиз беркитилиши сабабларини ака-ука энди, бир-бирига милтиқ ўқталиб турган онда англаб етишди: отаси оқил экан! Агар шундай қилмаганида, улар балки баргнинг тушишини кутиб ўтиришмасди. Бирон панада пайт пойланарди-ю, тенки босиларди, вассалом!

Дарахтнинг шапалоқдек барги тиланчининг узатилган очиқ кафти каби титрайди.

Жаҳонгир унга бетоқат тикилади.

Оламгир аламдан ёнади. Гўё ҳаммасига шу барг айбдор.

«Укамнинг олдида наст кетдим-а?! Ўлимни бўйинимга олдим-а? Қўрқдимми? Кимдан? Укамданми? Умримда бунақа наст кетмаган эдим. Биров эшитса «йигит бўлмай ўл», дейди. Хў, падарлаънати!...»

Дарахт шохларининг учига беи-оьтита қарга қўнди. Улар қасиллаб, гўё ака-уканинг тентакона қилигидан қулгандай эди. Қаргалар яхшироқ ўрнашиб олиш учун қанотларини патиллатишди.

Ака-укалар сергак тортишди: қаргалар қўнганда шох силкиниб барг узилиши мумкин эди. Аммо барг ҳам уларни эрмак қилаётгандай титраб турарди.

Оламгирнинг назарида барг титрапти.

Жаҳонгир назарида эса зир қақшайпти.

Узилишидан дарак йўқ.

Шом чўкди. Барг қорайиб кўринади. Энди узилса ҳам дарҳол илгаш қийин...

Бирдан ўқ овози янгради. Жаҳонгир чўчиб акасига қаради. Оламгир баргга қараб яна ўқ узди.

— Етар, бас! — деди у хирилдоқ овозда. — Йигит-тир ўйинингни. Гашимга ишонмасанг, мана, отақол мени. Мингдан минг розиман!

— Ака, шартни бузманг!

— Тупурдим шартингга. Сен мишиқининг гашига кирган мен аҳмоқ. — Оламгир шундай деб, қирқма милтигини қўйнига тикди. — Бир-биримизга ўқ узишимиз худога ҳам ёқмади. Бўлмаса битта баргининг узилиши шундай оғир эканми?

Акасининг гаши Жаҳонгирни ўйлантириб қўйди: худди шу фикр бундан сал илгари унинг хаёлини ҳам ёритиб ўтган эди! Худо ҳар иккисининг кўнглига яхшилик уруги сенган бўлса-чи? Шукур, уни бир гуноҳдан қутқариб қолди! Жаҳонгир ҳам милтигини тушириб, акасига яқин борди. Оламгир унинг узр сўрашини кутган эди. Аммо Жаҳонгир акасининг кўзига тикилиб турди-да. «Худога шукур қилинг», деганча настага қараб эди. Оламгир акасининг изидан газаб билан қараб турди. Кейин унинг орқасидан югуриб борди, елкасидан ушлаб тўхтатди. Жаҳонгир ўгирилди. Кўзлар тўқнашди.

Бир-биринга ўхшаш икки кўз, иккови ҳам қора, қисқроқ. Аммо нури ўхшамайди. Бирининг кўзи олазарак: жойида тек турмайди. Бириники бадашши тешиб юборгудай ўткир боқади.

— Мен акангман, отанг ўрнида отангман эди. Бизни қон қақшатган душманларимиздан ўч олишимиз керак;

— Менинг душманим йўқ... Отам... ҳам!

Жаҳонгир акасининг қўлини елкасидан олиб, йўлга кетди. Оламгир зах ерга ўтириб қолди. Тишларини гижирлатиб, қўйнидаги қирқма милтиқни олди. Аламига чидолмай милтиқни қаттиқ қисди. Бармоқлари зирқираганини, тирноқлари орасида қон сирқираб кетганини сезмади — у газаб оташида ёнарди. Гўё унинг буткул борлиги, буткул хужайраларию тукларигача газабдан иборат эди. У газабини кимга сочишни билмасди. Йўқ, кимга сочишни биларди, аммо қандай сочиш ҳозирча унинг учун қоронги эди.

У яна бир кеча кутар, ўн кеча, минг кеча кутар, лекин аламини олмасдан тинчимасди.

Отасининг шўроларга топширмоқчи бўлган бойликлари қаёққа кетганини билолмай гарап юрган Оламгир учун бу манманша ортиқча эди.

У яна бир неча нафасдан сўнг ўридан оҳиста туради. Назарида уни эзаётган дардлар елкасидан босиб ерга киритиб юборгудай бўлади: оёқларини базўр кўтариб босади. Сўнг дарди енгиллашадими, қадамлари

идамланади. Аммо азоби сусаймайди. Сандалниги иссиғида кўзи илинган хотини унинг газаб ўқларига нишон бўлади. Чой ҳам заҳардай туюлади — ичмайди. Кўзига уйқу келмайди. Ярим тунда боққа чиқади. Тут томонга боради. Отаси қулаган ер бойлик яширишган ер... Кўнглига ваҳм оралайди. Чирт этган товушдан чўчиб, тиззаларига титроқ югурди. Шу аҳволда тутнинг тагини кавлайди. Бел баравар чуқурликка кўмилган хумча устидаги тугунчани кўриб аввал ҳайрон бўлади. Тугунчани очади-ю, воқеа равишанлашади. Демак, отаси фикридан қайтиб, ўзининг улушини иккига бўлган, бирини шу тут тагига кўмган экан-да! Нимага буни ўнгилларига билдириб қўймади? Нимага?! Кўнгли ёмон нарсани сезиб эдимиз? Бу саволларга фақат ота жавоб бериши мумкин, аммо қора ердан сас чиққанми ҳеч маҳал?!

Булар кейинроқ юз беради. Ҳозирча Оламгир зах ерда, газабдан ёниб ўтирибди...

Ота қапчалик оқил бўлмасин, олтин бор жойда одамнинг ҳуши учинини ҳисобга олмаган эди. У ўзи учун ҳам бир улуш олтин олиб қолгач, тинчини йўқотди. Бировнинг ҳаққини еб ўрганмаган бу одам Зафарбекнинг эҳсонини ҳам қила олмас эди. Замон потинч бўлмаганида буни болаларига раво кўрармиди? Қариган чоғида у олтинни нима қилади? Шўрога берса, шўро ўқидан жопи чиққан Зафарбекнинг руҳи қақшамайдими?

«Болаларимга бўлиб бера қолай...» — Отанинг нияти шу эди.

Ҳозир зах ерда ўтирган Оламгир бундан ҳам беҳабар, умуман, умр бўйи хабар тошолмайди...

Чинор остидаги воқеадан икки кун ўтса-да, Жаҳонгир ўзига келолмай руҳи синиқ бир аҳволда юрарди. Кўз юмса ўна узилгиси келмай титраётган баргини кўрарди. Барг кўкқисдан узилади. Милтиқ отилади. Акаси қулайди. Яна аза. Яна кафанланган мурда. Яна дод-фарёд... Ўзи гарибгина бўлиб, бел боғлаб турибди. Кўнгли сўрашади: «Оллоҳнинг иродаси...» Отасининг қотилини ҳеч ким билмайди. Акасининг хунини ҳеч ким сўрамайди. У бир умр дардини ичига ютади. То оллоҳга омонатини тошширгунча тушига қонга беланган акаси кираверади, ёнига чақираверади...

Шукурки, оллоҳ Жаҳонгирнинг гамини еди. Уни бундай азобларга ташлаб қўймади. Аммо йўлини ёри-

тиб бермайди: у акасининг олдига бориб тавба қилишни ҳам, адоватда қолишни ҳам билмасди.

Учинчи куни оқшомда ўрик ўтининг чўгидан бозиллаган сандалда ёнбошлаб ўтирарди. Ҳали мойчи-роқни ёқишмаган. Уйлари қоронги. Ташқарида изгирин турган. Жаҳонгир хотинига қарайди. Хотини унга. Хадича келни бўлиб тушганида баҳор эди, ўрик гуллаган эди. Ана энди ўша дарахтнинг ёзда қуриган шохларини ёқиб, чўгида исиниб ўтиришибди. Худо хоҳласа, қиш чиқмай уйлари янги меҳмон билан тўлади. Раҳматли отаси «Чақалоқни янги меҳмон дейишнинг хосияти йўқ. Меҳмон — кетадиган одам. Чақалоқ меҳмон эмас, уйнинг хўжаси. Бировни кутласанг «Уйнинг янги хўжаси муборак» дегин», деб насиҳат қиларди. Акмал сўфи эса «Дунёга ҳаммамиз меҳмонмиз, ҳаммамиз кетамиз, кетини ўйламай, номаъқул ишларга қўл урганмиз ёмон», дер эди. Акасининг уч фарзанди тезкетар меҳмон тоифасидан бўлди. Худо акасининг қисматини унга раво қўрмасин, ишқилиб...

Хадича ака-ука адоватидан ҳам, қайнотасининг қотилидан ҳам беҳабар эди. Жаҳонгирнинг тўнглашиб қолганини чолнинг беҳос ўлими билан боғларди. Ҳозир ҳам ноҳўя гап айтиб қўйиб, аламга алам қўшмай, деб индамай ўтирибди. Худо эрига инсоф берса, юрагидаги дардини олса, балки бу кеч бағрига кирар...

Қамчи дастаси айвон устунига урилди.

— Жаҳон!

— Мулла акам... отам, — деди Хадича.

— Нимага «отам» дейсан? — деди Жаҳонгир аччиқланиб.

— Айтинди.

— Бундай дема! — Жаҳонгир ўрнидан турди. Ташқарига чиқди.

— Шомни мачитда ўқиймиз. Отлан, — деди Оламгир. — Янганг шу ерда ўтира туради.

Жаҳонгир акасига ажабланиб қаради. Кўнгли қандайдир нохушликни сизди. Шундай бўлса ҳам акасининг амрига қулоқ тутиб, маъқул ишорасини қилди-да, орқасига ўгирилди.

— Милтигингни олвол, — деди Оламгир. Кейин укасининг ҳайрат билан ялт этиб қараганини кўриб, хотиржамлик билан изох берди: — Замон нотинч, аҳтиёт шарт.

Хадича ҳамма гапни эшитиб турган эди. Эрининг қайтиб киришига сандалнинг бир томонига қўйилган

пайтава билан этикни олиб қўйди-да, қозикдаги тўнга қўл юборди. Эрининг намоз ўқиш учун мачитга чиқиши янгилик эмасди. Аммо намозга милтиқ билан чиқиши уни ҳайрон қолдирган эди. Ҳаҳонгир хотинининг ҳайратини англаб туради, лекин изоҳ беришга ҳожат сезмасди. Хадича эса сўраш ҳуқуқидан маҳрум эканини билгани учун оғиз очмади.

Ташқаридан Оламгирнинг овози келди:

— Бўлақол имилламай.

— Шомга хийла вақт бор шекилли? — деди Хадича эрига жовдираб қараб.

— Ишинг бўямасин! — Ҳаҳонгир хотини тутган тўнни кийиб, қўш белбоғ боғлади. Кўрна орасига қўл тикиб, қирқма милтигини олди-да, қўйнига яширди. Пешонасини қулоқлари аралаш қийиқ билан боғлагач, ташқарига чиқди. Акаси айвондан нари кетибди. Шохлари ялангоч бўлиб қолган шафтоли олдида янгаси турибди. Ҳаҳонгир акасига яқин борди. Янгаси уй томон юрди.

— Отини эгарла, — деб буюрди Оламгир.

Ҳаҳонгир итоат билан отхонага йўналди.

Кўчада от ишиқирди. Ҳаҳонгир акасининг мақсадини англамаётган эди, аммо шом намози бугун ўқилмаслигига ақли етиб турарди. Отхонага яқинлашди-ю, ичкари киришга оёғи тортмади.

«Хорижга кетмоқчимиз? Унда янгамни бизникига киритиб юборгани нимаси? Ёинки адоватимиз сабабини ойдинлаштириб олмоқчимиз? Нима бўлса пешонамдан кўрдим!» Ҳаҳонгир шу қарорга келиб, отини эгарлаб чиқди.

Акаси отини етаклаб, гузар томонга эмас, кун чиқар томонга юрди. «Аждарқояга, — деб тахмин қилди Ҳаҳонгир, — хилват жой. Мақсади нима? Сўрайми?» Аждарқояга шом чоғи ҳамма ҳам боравермайди. Қишлоқ қабристонининг шундай тепасида учта қоя бор: худди аждаҳонининг учта бошига ўхшайди. Кўпчилик уни «мурдаларни пойлаб ётган уч бошли аждаҳо» дейди. Тошдан ҳеч ким ҳайиқмайди. Аммо одамларнинг пазарида қоронгу чўкиши билан тошларга жон кириб қоладигандай...

Оламгир қабристон этагида отдан тушиб тўхтади. Сўнг «Беғуноҳ кетганларнинг арвоҳлари қўлласин» деб юзига фотиҳа тортди.

Ҳаҳонгир унга қўшилди.

Улар қоя томон юрдилар.

Қоя ортида тўрт отлиқ кўтиб турарди. Эллик-олтмиш қадам нарида яна одамлар қораси кўринди. Жаҳонгир отлиқларни таниди: акасининг улфатлари — шўродан жабр кўрган бойваччалар.

— Заифаларингиз қани? — деб сўради улардан бири.

— Биз ҳисоб-китоб қилгунча тайёр бўлиб туришадим, — деди Оламгир.

Жаҳонгир шундагина акасининг мақсадини англади. «Хорижга кетмоқчи булар!»

— Жаҳон, кетмасак бўлмайди, — деди Оламгир ялинин оҳангида, — уй-жойимизни тортиб олиб, ўзимизни бегона юртларга кўчиришар экан. Бу ердан насибамиз қирқилибди. Жаҳон! Ишонмасанг, ана, Муродилла акангдан сўра.

— Аканг ҳақ гапни айтяпти, — Муродилла шундай деб, катта-катта қадам ташлаб уларга яқинлашди. — Ўзим эшитдим. Эрта-индин сазойи қилиб ҳайдашади ҳаммамизни. Хотинларимизни... ўртага олишар экан. Алдасам, худо урсин.

Жаҳонгир гангиб қолди.

— У холда... у холда...

— Уйда айтсам ишонмас эдинг. Шайхбувамнинг ўзлари бизни бошлаб кетадилар. Аммо унғача ҳисоб-китобли ишимиз бор. — Оламгир шундай деб укасини четга тортди. Юр, омонатингни ол, аёлларни бошлаб келайлик.

Жаҳонгир бир қарорга келмай отни етаклаб акасига эргашди.

Нима қилмоқчисанлар? — деб сўради Муродилла.

Сизлар ишни нишитгуларингча биз қайтамиз, — деди Оламгир.

— Ҳа, тулки, кўрқансанми? Шўрочиларда қасдинг бор эди, шекилли?

— Ҳа, бор. Аммо улар сендан ортармикан?

— Тулқисан, Оламгир, тулқисан. Бўпти, боравер. Лекин хотинларга қўшилиб имилламаларинг. Ҳа, укангга тайинла. Қишлоқда нича тура турсин. Биз узоқлашганимиздан кейин ўт қўйсин. Бизгаки буюрмаган қишлоқ ялангоёқларга ҳам буюрмасин. Уқдингми?

Оламгир қўлини кўксига қўйди-да, укасининг ортидан юрди.

Қабристон ёнидан ўтаётганда Жаҳонгир тўхтади. Дўмпайиб турган қабрлардан «Бир товоқдан ошиқ ичолмайсан... Туироқ — оллоҳнинг мунаввар нури,

сув — унинг ёруғ ҳаёти, ҳаво — буюклиги. Булар жаннат мулкларидир. Инсон боласига бундан зиёда бойлик зарур эмас», деган овоз келгандай туюлди.

«Жаннат мулкни ташлаб кетамизми? — деб ўйлади Жаҳонгир. — Акам хорижга ўтаман, деб бунча ошиқиб қолди? Қўлидаги бойликка ишонаптими? Ё...» Жаҳонгир хаёлига келган фикрдан сесканиб кетди: «...Дайдидара исини олиб Зафарбекнинг омонатини топган бўлса-чи?»

— Жаҳон, нимага тўхтадинг?

Жаҳонгир акасининг овозини эшитиб хаёлини тўнлаган бўлса-да, дарров жавоб бермади.

— Нимага тўхтадинг? — деди Оламгир яна.

— Омонатим... уйда эмас, — деди Жаҳонгир тайин бир тўхтамакга келиб. — Сиз уйга бора туринг, мен тезда қайтаман.

— Омонатинг қаерда?

— Ўзим биламан.

Жаҳонгир шундай деб отни етаклади. Қабристондан узоқлашгач, отга миндию Дайдидара сари елдирди.

Оламгир эса уйга шошилди. Хотини Хадичага борганини айтиб, йўл ҳозирлигини кўргандир. Бир-икки уст-бошу, йўлга озиқ-овқат олишса бас. Қолганини хорижда харид қилаверишади. Олтин бўлса бор. Худонинг лаънати теккан бу ерлардан тезроқ узоқлашса бўлгани.

Олтин жилоси эсини ўтирлаган бу инсон боласи киндик қони тўкилган тупроқни лаънатлаш тубанлик эканини тушуниб етмасди. У ўлжасидан айрилган оч бўри кенатасида эди.

Жаҳонгир чинорга яқинланиб, энг пастки шохга беихтиёр қаради. Кўройдинда ўша барг қалтираб турибди. «Ҳалиям узилмабди-я! Ўзи-ку жони чиқиб бўлган, нимага узилмаяпти экан?» Жаҳонгир ер қавлашга ҳеч нима олмаганини энди билди. Орқага қайтгиси келмади. Этик қўнжидан пичоқни чиқариб, хум кўмилган ерни таталай бошлади. Нам тортган ерни очиш оғир эмасди.

У ҳансираганича, панжалари билан тупроқ тортади. Хаёлида титраб турган барг. «Жони бўлмаса ҳам узилмайди. Биз жонимиз бўлатуриб узилямиз. Қаёққа учиб бориб қўнамиз, қаерда чириймиз? Бизни кимлар тоштаркин? Ха... биз ҳам баргмиз. Барг дарахтга меҳмон. Биз — ёруғ дунёга... Қаерларга учиб бораркинмиз? Узилган барг қайта шохга уланмайди. Биз-чи? Қайта-

мизми ё бутунлай кетамизми? Э, худо, бу нима кўргилик эди-я!..»

Наижалари латтага тегиб, сесканди. Анил-тапил туироқни таталай кетди. Бармоқлари хумга тегди-ю, «Ўзингга шукур» деб қўйди. Хум тепазидаги тугунчани олиб, ажабланди: бойликни кўмганида тугунча йўқ эди. Тугунчани очиб тилла тангаларни кўрди-ю, лой кафти билан пешонасига бир урди. У отасининг нима учун ўқ еганини энди тушуниб етди.

Қишлоқ томонидан ўқ овозлари келди.

У тугунчани қайта боғлади. Туироғини қоқди. Чуқурга оёғини осилтирганича нест бўлиб ўтириб қолди. Тугунни юзига босди. Димоғига отасининг ҳиди урилгандай бўлди.

«...Икки товоқ ош ичолмайсан, бўкиб ўласан.»

«Икки товоқ... икки товоқ... Бир товоқ ошга қорин тўйишини била туриб буларни кимга атаб йиғдилар. Шунини деб кетдилар бу оламдан. Энди бир товоқ ош ҳам керак эмас. Буларни бизга қолдирдилар. Бизга... Бир товоқ ошга зор бўлишмасин, деганлар. «Чирогимни ёқиб туришсин», деганлар. Қасерда ёқамиз у чироқни? Қишлоққа ўт қўяман ҳали. Арвоҳларини чирқиратиб қочаман. Худонинг ҳоҳиш-иродаси шуми? Отам... Отагиниам... Розимисиз? Ташлаб кетишимга розимисиз?»

Ўаҳонгирнинг юрагида гимирлаган бир нарса бўғзига кўтарилди, кейин аввал хўрсиниқ бўлиб, сўнг йинги бўлиб ташқарига чиқди. У тўлиб-тўлиб йиғларди. Отасини ерга қўйишаётганида ҳам бунчалик зорланиб йиғламаган эди. Эркак зоти шунчалик эзилди йиғлайди, деб биров айтса, балки ишонмас. Аммо ҳозир бу ҳақда ўйламас эди. У болам деб ўтган ота руҳига содиқ бўла олмаганидан куйиб йиғларди. Тўлиб-тўлиб, тошиб-тошиб, хўнграб-хўнграб йиғларди. Йинги бағридаги дардни кўз ёшларига қўшиб чиқариб ташлаш баробарида фикрини ҳам тиниқлаштира борарди. Бирданига кўз олдида яшини чақнагандай бўлди. Уч кундан бери қора тун бағридаги йўли гўё бир оз ёришди:

«Ўлдиришим керак эди. Бу дунёда якка-ёлғиз қолсам ҳам, бир умр дўзах азобида ўртансам ҳам ўлдиришим лозим эди!»

Ўаҳонгир тугунчани жойига қўйиб, чуқурчадан чиқди. Энгашганича наижалари билан туироқ торта бошлади.

«Ўлгураман ҳали... улгураман... Хадичани олиб қоламан. Олиб қоламан... Ўлгураман... Падарқуш...»

Падаркуш... Пешонасидан отаман. Арвоҳларни чирқиратиб қочяпти...»

Чуқурча тўлай деганда, тупроқ устига чиқиб тепкилади. Яна тупроқ тортди. Кейин зах ерга ёпишиб ётган барглари таталаб олиб тупроқ устига сочди. Сўнг қўлини этагига артди-да, отни тушовдан чиқарди. Пичоқни унутибди. Изига қайтди. Пичоқни ола туриб яна баргга қаради: қалтираб турибди — узилмабди. Ҳовлиқиб отга минди. Аччиқ қамчи босди. От орқа оёқларига тиранганича тийгани тийгани пастга энди.

У уйига шошиларди. Отишма овозидан қишлоқ уйғонгандир, бесаранжомдир, кимдир ўлгандир, халқ газабдадир, деган ўй хаёлига келмасди. У Хадичани тўхтатишга, Оламғирнинг пешонасига ўқ қўйишга шошиларди. Ҳозир гузардан ўтиш ўзи учун хавфли эканини билмас эди. Билмагани учун ҳам яқин йўлни кўзлаб, отни гузар томонга бурди. Бурди-ю...

Одамларнинг қораси элас-элас эсида.

Кимдир «Ана, ўшаларнинг бири» деб бақирди чоғи. Кейин гарданига таёқ тушди. Йўқ, олдин от мункиб йиқилди. Сўнг гарданига уришди. «Хадича!» деб бақирди. Йўқ, «Ота!» деб бақирди шекилли. Кўз олди қоронғилашди. «Арвоҳ урди» деб пичирлагани эсида.

Ўзига келса — авахтада ётибди.

I. ҚОТИЛМАН, ДЕГАН ОДАМ...

Бу бобда майор Санжар Солиҳовнинг қотилга ишонмагани хусусида гап боради.

Тоғларга ошиқмай келган баҳор ҳақини қўймади — кеч кетди. Кеч келган ёз шошқалоқ кузнинг захар нафасига дош беролмай чекина қолди. Дарахт барглари шошқич равишда заъфарон тус олиб, майлларини тентак шамолга бера қолдилар. Бўлар иш бўлди: Дайдидаранинг асл хўжалари — изғирин, совуқ ҳукм ўтказа бошлади.

Майор Солиҳов, Дайдидаранинг қилигидан беҳабар, шаҳардаги юпун кийими билан чиқаверган эди. Мурда тошилган жойни синчиклаб кўздан кечириб район жиноят қидирув бўлими бошлигининг маълумотини эшитгунча совқотиб тишлари тақиллаб қолди.

— Демак, ашёвий далил йўқми? — деди Солиҳов, маълумотни тинглаб бўлгач.

— Далил йўқ. Фақат иккита из қолган. Бири эски этик изи. Қирқ учинчи размер. Иккинчиси ботинка изи. Қирқинчи размер.

— Этикнинг эгаси Муҳаммадризаевми?

— Ҳа.

— Лйбини дарров бўйнига олгани сизга ажабланарли туюлмаётими?

— Йўқ. Ёши бир ерга бориб қолган, бўйни товланнинг фойдасизлигини фаҳмлаган, — деди Жабборов.

— «Ёши бир ерга бориб қолган» дедингизми? — майор қунишиб бош чайқади. — Эллик олти ёнда тақдирга тан беради, деб ўйлайсизми?

Капитан Жабборов елка қисди. Майорнинг шу олдий ҳақиқатни билмаслигидан ажабланди.

— Рецидивист¹ учун бу жуда кўп. Оғир жиноят у ёқда турсин, бировга қараб қаттиқроқ аксириб юборса ҳам қамалишини яхши билади. Терговчини қийнамаса иши осон кўчиши ҳам унга маълум.

— Яхши... — Солиҳов лабини қимтиб капитанга тикилиб қолди. — Ишни судга ошираверайликми?

Капитан марказдан келган бу одамнинг гаши чинми ё пичинг эканини фаҳмлай олмай гангиди. Кейин ноилож елка қисиб деди:

— Ўзингиз биласиз?..

Бу жавобни эшитиб Солиҳов гижинди. Кўпларнинг тошюраклиги оқибатида қанча одам бадном бўлди, қанчаси жон берди. У дамда қатагон эди, ўйлашга, мулоҳаза юритишга фурсат етмасди. Энди-чи? Бир одамни ушлашибди, у «мен қотилман» дебди. Булар эса ишонинибди...

— Сиз... урушда бўлганмисиз? — деб сўради Солиҳов дағал оҳангда.

— Йўқ... мен уруш ортида хизмат қилганман. Бир неча марта жангга бораман, деб...

— Бу ганнинг кераги йўқ. Мен бошқа мақсадда сўрадим. Эндигина ўн саккизга тўлиб биринчи жангга кирган йигитлар ўлимдан қўрқишарди. Бу тушунарли. Лекин «ёши бир ерга бориб қолганлар» ҳам ўзларини душман ўқидан пана қилишарди. Бевақт ўлим ҳеч кимга ёқмайди, биродар, ҳатто рецидивист ҳам жонидан тўймайди. Умид билан яшайди. Лекин қандай умид билан яшайди — биз шуни билишимиз керак. Қани кетдик бу ердан. Бу туришда илгим тўғнаб қолади.

¹ Қанча-қанча қамалган жиноятчи.

Капитан унинг мақсадига тушунмай қолди. Бу дерага у бошқа вилоятдан келган, Солиҳов билан шунчаки танишган, иш юзасидан эса биринчи марта юзмаюз бўлаётган эди. Ҳозир кичикроқ лавозимда бўлса-да, у ўзига юқорироқ баҳо берарди. Ҳар ҳолда бу соҳада ишлаётганига йигирма йилдан ошди. Жамиятни неча-неча халқ душманидан халос этди. Лавозими ҳам, унвопи ҳам шу одамниқидан баландроқ эди. Қандайдир «маҳмаданалар» чиқиб «ҳибсда ётганлар халқ душманлари эмас» дейишди, уларнинг гапларини бошқа «калтабинлар» ёқлашди. Ишлар қайтадан қўзғалди-ю... оқибатда мана шу овлоққа келиб қолди. Келиши билан қотилликка рўпара бўлди. Ўттиз икки йилдан бери бу қишлоқда одам ўлдирилмаган экан. Шу капитан бояқишни кутиб туришганми, олтмишни қоралаган бир одамни кушпа-қундуз кунни отиб қўйишибди. Қотил айбини бўйнига олиб ўтирибди. Марказдан келган бу «улуғ» нима дейди ўзи? Капитан бир кун ичида қотилни ушлаб, тайёр ошни сузиб берса-ю, бу майор олифталик қилса...

Капитан шуларни ўйлаб гижинди. У ўзини жабрланган, хўрланган, вақтинча чекинган деб ҳис қиларди. Ҳали яна замони келишига, олга интилишига ишончи катта эди. Майорга айтар гапларини ўша яхши кунларга асраб, қияликдан сирғана-сирғана унинг изидан настра туша бошлади.

Сирғанчиқ қияликда тез юрганиданми Солиҳовнинг бадани қизиб, совуқ таъсир этмаётгандай туюлди. Аммо тенасига брезент тортилган «Газик» эшиklarининг тирқишидан суқилиб кираётган совуқ шамол барибир устун келиб район марказига етгунча бўлари бўлди.

Солиҳов бир пиёла чой ичиб олгач, маҳбусни олиб киришни буюрди. Дам ўтмай соқчи йигит баланд бўйли, елкалари кенг, сочи устарада қирилган, бошяланг кишини бошлаб кирди. Солиҳов бу одамнинг оёғидаги бироз уринган хром этикка, эғнидаги қора шим, кўк кўйлакка тезгина разм солиб қўйди. Уни маҳбуснинг кийимлари эмас, пешонасидаги ёзувлар ҳайратга солди. Қамоқ кўрган одамлар кўкрагига, билагига игна билан тешиб суратлар солдирар, ёзувлар ёздирар эдилар. Аммо пешонасига ёздирган одамни Солиҳов энди кўриб туриши.

Маҳбус Солиҳовнинг ўзига қадалган нигоҳини, ажабланаётганини сизди. Лиқиллаб қолган ўриндиққа ўтира туриб мингирлаган овозда деди:

— Пешонамга «алқасосу минал ҳақ» деб ёзилган. Ўқийман, деб ўзингизни қийнаманг. Арабча ҳарфларни билмайдиган болага ёздирган эдим. Яхши ёзолмаган.

— Кимдан қасос олмоқчи эдингиз? — деб сўради Солиҳов.

— Бу эски гап, начайник, эскини кавламанг.

— Ҳар ҳолда бир қизиқиб қўйишим керак: қасос олганмисиз?

Маҳбус индамади. Пича ўйга берилиб қолди. «Қасос олдими? — деб ўзидан ўзи сўради. — Йиллаб кутган фурсатимни қўлдан чиқармадимми? Нима учун яшовдим, шу фурсат учун эмасми? Энди-чи?...» Маҳбуснинг бу фикрларга берилиши бежиз эмас. У Дайдиарадаги қотилликни эшитганидан бери шу саволларга банди бўлади. Савол беради-ю, жавоб топа олмайди. Миясини, юрагини нимадир кемираётганга ўхшайди, баъзан эса аламга чидай олмай инграб юборади.

Солиҳов унинг индамай қолганини бошқа нарсага йўйди: «Ўтмиш хотиралар азоб беряпти шекилли» деб ўйлаб, унга бироз тин беришни лозим топди. Аммо маҳбус бу имкониятдан фойдаланмади, унга тик қаради:

— Сўрайдиганингизни сўранг, начайник.

Солиҳов стол устидаги қоғозларни тартибга солган бўлди. Кейин перони сиёҳдонга ботириб ёза бошлади.

— Мен Санжар Солиҳовман. Вилоят жиноят қидирув бўлиmidанман. Дайдиарадаги қотиллик изини очиш билан шуғулланаман. Қарши эмасмисиз?

— Менга барибир, сиз шуғулланасизми, бошқами — фарқи йўқ.

— Исмингиз?

— Жаҳонгир Муҳаммадризо ўғли. Қирқбел қишлоғида ўрусча ҳисобда бир минг тўққиз юз биринчи йилда туғилганман. Волидаи мукаррамам ўн олтинчи йилда, жаннатмакон отам йигирма иккинчи йилда оламдан ўтганлар. Уйланмаганман. Қариндош-уруғларим қолмаган. Ўзим шаҳарда тураман. Мактабда қорувулчилик қиламан.

«Мактаб кўрган жиноятчи эканини яширмайди ҳам, — деб ўйлади Солиҳов унинг айтганларини ёзиб олар экан, — берадиган саволларимга бира тўла жавоб кайтара қолди.»

— 1957 йил бешинчи октябрда қаерда эдингиз? — деди Солиҳов Жаҳонгирга синовчан тикилиб.

Жаҳонгир жавобни ўйлаб ҳам ўтирмади.

— Дайдиарада.

— Нима қилдингиз у ерда?
— Болалигим ўтган ерларни кўргим келиб чиқувдим.

— Мархумни танирмидингиз?

Бу сафар Жаҳонгир ўйланди.

— Йўқ, — деди у эзгин бир оҳангда. Солиҳов ундаги ўзгаришни сезди. Тоза қоғозга «Мархумни ростдан танимайдими?» деб ёзиб қўйди.

— Танимасангиз... нимага ўлдирдингиз?

— Шайтон йўлдан урди. Ўқ хато кетди. Архарни мўлжалга олувдим.

— Ов милтиғида отувдингизми?

— Ҳа.

— Ўқ мархумнинг қаерига тегди?

— Билмайман... қўрқиб, қочиб кетдим.

Солиҳов Жаҳонгирнинг ёлгон гапира бошлаганини билди. Шу сабабли нафас ростлашга ҳам қўймай саволларни ёғдириб ташлади:

— Тахминан ҳам билмайсизми? У сизга орқа қилиб турганмиди ё юзма-юзми?

— Юзма-юз эди шекилли?

— Милтигингиз қани?

— Дарёга ташлаб юбордим...

Солиҳов яна савол бераман, деганида Жаҳонгир қўлини кўтарди:

— Пачайник, бошқа савол берманг, — деди у қатъий оҳангда, — айбимга иқрорман. Уни мен ўлдирдим. Энди мени отиб ташлайверинг.

Солиҳов унга тикилиб қаради-да, миёнида кулди.

— Сиздай кўнни кўрган одамга гўллик ярашмас экан. Менинг отадиган одам эмаслигимни биласиз. Дунёда суд деган нарсалар ҳам борлиги сизга маълум. Ҳатто... ёлгон гапираётганингизни ҳам биласиз. Жонингиздан тўйган бўлсангиз умрингизга бизнинг қўлимиз билан нуқта қўйманг. Терговни чалгитаман, деб ҳам ўйламанг. Бизга сизнинг жонингиз керак эмас. Сиз қотилни яширянсиз. Ёнингиздаги ким эди, айтинг.

Жаҳонгир унинг ўтқир нигоҳига бас кела олмади. Бошини эгди.

— Ёнимда ҳеч ким йўқ эди. Ўзим ўлдирдим, — деди наст овозда.

Солиҳов «ана, кўрдингизми» дегандай кашитанга қараб олди. Капитан бу нигоҳга яширинган маънони уқмагандек ҳиссиз тураверди. Солиҳов асабийланиб

столни бир-икки чертди. Боши эгик маҳбусга тикилиб, ундан яна сас чиқишини кутди.

— Мен ўлимга шошаётганим йўқ. Умрнинг вақти соати оллоҳнинг қўлида. Керак бўлса жонимни сизнинг қўлингиз билан олади, хоҳласа бошқанинг қўли билан. Мен оллоҳим юборган барча жабру жафоларни кўриб бўлдим. Дилимдан чиқариб бир оҳ урсам олам-жаҳон барбод бўлади. Оллоҳ имонимни берса, бир мўминнинг қўли билан жонимни олса, бир мўмин покиза танамни манзилимга қўйса бас. Орқамдан биров фарёд урмайди, биров чироқ ёқмайди, руҳимга биров икки калима қуръон бағишламайди. Шунақа... начайник... — Жаҳонгир бошини кўтарди. Солиҳов унинг кўзларида нам кўрди. — Мени ҳам қийнаманг, ўзингизни ҳам қийнаманг. Суддан қўрқманг, гашимдан тонмайман.

Солиҳов унга бошқа савол бермади. Жаҳонгирнинг гаплари ёзилган қоғозни стол четига суриб, ручкани узатди:

— Ўқиб чиқинг. Гапларингиз тўғри ёзилган бўлса, имзо чекинг.

Жаҳонгир ўқиб ҳам ўтирмай имзо чекиб берди-да, ўрнидан туриб қўлини орқасига қилди. «Бунчалар мўмин бу одам» деб ўйлади Солиҳов, унинг қилигидан ажабланиб.

Жаҳонгирни район милициясининг ярим ертўла авахтасига қайтаришди. Жаҳонгир ўн кишига мўлжалланган, икки қаватли тахта сўрилар қўйилган бу нимқоронғи зах авахтада тунни ёлғиз ўтказган эди. Бу авахтада йигирма иккинчи йилда ҳам ётган. У пайтда ерга сомон тўшалган эди. Туни билан бургага ем бўлиб чиққанди. Дастлаб келганида авахта гавжум эди. Кеча кириб, кўзларига ишонмади. Кейин: «Бу юртда жиноятчи дегани қолмагандир-да, мендан кейин авахтани бузиб ташлашар», деган тўхтамга келиб, деразани эслатувчи туйнук ёнидан жой олди.

Аниқ ёдида: сўроққа чиқаётганида соқчи эшикни қулфламай очиқ қолдирган эди. Қайтгач, эшикка осиглиқ қулфни кўриб ажабланди. Ичкари кириб ориқ бир йигитга кўзи тушгач «авахтанинг иши ҳали бор экан» деб қўйди ўзича. Йигит ёши улуг бу одамни кўриб, салом берди.

— Ҳа, иним, бу ерларга қайси шамол учирди? — деб сўради Жаҳонгир, унинг саломига алиқ олгач.

— Ҳе, бунақа шамолнинг энасини... — Йигит беих-

тиёр сўкиб юборди-ю, бу қилигидан ўзи изза чекиб, гап оҳангини сал юмшатди. — Хотинимни урган эдим, бу ерга тиқиб қўйишди надарлаънатилар.

— Чакки бўлибди, — деди Жаҳонгир жойига бориб ўтириб.

Йигит бу гапни «қамашгани чакки бўлибди» деган маънода ўқиб, дадилланди.

— Эр бўлгандан кейин эрлигини қилиш керак. Хотин хотинлигини қилсин. Эрга гап қайтармасин, эрнинг чизигидан чиқмасин. Хотин эрга қараб чақчайиб турса...

— Хотин киши эрининг хурматини жойига қўйиши керак, гапингиз тўғри.

— Чақчайиб тургандан кейин калтак ейди-да.

— Йўқ, иним, помард одам хотинини уради.

— Не, қизиқ экансиз-ку?..

— Расулуллоҳ аёлларни хўрлашни маъни этганлар. Хар бир мўмин расулуллоҳнинг ҳадисларига амал қилиш шарт.

Йигит қарасаки, бу тақирбош одам унга эл бўлади-ган эмас, шу боис гапни давом эттирмади. Аммо узоқ жим ҳам ўтира олмади.

— Патинкамни ишини ҳам ечиб олишди. Ишни нима қилишади?

— Ўзини осиб қўймасин, деб олишади.

— Ким ўзини осади, менми? Жинни бўлманми мен?

-- Ҳа, энди буларнинг таомили шунақада.

-- Сизникини ҳам олишдими? Ҳа... сиз этикда экансиз... Ўзи... сизни нимага қамашди?

— Э, иним, менинг ишим чатоқ. Мен одам ўлдирдим.

— Одам ўлдирдим? Кимни? Халиги... Дайдиарадаги одамними? Нимага ўлдирдингиз?

Жаҳонгир, бу йигитнинг феъли торроқ эканини билиб, ҳазил билан жавоб берди:

— Хотинини урган экан.

Ҳазил гап билан йигитдаги ҳадикни қувмоқчи бўлган Жаҳонгир уни баттар саросимага солиб қўйди. Йигит унга бақрайиб қараб қолди. Жаҳонгирнинг пешонасидаги ёзувни кўрди-ю, бадбашара одамхўрга дуч келгандай ҳушини йўқотди. Санчиб ўрндан туриб орқасига тисарилди. Уни тинчлантириш учун Жаҳонгир ҳам ўрндан қўзғолди. Йигит буни бошқача тушуниб, орқаси билан деворга урилганча тисарилаверди. Сўнг кескин ўгирилиб, эшикни дўмбира қила кетди.

— Начайникни чақир, чақир дейман! — жонҳолат-да бақирди.

Жаҳонгирнинг «Ҳой, иним, ҳазиллашдим», дегани кулоғига ҳам кирмади. Йигитнинг жазаваси авжга чиққанда эшик очилди.

— Нимага ғалва қиялпсан? — деди соқчи ўдағайлаб.

— Мени бошқа хонага олиб чиқинглар. Талаб қиламан!

— Бу энангни уйими, кўнглингга қарайдиган. Гинг-шимай ўтир, бўлмаса адабингни ейсан.

— Мен...

— Учир овозингни! Бор жойингга, — соқчи уни кўкрагидан итарди-да, Жаҳонгирга қаради: — Сен эса мен билан юр.

Жаҳонгир «яна сўроққадир» деб ўйлади. Ҳар ярим соатда чақириб гангитадиган терговчиларни ҳам кўрган, туни билан тик турган ҳолда саволларга жавоб берарди. Сўроқдан қайтиб энди ётганида «Ризаев, тур ўрнингдан» деб кириб келишарди. Кундузи ухлашга рухсат йўқ, соқчи дам-бадам эшик тирқишидан қарайди. Ётиш у ёқда турсин каравотга ўтиргудай бўлса «тур ўрнингдан!» деб бақиради. Жаҳонгир айби нималигини билмайди. Терговчига маъқул жавобларни бераверади.

Ҳозирги чақирув унга қирқ еттинчи йилдаги ўша ўроқларни ёдига солди. Майор билан бўладиган савол-жавобга шайланиб хотиржамлик билан юрди. Бироқ, соқчи уни идорага эмас, ҳовлида турган усти ёшиқ, бурни пачоқ машина сари бошлади. «Шаҳарга олиб кетишаркан, — деб ўйлади Жаҳонгир. — Демак, иш чўзилади. Районда қолганда тезроқ битарди. Бу Сан-жар деганлари ханжар бўлиб дилимни тилим-тилим қилиб поралайди шекилли...»

Жаҳонгир «бу юртимга энди қайтиб келмасам керак», деб ўйлаб бир зум тўхтади. Атрофга суқланиб боқди. Тоғ бағридаги унинг жаннат қишлоғи бу ердан кўринмайди. Лекин у ҳозир атрофга боқиб қишлоғини кўргандай бўлди. Димогига жийда гули ҳиди урилгандай туюлди. Бу атрофда жийда йўқ, қолаверса ҳозир куз. Бу ҳид қайдан келди, ўзининг ҳам ақли лол.

— Қочинни ўйлама, қочсанг — отиласан, — соқчининг кескин гапи хаёлини тўзитди. Аста-аста босиб машина томон юрди. «Ҳе, эси йўқ бола, қаёққа қочман? Ўлимдан қочиб бўларканми? Ўзим ўлим истаб

юрибман-ку... Ё ростданам қочиш қилиб берсамми? Шартта отади, тинчийман, қўяман?..» Шу фикр миясига равшанлик бериб, яна тўхтади. Бир қарорга келмасидан соқчи милтигининг қўндоғи билан туртди. «Қаёққа қочаман? Отаман, деб пўписа қиляпти. Оёқ-қўлим енгил, чаққон бўлсам экан, қочсам. Энди оллоҳим тайин қилган кунни кутишдан ўзига чорам йўқ.»

Қуёш нурлари ўлимтик туюлса ҳам қамоқхона машинасининг темир баданига таъсир ўтказган эди. Панжарали дарчаси ҳам бўлмаган бу машина ичи қоронги ҳамда жуда дим эди. Бирпасда Жаҳонгирнинг нафаси қайтди. Хайриятки, машина узоқ турмай, юрди. Совуқ шамол темир баданнинг ёриқларидан ўзига йўл топиб ичкари кирди. Жаҳонгирнинг назарида бу тоза ҳаво, юрт ҳавоси у билан хайрлашиш учун биқиниб киргандай эди. У чуқур-чуқур нафас олди. Томоғига нимадир тиқилди. Йиғлагиси келди. Аввал олиб кетишганда бу ҳолга тушмаган эди. Қайтиб келишига, ота юрт тунроғини кўзига суртишига, сувдан тўйиб-тўйиб ичишига, ҳавосига тўйиб-тўйиб нафас олишига ишонарди. Энди... бундай ишонч йўқ унда. Энди... қайтмас бўлиб кетяпти. Энди... онаси, отаси ҳам ёлғиз қолди. Энди... уларнинг арвоқлари қишлоқ кўчаларида паноҳ излаб чирқираб юради. Кеча қабристонга бориб зиёрат қилгани дуруст бўлди. Бу дунёда сўнгги марта борди. Энди у дунёда дийдор насиб этади. Ҳаммалари жамул-жам бўлишади. Онаси, отаси... ниҳоят акаси... Айбдорни оллоҳнинг ўзи жазолайди.

Машина нотекис йўлда чайқалиб боради. Омонат ўтирган Жаҳонгирни баъзан итқитиб юборади. Жаҳонгирга йўл азоби таъсир этмайди. У руҳига банди бўлиб ўтирибди. «Ё оллоҳ, билиб-билмай, тушуниб-тушунмай, шайтон йўлига кириб, тўғри йўлдан озиб, имондан, виждондан, инсофдан чекиниб қилган гуноҳларимни ўзинг кечир. У дунёда эна-отам билан, акам билан учрашадиган онларим яқин қолди. Ё оллоҳ, уларга ёруғ юз билан рўпара қил. Акам тўғри йўлдан озган эди, ўзинг раҳмат қил уни. Бу дунёда гуноҳларига тавба қилмаган бўлса, энди тавба қилади, тавбаларини даргоҳингда қабул эт. У кўрмаган азобларни мен кўрдим. Унинг гуноҳларини ҳам мен сўраб оламан. Шу кунга қадар акамга айтадиган гапларимни дилимда сақладим. Ўзингга шукур, гапим ичимда қолиб кетмади. Акамни мен отишим керак эди. Умр бўйи шундан

қўрқиб яшадим. Акамни ўлдириш азобини қандай кўтараман, деб эдим, шукур, бу азобдан ҳам қутқардинг. Акамнинг жонини бировнинг қўли билан олдинг. Аммо унинг гуноҳини мен бўйнимга оламан. У дунёга шу гуноҳ билан бораман. Ё оллоҳ, гуноҳимни ўзинг кечир. Аммо мен жаннатдан жой сўрамайман. Шу таъмада сенга сигиниб юрган бўлсам, албатта, дўзахдан жой бер менга. Бу дунёда кўрган роҳатларим эвазига дўзах азобини тортай. Мен саллоллоҳу алайҳи вассаллам Муҳаммад алайҳиссаломга айтган сўзларингга амал қилиб келдим. Энди имонимни берсанг бас...»

Темир баданли машина «ҳей, эсингни йиг» дегандай Жаҳонгирини силкиб-силкиб қўяди. Жаҳонгирининг руҳига батамом банди бўлишига йўл бермайди.

2. КАЛАВАННИНГ БИР УЧИ

Бу бобда нарда-девор ортидаги аёлнинг ўйлари билан танишасиз.

Майор Санжар Солиҳов маҳбусни шаҳар турмасига кўчириш ҳақида буйруқ бергач, Жабборов билан хайрлашди. Капитаннинг кўнглида ноҳуш ҳис уйғонди. Дайдиарадаги қотилликка онд ишнинг мураккаблигини энди тушунди. Солиҳов ишни енгил кўриб чиқадиганга ўхшамайди. Демак, иш ниҳоясига етгунча район жиноят қидирув бўлимида ҳам тинчлик бўлмайди.

Капитан Жабборов Солиҳовга ёқмади. Солиҳов унинг ўтмишини эшитган эди. Аммо ўша давр уни шу ишларига мажбур қилгандир, давр талабига қарайман, деб бегуноҳ одамлар номига, умрига зомин бўлгандир, деб ўйлаган эди. Бугунги қисқа учрашувдан билдики, капитан ўтмишидан хулоса чиқармаган, ёки унинг табиати, бўлган тургани шу: ишни енгил-елли кўриш. Солиҳов у билан хайрлашгач, «ишни олиб борувчи гуруҳга қўшиб бўлмайди буни» деган қарорга келди.

«Газик»нинг гилдираклари гўё ҳар бир тош, ҳар бир чуқурликни пайнаслаб тонаётгандай эди — машина тинмай чайқаларди. Солиҳов пешонасига «алқасосу минал ҳақ» деб ёзилган одамни кўз олдига келтириб ўйларди: «Уч марта қамалган. Яна энг қалтис даврларда: 1922, 1938, 1947... Кўп азоб чеккан. Қарашларида маъно бор. Аҳмоқ одамга ўхшамайди. Қотилликни нима учун бўйнига оляпти? Марҳум орқа томондан, ов милтигидан эмас, тўншончадан отилган, ўқ миясини ўшириб кетган. Муҳаммадризаев уни отилгандан сўнг

кўрмаган, кўрган бўлса аввал кўргандир. У билан гаплашган. Нимани гаплашган? Кейин кетган. Қаерга кетган? У кетгач, қотил келган. Ким у қотил, нимага келган? Кекса одамдан нима талаб қилган? Шарипов Дайдиарада нима қилиб юрган эди? Йигирма саккизинчи йилда бошиқа вилоятдан хорижга ўтиб кетган бу одам икки йил аввал Қашқардан қайтган. Бу овлоқ жойда нима бор экан унга?»

Машина тинмай чайқалади. Гўё Солиҳовни тобора чулғаётган саволлар булутини тўзитмоқчи бўлади. Солиҳов бундай йўлларга, бундай чайқалишларга кўникиб кетган. Урушдан аввал қайси бир ҳамроҳи нолигандан ярим ҳазил, ярим чин билан «замон чайқалиб турибди, машинанинг чайқалиши нима экан», деган эди. Солиҳов замонларнинг энг қалтис чайқалишидан ўтиб келди. Гуноҳи нима эканини билмай бош эгиб сукут сақлаб ўтирган доноларни, мунг тўла кўзларни кўрди. Баъзан шу кўзлар уни таъқиб қилади. Ана шунда кўринмас панижалар юрагини сиқувга олади. У кўнглига фақат бир нарсадан паноҳ топади: бегуноҳларни кўрди, аммо уларни қириб ташлашда иштирок этмади. Бахтига (ҳа, бунинг бебаҳо бахт эканини энди билипти) сиёсий маҳбуслар билан шугулланмади. У қотиллар, ўғриларни тутиш билан машғул эди. Ҳозир кўнглига бироз бўлса-да, таскин берадиган ҳам шу -- жамиятга зарур иш билан шугулланган.

Солиҳов идорага қайтунича биринчи галда қиладиган ишларини белгилаб олган эди. Хонасига бора туриб Рамазоновни чақирди. Капитан Рамзиддин Рамазонов уруш кўрган, оқ-қорани яхши ажрата оладиган инспектор бўлгани учун ҳам Солиҳов уни кадрларди. Кўн ишларда унинг ёрдамига суянарди.

Майор Дайдиарадаги қотиллик, район жиноят қидирув бўлимидаги ўртоқларнинг хулосаси билан таништириб, Рамазоновдан жавоб кутди.

Рамазонов унга жавоб беришга шошилмай «Қазбек»ни тутатиб ўтирарди. Ташқаридан қараган киши «бу одам муҳим гапларни эшитди, энди жиддий бир фикр айтиши керак», деб ўйламас, оёқни чалиштириб ўтирган капитан шунчаки бекорчиликдан панирос тутатяпти, деган хаёлга бориши мумкин эди. Солиҳов у билан дастлаб учрашганида бу қилигидан ранжиган ҳам эди. «Бу бемалолхўжа ўйлаб ўйига етгунча жиноятчи қиладиган ишни қилиб бўлади» деб гижинганди. Кейин-кейин бунга кўникди. Ҳатто чуқур

мулоҳаза юритадиган бу одамни яхши кўриб қолди.

Рамазонов папиросдаги сўнгги тамакини тутатиб бўлгандан сўнг қолдиқни қулдонга ташлаб, аста эзиб қўйди.

— Тушунарли, — деди бошлигига қараб, — архивни титиб чиқаман.

Рамазонов чўнтагидан «Ўзбек» қутисини чиқариб бир дона олди-да, папироснинг тамакили томонини аста эзиб, иккинчи учи билан қутига уриб-уриб қўйди. Бир нафас ўйланди. Папиросни лабига қистирди. Бироқ тутатмади. Сўнг тайин бир қарорга келиб ўрнидан турди.

Солиҳов идорада узоқ ушланмади. Ташқарига чиқиб эски шаҳар томон йўл олди. Оқшом қўна бошлаган палла, кўча тирбанд. Одамлар икки вагонли трамвайнинг зиналаригача осилиб олишган. Дўмбоқ паттачи трамвайнинг силкинишига эътибор бермай одамлар орасидан суқилиб, туртиниб ўз ишини қилади. Йигитлар атайин хиралик қилиб уни ўтказгани қўйишмайди. Паттачи буни билади, бироқ ўзини билмаганга солиб йигитларнинг биқинига тирсагини тираб ўтади. Вагон ўртасида турган Солиҳов Хадрага етганда паттачининг орқасидан эргашиб эшик томон силжиди. Чорсуда бир амаллаб тушиб қолиб, пойафзаллар обдан суртилган шимининг почасини қоқди. Бозор томон юрди. Узун кўчанинг икки томонидаги дўконлар ёпилган. Кўчада одам сийрак. Фақат ресторанлар олди гавжумроқ. Ичкарида жазавали куй эшитилади. Баҳору ёз меҳнат қилиб етиштирганини сотиб тугатган, чўнтаги пул кўрган деҳқон йигитлар болалари ризқининг бир улшини шу ерга сочиб кетишади. Гўлроқлари баъзан шип-шийдам бўлиб ҳам чиқишади. Кўкраклари тирсиллаб турган хонимлар, фуражкасини бостириб кийиб олган йигитлар бу атрофда бекор изғиб юришибдими. Улар ҳозир ҳеч нарса билан иши йўқдай, бефарқ туришибди. Атрофга қоронғулик чўкиб, ичкарида оркестр авжга чиққанда уларнинг «ови» бошланади.

Семизлигидан ёрилиб кетай деяётган милиционер Солиҳовни кўриб салом берди. Солиҳов алик олди-ю, бошқа гап айтмай ўтиб кетди. Бозорга айланишадиган киссавуру чайқовчидан «солиқ» ундириб турадиган бу одамнинг пойдевори мустаҳкам эканини Солиҳов биледи. Буни бозордан йўқотиб, ўрнига ёшроқ, чаққонроқ, энг муҳими — ҳалолроқ милиционер қўйишни талаб қилганида бошқармадагилар «унга тегманг» деб гапни

калта қилишган эди. Солиҳов бозорга бориб тақаладиган жиноятларни очишда бу одам билан икки-уч суҳбат қурган, бироқ тайинли бир гап ололмаган эди. Ҳозир уни кўриб гижиниб қўйди-ю, тўхтамай ўтиб кетаверди. Милиционер эса бундан ўзига хулоса чиқариб «атрофда одамлари бормикин» деб аланглади. Кейин шошилиб ресторанга кирди.

Солиҳов бозорни кесиб ўтиб, қадимда масжид бўлган, маданий инқилобдан сўнг мактаб ихтиёрига берилган гиштин иморатни, сўнг гавжум чойхонани ортда қолдириб, болохонали уй қаршисида тўхтади. Бу ерларни беш қўлдай яхши билганидан марҳум Сиддиқ Шарипов яшаган уйни қийналмай тонди.

Дарвозанинг бир тавақаси очиқ, йўлак кимсасиз, ичкарида — ҳовлида эса одамлар кўринарди. Шом тушиб ҳассакашлар эндигина ичкари кирганлар. Солиҳов дарвозани тақиллатиши ҳамон тўн кийиб, белбоғини кўлида ушлаб олган ўттиз ёшлар чамасидаги йигит кўринди. Ҳозиргинада ечган белбоғини қайта ўраб, мезбонга пешвоз чиқди. Яқин келгач, салом бериб, кўшқўллаб сўрашди-да, ичкари таклиф қилди.

Ҳовлидаги сунадан уч эркак жой олган эди. Юзини рўмол учи билан тўсиб, суна четида ўтириб гаулашаётган аёл Солиҳовга кўзи тушини билан шошилиб ўрнидан турди-да, нарда девор ортига ўтди.

Солиҳов сунадагилар билан саломлашгач, қариялардан бири тиловат қилгач, иккинчиси унга гулдор юнқа хитойи шёлада чой узатди.

Мезбонлар Солиҳовни кўнгил сўрагани, таъзия билдиргани келган одам деб ўйлашган, лекин танимай туришган эди. Солиҳов маъноли қарашлардан буни сезд. Орадаги ноқулай вазиятга барҳам бериш учун ўзини танитди.

Марҳумнинг яқинларидан сўрайдиган гапларим бор эди. Ишимиз шунақа, кўнгилга олмайсизлар. Вақт ўтишини кутиб туролмаймиз.

-- Қани, ишим, дастурхонга марҳамат қилинг. Аввал таом, бадаз калом, деганлар. Фурсатингиздан бир улушини биз учун бахш этасиз. Сўнг, мава, Йўлчиной билан бафуржа суҳбат қураверасиз. Йўлчиной — раҳматли Сиддиқбекнинг пушти камари, — деди чой узатган қария.

Инна диллоҳи ва инна алайҳи рожиъун¹. Ол-

¹ Албатта биз худонинг бандасимиз ва унга қайтувчимиз.

лохнинг марҳамати шу-да, мусофирликда олмай, ўз юртида олди жонини. Шунисига ҳам шукур қилиш керак. «Юртимга келволдим, бу ёқдаги ҳаётим энди фойдага қолди» дерди раҳматли.

— Сизлар... қариндошмисизлар? — деб сўради Солиҳов чойдан хўплаб.

— Аслида-ку... бегонамиз, аммо мусофирликда қариндошдан афзал бўлиб кетганмиз. Қашқарда на-сибамизни бирга териб еганмиз.

— Шарипов... Сиддиқбек ака қачон кетганлар бу ерлардан?

— Ленин ўлган йили, дерди раҳматли.

— Сабабини билмассизлар?

— Э, иним, сабабини ўзингиз биласиз-ку? Отамизда битта сигир бўлса ҳам, «бой» деб, «унсур» деб дағдаға қилишган. Раҳматли Сиддиқбек ҳам оталарига қўшилиб кетворганлар. Мана, Йўлчивой йўлда туғилган экан.

Девор-парда ортида шарпа сезилиб Йўлчивой ўрнидан турди-да, узатилган косаларни олиб изига қайтди.

Солиҳовнинг қорни оч эди, тортиниб ўтирмади. Қариялар ҳам гулдор қизил чўиларни бармоқларига қистириб олганча лағмонни иштаҳа билан ея бошлашди.

— Кимникидан келибди, жуда боплани-да, а? — деди қариялардан бири.

— Рўзиохунникидандир? — деди иккинчиси.

— Шунақа бўлса керак, — деди Йўлчивой.

Овқат ейилиб, фотиҳа ўқилгач, қариялар қўзғалишди.

— Йўлчивой, ўғлим, энди биз борайлик. Худо сабр берсин. Насиб этса, пайшанба куни дийдор кўришамиз.

Улар шундай деб чиқиб кетишди.

Супада икковлон қолишди. Солиҳов Йўлчивойга қаради. Пешонаси кенг, кишиклари узун, қора қош, қиррабурун, ўттиз беш ёшлардаги бу одамни қаердадир кўргандай эди.

— Қотилни топганмисизлар? — деб сўради Йўлчивой.

— Ҳали топганимизча йўқ. Бир одамдан гумонимиз бор. Шунинг учун ҳам сиз билан гаплашиб олишим керак. Сиз ўзингиз, ёки онангиз бирон кишидан гумон қилаётганларинг йўқми?

Йўлчивой ўйланиб туриб елка қисди.

— Ҳайронман... кимга керак экан бу...

— Дадангиз бирон кишининг таъқиб этаётганини айтмабмидилар?

Йўлчивой яна ўйланди.

— Йўқ. Тинчгина яшардик. Бу шаҳарга келиб, жой қилиб, ҳали дўст-душман орттиришга ҳам улгурмовдик.

-- Дадангиз Дайдидарага нима учун борганлар? Айтиб кетган эдиларми?

-- Бир биродаримни йўқлаб келаман, девдилар. Кимлигини сўрамабман. Дадам... раҳматли ҳам айтмовдилар.

«Раҳматли» дейишга Йўлчивойнинг тили бормади. «Раҳматли» дейиш ўзинг учун азиз бўлган одамнинг ўлимини тан олиш демак. Ўғил ҳали бу даҳшатли фожиани тан олгиси йўқ. Назарида дадаси ҳали замон Дайдидарадан қайтади. Назарида ўқ ўпириб юборган бош, очиқ кўзлар... булар қўрқинчли бир туш эди. «Раҳматли» дейиш бунинг туш эмас, ҳақиқит эканини тасдиқлаш демак...

Йўлчивой ўзи истамаган ҳолда буни тасдиқлади. Отаси ерга қўйилгач уч кун ўтиб, унинг ўлимини тан олди. «Раҳматли» деган сўзни айтиши билан бадани титраб, пешонасига совуқ тер чиқди. Солиҳов ундаги ўзгаришни сездди. Шу сабабли яна дарҳол қайта саволга тутмади.

Бу қисқа жимликда Йўлчивой йўлга отланган отасини кўз олдига келтирди. «Дайдидара деган қишлоқда биродарим бор. Ўттиз йил кўришмадим. Хабар олишим фарз» деб жилмайган эди. Жилмайишида саросима зоҳир эди. Йўлчивойнинг сезгир нигоҳи сезган эди бу саросимани. Демак... саросимали жилмайиш... ўлим шарпаси экан-да?!

Йўлчивой кўзларини юмиб олди. «Нимага тўхтатмадим? «Тобингиз йўққа ўхшайди, борманг» десам бўларди-ку! Нимага индамадим? Нимага бирга бормадим? Худо менга хабар берган экан-ку, нимага илғамадим бу хабарни?..» Ҳар бир савол миясида яшин сингари чақнаб, юрагига найза каби санчиларди. Уч кун давомида келди-кетдилар билан овуниб бундай хаёлларга банди бўлмаган эди. Хаёллари эшигининг ланг очилишига рўпарасидаги одам айбдорми? Бу одам келмаганда хаёллари занжирбандлигича қолармиди? Йўқ, эртамикечми бу хаёллар, бу саволлар занжирларни узар эдилар, Йўлчивойнинг юрагини буровга олар эдилар. Бу одам баҳонасида барвақт бошладилар қийновни.

— Бу томонда душман орттиришга улгурмабсизлар, у томонда-чи? Душманларинг бормиди?

Солиҳовнинг овози узоқдан келгандай туюлиб, Йўлчивой ажабланди. Шу боис дарров жавоб бермади. Ҳйлашга, фикрини жамлашга бироз фурсат талаб этилди. Солиҳов буни бошқача тушунди. «Эсламоқчи» деб Ҳйлаб, жавобни кутди.

— У томонда бизлар мусофир эдик. Мусофир тузини тотганлар бир-бирига Ҳв бўлмайдн. Менинг билганим — шу.

— Дадангиз асли қаерликлар?

— Юсуфхона деган қишлоқ бор. эшитганмисиз?

— Ҳа, биладан. Сиз бобонгизни эслайсизми? У киши нима иш қилардилар?

— Бобомни эслай олмайман, чунки... кўрмаганман. Ҳртаҳол деҳқон бўлган эканлар.

— Сиздан бир илтимосим бор. Дадангизнинг дўстларидан сўрашнинг мавриди эмасди. Сўраганимда ҳам менга айтмасликлари мумкин. Сиз улар билан алоҳида-алоҳида гаплашганингизда «кимнинг қасди бўлиши мумкин?» деб сўраб кўринг. Айтишса, менга маълум қиласиз. Энди мана бу суратга қаранг, — Солиҳов кўкрак чўнтагидан Ҳаҳонгирнинг расмини олиб унга узатди. — Танийсизми?

— Ҳа, — деди Йўлчивой суратни кўлига олиб. — Бир-икки келган бу одам. Гумон қилаётганингиз шуми?

— Сиз гаплашганмисиз бу одам билан?

— Йўқ. Дадам... раҳматли гаплашганлар. Кейин... «Мен йўғимда киритманглар» деб айтган эканлар.

— Кимга?

— Онамга.

— Онангиз танийдиларми бу одамни?

— Билмайман.

— Чақирсангиз, шуни сўраб олсам?

— Мумкин эмас, — Йўлчивойнинг овозида қатъийлик сезилди, — аёл киши номахрамнинг олдига чиқмайди.

— Парданинг у бетида туриб гаплашишлари мумкинми?

Йўлчивой расмни олиб парда орқасига ўтди. Ундан бир неча дақиқа дарак бўлмади. Солиҳов чинни пиёлани чертиб қўйди. Ҳарангига ҳуши кетиб, яна чертди.

Йўлчивой қайтиб, суратни узатди:

— Танимас эканлар, — деди куруққина қилиб.

Солиҳов муомаладаги бу ўзгаришни сезиб, ажабланди.

— Чойдан ичинг, ака.

Солиҳовга бу «гапингиз тугандир, сизга рухсат» деган маънода эшитилди. Ўзича «калаванинг бир учи шу ерда» деб қўйди-да, йигитга раҳмат айтиб, ўрнидан турди. У парда-деворнинг бир томони сал сурилганини, бир жуфт қора кўзнинг таъқиб этганини сезмади.

Парда-девор ортидан Йўлчивойнинг онаси, Сиддиқбек Шариповнинг беваси Хадича ўгринча қараб қолган эди. Нима учун қараганини ўзи ҳам билмайди. Ўгли суратни кўрсатганида вужудидан жон чиқиб кетгандай бўлди. Аъзойи бадани музлади. Тили калимага келмай гудранди. Ғойибданми бир куч тошиб «таний-сизми?» деган саволга «йўқ» дея олди. Ўгли яна бир нималарни сўраганида ё хушдан кетарди, ё ақлдан озарди. Хадича — руҳи ҳаётнинг тегирмон тошлари орасида эзилиб адо бўлган муслима ана шу чегарага келиб қолган эди. Ситамлар уни ҳар сиқувга олганида «бас, бошқа чидай олмайман», деб ўйларди. Аммо ситамлар келаверарди, у муштинар эса чидайверарди...

«Ватан дарвозалари очилди, оллоҳ юртимиз йўлини ёритди» деган хабарни эшитганида қувониб ўрнига бир чўчиб тушди. Бошқаларга ота юрт қучоқ очарди. Назарида уни ўлим бетоқат кутарди. Ватан сари босилган ҳар бир қадам ўлим чоҳи сари қўйилгандай туюларди. Ўлим шундай келиб жонини суғура қолса майлийди. Дунёда кўрадиганини кўрди. Худога мингдан минг нолалар қилди. Муножоти ижобат бўлди — оч қолмади, хорланмади, хўрланмади... Бироқ... янашнинг лаззати қорин эмас экан. Кўнгли ҳамиша хувиллаб турди. Шу Сиддиқбекка никоҳланган куни ўзини осмоқчи ҳам бўлди. Фақат шу Йўлчивойи... Шу ўгли кўзига кўринмаганида бу аламлар йўқ эди... Хадича ҳаётдан тўйган дейиш ноўрин. Эси бутун одам ҳаётдан тўярмиди. Энг оғир шароитда ҳам «балки эртага хайрли тонг отар» деб умид қилади. Хадича бундай тонгларни кўн кутди. Ҳозир ҳам кутади. Бунинг бефойдалигини билса ҳам кутади. Ҳа, у ҳаётдан тўйган эмас. Фақат кўз очиб кўргани билан учрашишдан кўрқарди. Ўлим эмас, ана шу дийдор кўришуви унинг учун даҳшатли эди. Мусофирликда юрганида худодан унга умр тиларди, бахт тиларди. Юртига йўл олганида шайтон «илоҳим омонатини тошпирган бўлсин!» деган машъум фикрни миясига урди. Бу фикрдан сачраб кетди. «Астағфи-

руллоҳ!» деб кўкрагига туфлади. Шайтон - шайтон-да, бу фикрни у қўлидан бу қўлига копток каби отиб ўйнайверади. Дам-бадам бу ўйинга Хадичани ҳам тортди. Аёл «астағфируллоҳ!» деб калима қайтарганида шайтоннинг бадани зириллаб қоронги уясига даф бўлди. Кейин яна чиқди... Бу ўйин мана шу ҳовлида Жаҳонгирни кўргунига қадар давом этди.

Уни кўрди-ю, кўзларига ишонмади: кўзлар ўша, қарашлар ўша, овоз ўша. Ўша ораста кийиниш... Фақат пешонасига бир нима ёзилган. Бу нимаси?..

Хадичанинг ўша дамдаги ҳолатини баён этиш мушкул. Ўлимларига рози бўлиб кетди. «Менинг тириклигимни билмасин, кўрган кунимни билмасин, жонимни олақол, худо!» деб бошини деворга урди. «Жон энам, жон отам, ёнингларга чақирсангиз-чи!» деб нола қилди. Дўзах у дунёда дейдилар. Хадича дўзах ўтига шу дунёнинг ўзидаёқ рўпара бўлган эди.

Ўғли ҳозир суратни кўрсатгач, дўзах олови яна заптига олди.

Солиховни таъқиб этган бир жуфт кўз эгаси мана шу ўтда ёнаётган Хадича эди.

3. ТЎЛҒОҚЛИ КЕЧА

Биринчи бобда Жаҳонгирни шаҳар турмасига кузатган эдик. Алҳол унинг аҳволи руҳиясидан хабар топиш вақти етди.

«— Мусулмонлар, ахир бу Муҳаммадризонинг пушти камаригу?! Ношукур бўлманг, раҳматлининг яхшиликларини унутсак кўр бўламиз-ку! Бой, бой, дейсиз, бой бўлиб бизнинг бўйнимизга миниб олмаган эди-ку? Ўзи ишлаб тошарди-ку?!»

— Отаси раҳматли яхши эди, болаларининг қилиғини кўрдингку! Биттаси қочиб қолди. Бу ҳам бўридай олайиб турибди...»

«— Жаҳонгир Муҳаммадризо ўгли, қишлоқ фаолларини отишда иштирок этганингизни тан оласизми?»

— Йўқ, мен отмадим.

— Ҳой, қизил қози биродар, гапига ишонманг, отган.

— Бекор айтясан, зангар, Жаҳон йўқ эди уларнинг орасида... бу ҳам ўзимизга ўхшаган деҳқон боласи...»

«— Ишчи-деҳқон жумҳурияти помидан...»

Икки кўлини болиш қилиб чалқанча ётган Жаҳонгир кўзини очди. Ухладими ё туш кўрдими, ёки йилларнинг чигиригидан ўтиб келаётган хотиралари уйғондими?

Жаҳонгир шаҳар қамоқхонаси ҳовлисида машинадан тушди-ю, таниш манзарани кўрди. Одам руҳини эзиб чилнарчин қилиб юборувчи ўша тош бино, ўша темир панжарали туйнуклар. Ўша совуқ нигоҳли соқчилар. «Бу ерга яна қайтиш пеншонамда бор экан-да! Сўнгги манзилим шу ер экан-да! Бундан кўра озодликда, ўриснинг ўша ўрмонларида ўлиб кетганим дуруст эмасми?! Астағфируллоҳ! Ношукур бандангни ўзинг кечир. Ўша ўрмонларда сендан умр тилаган эдим, бердинг. Ниятимга етай дегандим, етказдинг. Ўзингга шукур. Жонимни озодликда олдинг нимаю, бу тошбинода олдинг нима, бандангга барибир эмасми? Бу дунё азобларидан қутқарсанг бас».

Шу хаёллар билан қамоқхона ичкарисига кирди. Ўша таниш манзара: икки қаватли тахта каравотлар, киртайган кўзлар, ранглар чехралар, ўша таниш ҳид — тош деворнинг зах нафаси ва сассиқ қориниб кетган.

Бу ернинг таомили ҳам маълум унга: беайблар, биринчи марта тушганлар, бехос жинойт қилиб қўйганлар янги келган маҳбусга дарров эътибор қилишмайди. Улар ўз дардларига ўзлари қоврилиб ётган бўлишади. Янги келган одам дастлаб қамоқхона ҳавосини олганлар диққатига рўшара бўлади. Таомил ўзгармабди: сочи қошигача бостириб келган йигит кўлларини чўнтакка солганча, ўрдакдай лапанглаб юриб, унинг қаршисида тўхтади. Безбетларча тикилди. Сўнг Жаҳонгирнинг пеншонасидаги ёзувга совуқ бармоқларини тегизди. Йигит «қаршимдаги тирик жон эмас, шунчаки бир матоҳ, уни ушлаб кўришим ҳам мумкин, эзгилаб кўришим ҳам мумкин» деган манманлик фикрида эди. Жаҳонгир бу тоифанинг феълини ҳам, бунақа одамни нима қилишни ҳам билади.

— Бу ерга нима ёзилган? — деди йигит унинг пеншонасига чертиб.

— Тишинг ўтмайди бунақа гапга, — деди Жаҳонгир қўполлик билан.

— Зўрсан-ку! — йигит шундай деб унинг юзига енгил шапатилади.

У янги келган одамни шу зайлда бироз мазах қилмоқчи эди. Аммо улгурмади. Жаҳонгир йирик, бақувват панжалари билан ёқасига чанг солди-да, уни худди

бир бог пичандай нарига улоқтириб юборди. Ёрдамга шошилган икки йигит ҳам шериги ёнига учиб тушди. Уч йигитдан иборат «ғарам»ни жойлаб бўлгач, Жаҳонгир бўш каравотга бориб ётди. Узоқ вақт тош қотгандай қимирламади. Биров унга гапирмади. Бундан фойдаланган Жаҳонгир майлини хаёллари панжасига бериб қўйди. Кейин кўзи илинди...

Ахир «ҳой, мусулмонлар!» деган овозни аниқ эшитди-ку? Илтижо билан, дард билан айтилган сўзлар... Инобатга олинмаган илтижо, бефарқ қолдирилган дард. Ўшандаги бефарқ нигоҳлар уни уқубатли айрилиққа кузатган эди. Ҳар қалай ўша дамда шундай деб ўйловди. Кейин билса, бу нигоҳлар уни бир умрлик азобга кузатган экан. Бу бефарқ нигоҳлар уни ўттиз беш йил муқаддам ўлимга юборган экан. Ўттиз беш йил ер юзида эмас, ўлим дарасида сарсари кезди. Қорни тўқ мушук сичқонни панжалари орасида эзгилаб ўйнаганидай Азроил ҳам уни шу кўйга солди. «Жонингни ана оламан, мана оламан», деб ўттиз беш йил у бурчакдан бу бурчакка ҳайдади. Мана, ниҳоят, шу манзилга бошлаб келди. Қунда шу тош иморатда. Бош қўйса бас. Шу тош иморат ичида жони кетади. Киндик қони тупроққа тўкилган эди. Юрак қони тошга сачрайди, кейин... тошдан кафан қилади. Унинг мурдасини сўраб оладиган яқини йўқ. Бўлганда ҳам беришмаса керак. Ўзлари кўмишади. Кўмишса — хўп-хўп. Ёқиб юборишса-чи? Мурда ўтга кирганда тирик одамдай сакрайди, дейишади. Шунини эсласа Жаҳонгирнинг бадани музлайди. Ҳозир ҳам шу гап хаёлига келди-ю, қамоқхонада эмас, муз ўликхонада ётгандай сесканди. Қаддини кўтариб, кафтларини икки юзига босди.

Маҳбуслар, бесўнақай гавдали бу одамдан ҳайқиқиб қолишганмиди, унга эътибор беришмади. Ҳол-аҳвол сўрайдиган, ё танишиб олиш истагида бўлган, ё «ёруғ оламда нима гаплар» деб қизиқадиган кимса топилмади. Бу Жаҳонгир учун муддаонинг ўзи эди. Биров билан гаплашиш у ёқда турсин, Жаҳонгир одам зотини кўрмасам, деган кайфиятда эди. Аммо чора қани, бир тўда маҳбуснинг ичига ташлаб қўйишгандан кейин у нима қила оларди.

У ҳамхоналарига зимдан назар ташлади: на ёшда, на шакл-шамойилда фарқ бўлган бу одамлар тош иморат ичида шундай кунлар бошига тушишини билармиди? Бу иморатдан қачон чиқиб кетишади — билишади-ми? Ташқарида бир коса овқатни кирита олмай сарга

ийиб турган жигарлари билан қайта кўришни nasib этадими уларга? Буни ҳеч бири билмайди. Аммо қуёшли оламга қайтиш умиди билан яшайди. Бундай умид фақат Жаҳонгирда йўқ. Бунақа умиднинг пайдо бўлишини истамайди ҳам. Унинг умид-мақсади бир — парвардигори берган омонатни тоншириб, ота-онаси ёнига бориш. Денара авахтасида ётганида қайтиш онлари яқинлигига имон келтирган эди. Бироқ, шаҳарлик бу майор пайдо бўлди-ю, режалари чигаллашиб кетди.

Чироқ хиралашиб, маҳбуслар бирин-сирин каравотларига чўзилди. Хонада пишиллаш, хуррак овозлари қоришиб кетди. Жаҳонгир бир ўтирди, бир ётди, бир туриб юрди. Беҳаловат кеча унинг назарида чўзилди. Ҳуда чўзилди. Назарида энди мутлақо тонг отмайди-гандай эди. Назарида бу пишиллаётганлар, хуррак отаётганлар тирик одамлар эмас, мурдалар эди. Назарида бу қамоқхона эмас, эринмай қазилган, гоят кенг бир гўр эди. Назарида оллоҳ унинг жонидан аввал эс-хушини олгану тўппа-тўғри шу гўрга тикқан эди.

Тонгда илиқ, сув бўлиб сувга, шўрва бўлиб шўрвага ўхшамаган бир нарсани ичиб бўлгач, уни сўроққа чақирди. Уша таниш майор торгина хонада эринмай сўроқ бошлади. Жаҳонгир сўроққа киришда «начайник: айбимга иқрорман, ишни судга оширавер», демокчи эди. Майорнинг саволларидан гангиб гапларини айтолмай қолди. Тергов Жаҳонгирнинг чамасида бир-бир ярим соат давом этди. Майор худди «иш вақтим саккиз соат, шу сўроқдан бошқа юмушим йўқ, кечга қадар гаплашман сен билан» дегандай эринмасдан сўроқ қиларди. Бу майор Жаҳонгирни ўттиз беш йил бадалида калака қилиб келаётган Азроилдан ҳам баттар экан. У ҳам Жаҳонгирни беркинмоқчи бўлган ҳали у бурчагидан, ҳали бу настқамликдан тортиб чиқариб, ҳақиқат офтобига рўпара қилаверди. Жаҳонгир бу офтобдан кўрқар эди. Шу сабабдан сўроқларга узоқ дош беролмади. Майор Солиҳов ҳақиқатга анча яқинлашиб қолганини ҳис етгач, соқчини чақирди.

Жаҳонгир маҳбуслархонага кириб жойига ёнбошлади. Рўпарада ўтирган йигит гаширайми, гапирмайми, деб иккиланиб турди-да, охири кўнгил сўраган бўлди:

- Тинчликми, ака?

Жаҳонгир саволдан ажабланиб унга бир қараб олди-да, «тинчлик» деб пўнгиллади. Бу жавобдан йигитнинг хафсаласи нир бўлди. «Келиб-келиб шу тўнқадан кўнгил сўрайманми», дегандай ўрнидан туриб, нари

кетди. Жаҳонгир ўзининг бу қилмишидан пушаймон бўлди. Йигит яхши ният билан кўнгил сўрабди, далда бергиси келибди. Пўнгиллаш нимаси эди! Бироқ бу ҳолда Жаҳонгирни айблаш ҳам ўринсиз. Тегирмон тошлари орасидан ўтиб, бир мўъжиза билан тирик қолган одамни тасаввур этинг-а? Жаҳонгир ҳозир сўроқдан эмас, айнан тегирмон тошлари орасидан чиқиб келиб «тирик қолганим чинми?» деб тургани эди. Унга бир оғиз гап ҳам ортиқча эди. Шу бир оғиз гапни кўшни каравотдаги йигит айтиб қўйди. Бошқа пайт бўлганида Жаҳонгир гапни маромига буриб, йигит кўнглидаги ҳижилни ёзиб юбориши ҳам мумкин эди. Ҳар ҳолда Жаҳонгир йигит ўйлаганчалик тўнг эмас, вақтида улфат кўрган одамлардан эди. Лекин ҳозир Жаҳонгир йигит кўнглини юмшатишга ҳоли етмасди.

У икки қаватли тахта каравотларни, шарпадай юрган, ўтирган, ётган одамларни кўргиси келмай кўзини юмди; юмди-ю, тахта каравотлар оралаб шарпадай юрган, ўтирган, ётган одамлар ўрнида қаттиқ тикилиб турган майор пайдо бўлиб, терговни бошлади:

«— Муҳаммадризаев, тўғрисини айтинг, нима учун терговни чалғитмоқчи бўляпсиз. Сизни кўрқитишдими?

— Ким кўрқитади? Одам ўлимдан кўрқади. Мен эса ўлимдан кўрқмайман.

— Шунинг учун айбни бўйнингизга оляпсизми?

— Худодан яширмаган сирни сиздан яшираманми?

— Сиз кўп жабр тортган экансиз. Бу ҳақданми ё ноҳақдан бўлганми, ҳозирча билмайман. Лекин...»

Жаҳонгир кўзини очди. «Ҳозирча билмайман...» Ҳа, шундай деди майор. Лекин Жаҳонгир ўша топда бу гапга кўпам аҳамият бермаганди. «Ҳозирча...» Нима демоқчи? Ҳали ўттиз беш йиллик гапни, ўттиз беш йиллик эски пахтани титиб кўрмоқчими? Нимага? Кимга керак энди бу ҳақиқат? Биз сизни ўттиз беш йил ноҳақ азоблаган эканмиз, дегани билан доруломон умри қайтиб бериладими? Суйган хотини, хориж йўлида киндик қони тўкилган ўгли бағрига қайтадими?.. «Ишчи-деҳқон жумхурияти номи билан...» Беҳос миясини зириллаган бу гап тош иморатни ҳам ларзага солгандай бўлди. Тош деворларга тегиб жаранлаган бу гап миясига қайтиб урилиб товонигача зирқиратиб юборди.

«Ҳали худо олдида гуноҳим кўп экан. Оллоҳ суйган бандаларини бу дунёда обдан қийнаб, гуноҳини тўкиб, сўнг у дунё бағрига олади, дейишарди. Отам-

нинг хунуни олмаганим учун худо гуноҳимдан кечма-
япти. Гуноҳларим тўкилиб битганда ўша қишлоқ
авахтасидаёқ омонатимни топширдим. Гуноҳим
кўн экан ҳали... Ё, тангрим! Ҳеч бир бандангни бун-
чалик қийнама. Омонатингни олгинг келмаётган
бўлса нима қилай, айт. Ўз жонимни ўзим суғуриб
олайми?! Наузубиллоҳ! Ўзинг асра бундан тангрим,
шайтон йўлидан ўзинг қайтар. Ўзинг берган омонат-
ни ўзинг қайтариб ол. Сен берган неъматга мен хо-
нлик қилмайман...» Жаҳонгир шундай деб калима
қайтарди.

Дастлаб турмага тушганидан бери неча марта жони-
га қасд қилишни ўйлади. Урусиянинг совуқ ўрмонла-
рида, Германиянинг ҳашаматли шаҳарларида юрганида
ҳам бу фикр кўнглига гулгула солган, аммо шайтон
йўлига кирмаган, яратгани берган омонат — жонига
хиёнат қилмаган эди. Шунча азобга чидаб келиб, энди,
сўнгги қадам қолганда хиёнат қиладими? Йўқ!

Жаҳонгир ўнг ёнбошига ағдарилди. Жаангоҳни зул-
мат қанотлари билан босиб турган қоронғулик бағрини
тилганча ёруғ излар қолдириб учаётган ўқлар каби
хаёллари унинг қоронғу миёсини нишонга олган эди.
Майорнинг ҳар бир саволи ўша ўқ мисол зулмат қаъри-
дан отилиб чиқар эди.

«— Сиддиқ Шаринов билан қаерда танишгансиз?

— Мен бунақа одамни танймайман.

— Аниқ эсланг: Дайдидарадаги ҳодиса эрталаб юз
берганми ё оқшомдами?

— Эрталаб ҳам, оқшомда ҳам эмас, кундузи.

— Милтигингизнинг номи нима эди?

— Ов милтиги...

Милтиқ турларининг ўзига яраша номи бўлади.

Номини билмайман.

— Милтиқни қаердан олгансиз?

— Отамдан қолган. Эски милтиқ эди.

— Ўқ марҳумнинг қаерига теккан?

— Билмайман.

— Муҳаммадризаев, ўзингизни гўлликка солсангиз
солаверинг, бироқ, бизни бефаҳм деб ўйламанг. Ҳар
ҳолда биз милтиқ ўқи билан тўпшонча ўқининг
фарқига борамиз. Ўқ орқадан отилганми, юзма-юзми,
буни ҳам ажрата оламиз.

— Начайник, ўзингизни қийнаб нима қиласиз,
қўрқманг, судда тонмайман гапимдан. Менга ачинмай
қўя қолинг..

— Ачинмай кўя қолинг? Мен сизга эмас, марҳумга ачинапман.

— Унга ачинманг, арзимайди.

— Арзимаслигини сиз қаердан биласиз, уни танир-мидингиз?»

Шу савол берилганида Жаҳонгир илинганини сезди. Майор «марҳумга ачинапман» деганида индамай кўяқолмасдан «унга ачинманг», дейиши нима эди?! «Марҳумларга ачиниш керакмас, дуойи фотиҳа зарур уларнинг руҳига» деб кўя қолмайдими? Шундай дейишга деди, аммо фурсатни ўтказиб, «уни танирмидингиз?» деган саволдан сўнг айтди. Қирғийкўз майор анойи эмас, илдириб олди. Ҳали «ачинишга арзимайди» деган гап атрофида кўп айлантиради. Жаҳонгирга буларнинг феъли маълум.

Жаҳонгир авваллари инсон тақдирига бефарқ қарагани учун бу терговчилардан нафратланар эди. Энди эса ҳақиқатни очишга интилаётган майорни кўрарга кўзи йўқ. «Энди бу ҳақиқатларнинг менга нима кераги бор, — деб ўйларди у, — ҳаётимни барбод қилишган бўлса, бу дунёдан илинжим қолмаган бўлса...»

Жаҳонгир минг бир хаёл қуршовида уйқуга кетди. Уйқу бошқаларга ором улашса, унга азоб беради. Кўзи уйқуга кетиши билан миясига уя қуриб олган кўрган-кечирганлари кўршапалакдек уйғониб уни ҳар кўйга солади. Арвоҳлар билан гаплашади, иблислар қанот чиқариб уни учирадилар, осмонга олиб чиқиб товуқ патидай ўйнайдилар.

Айниқса қамоқдаги тунлар беором кечади.

Бу сафар иблислар уни холи қўйишди. Кўзига Дайдидарадаги ўша чинор кўринди. Чинор... барглари битта қолмай тўкилган. Шамол бу баргларни қайгадир учуриб кетган. Атрофда шиша синиқлари. Дарахт остида кимдир ўт ёқиб унинг танасини одам сизадиган даражада ўйиб юборган.

— Сизга озор етибди, Чинор бобо, — дейди Жаҳонгир, — менинг бағрим ҳам сизнинг куйган танангиздек ўйилиб кетган. Ушанда баргингизни тўқа қолганингизда бу кўргиликлар йўқ эди менга. Айтнинг энди, бу бошга яна қандай савдолар тушади?

Чинор жавоб бермайди, қайғу билан тебранади. Танасидаги ўйиқ — гўё унинг оғзи. Тили эса сугуриб олинган...

Тепадан овоз келади. Жаҳонгир шошиб қарайди: йўгон шох устида Зокирхўжа ўтирибди. Қўлида тасбеҳ.

— Эҳтиёт бўлинг, йиқилиб тушасиз, — дейди Жаҳонгир унга. Шундай дейиши билан шоҳ қарсиллаб синиб, Зокирхўжа тўғри Жаҳонгирнинг устига кулайди...

Нафаси қайтиб, терга пишган Жаҳонгир чўчиб кўзини очди: қамоқхона ҳали ҳам тун ҳукмида. Бир неча маҳбус ким ўзарга баралла хуррак отади. Ташқаридаги қадам овозлари соқчиларнинг бедорлигидан дарак.

Жаҳонгир кўп йиллардан бери Зокирхўжани эсламас эди. Биринчи марта қамоқ жафосига учраганида ҳамдард бўлган бу одамнинг жасади узоқларда қолиб кетган. Бир умр оллоҳ йўлида хизмат қилган бу муслимга кафан, жаноза насиб этмади. Жаҳонгир Зокирхўжани ҳар эслаганида «мусофирликда олтин топиш осон, жон таслим қилиш қийин» деб қўярди. Аслида бу — Зокирхўжанинг гапи. Танаси кафан кўрмаган, лаҳад кўрмаган муслимнинг гапи. Қулоғига оллоҳ номи билан азон айтилган, «Оллоҳ» деб тили чиққан, умр бўйи тоат-ибодатда бўлган муслим жанозасиз кетди. Инсон боласи бошига турли кулфатлар тушиши мумкин. Бу дунё азобларини беҳад кўп тотиши мумкин. Лекин, Жаҳонгирнинг назарида кулфатларнинг энг бешафқати ўша Зокирхўжага насиб этди. «Бир ҳовуч она тунроққа зор бўлиб кўз юмишини ҳеч бир бандага насиб этмасин». Бу ҳам Зокирхўжанинг гапи.

Одамнинг бир елкасида шайтон, иккинчисида фаришта ўтиради, дейдилар. Шайтон Жаҳонгирга:

— Аканг бир ҳовуч тунроққа зор бўлиб ўлади, — дейди.

Фаришта эса:

— Акангни туз-насиб тортиб келади. Худо унинг жонини сенинг қўлинг билан олади, — дерди.

Шайтон ҳам, фаришта ҳам алдади.

Шу алдовга учратгунча ўшанда Зокирхўжа ўрнига унинг жонини олмайди... «Астағфируллоҳ!» Жаҳонгир яна калима қайтарди. Хаёлини чалғитмоқчи бўлди. Бироқ, Зокирхўжадан узоқлаша олмади...

...Жаҳонгир темир катакли дарчаси бор вагонга чиқаётганида қаёққа кетаётганини билмаганди. Похол тўшалган вагон ичи сассиқ эди, кишининг нафаси қайтиб кетарди. Эшик қарсиллаб ёпилгач, ичкари димиққандан димиқди. Жаҳонгир битга таланиб ётиб, тонгга яқин кўзи илинибди. Уйгонса — поезд тўхтаб

турибди. Махбуслар уйқуда. Вагон ичи нимқоронгу. Жаҳонгирнинг назарида тонг отгану бироқ, темир пан-жарали дарча ташқаридаги ёруғликни тўсиб турганга ўхшади.

Жаҳонгирнинг ёнгинасида бир одам чордана қуриб ўтириб олибди. Унинг кимлигини фарқлаш мумкин бўлмади. Унинг пичирлашидан ажабланган Жаҳонгир диққатини жамлаб, қулоқ тутди. Нотаниш одам унинг қулоқ тутганини фаҳмлагандай овозини пича кўтарди:

— Ё оллох, билиб-билмай, тушуниб-тушунмай, шайтон йўлига кириб, тўғри йўлдан озиб, имондан, виждондан, инсофдан чекиниб қилган гуноҳларимни ўзинг кечир. Акам билан дийдорлашиш қиёматга қолди энди. Ё оллох, акамга ёруғ юз билан рўнара қил. Акам тўғри йўлдан озган эди, ўзинг кечир унинг гуноҳларини. Ҳали тавба қилмаган бўлса охир-оқибат барибир тавба қилади. У кўрмаганларни мен кўрдим. Шу пайтгача акам олдида гуноҳқорман, деб юрардим. Иншо-оллох, ҳақ эканимни кўзим тириклигида кўрсатдинг. Энди ўлсам армоним йўқ. Ё, оллох, мен сендан жаннатдан жой сўрайман. Шу таъмада сенга сизиниб юрган бўлсам, албатта дўзахдан жой бер менга. Бу дунёда кўрган роҳатларим эвазига дўзах азобларини тортай. Мен расулulloх саллоллоҳу алайҳи вассаллам Муҳаммад алайҳиссаломга айтган сўзларингга амал қилиб келдим. Гуноҳларим бўлса ўзинг жазо бергайсан. Бу дунёда қолаётганларнинг имонини бер, гўдакларнинг раҳмини е. Бу қиёмат азобларга гўдакларни дучор қилма...

Жаҳонгирнинг уйғониб, ўгринча қулоқ тутиб ётганини сезиб, норози бўлгандай энди пичирлашга ўтди. Сўнг юзига фотиҳа тортди. Лекин шундан кейин ҳам ўрнидан жилмади. У кўзини бир нуқтага тикканча қотиб ўтирарди. Жаҳонгир овоз чиқариб уни чақиришни ҳам, индамай ётаверишни ҳам билмай гаранг эди.

Нотаниш одам — Зокирхўжа эди. Жаҳонгир ўша куни тонг отиб, поезд жилгач, у билан танишди. Бироқ, эрта саҳардаги ибодатдан сўз очмади. Тонгги муножотнинг сабабини Зокирхўжа ўлими ҳақ эканини фаҳмлаганда айтиб берди.

Ўша тонгда у узлатга чекинган эди. Зокирхўжа тун қоронғусида бир чимдимгина ухлади. Ана шу бир чимдим уйқусида акаси билан учрашди. Ҳибсага олинганидан бери тирилтирганида ҳам акаси билан кўп баҳслашар эди. Бугун... акаси индамади. Озгивчи очиб га-

пирмоқчи бўлди-ю, гапиролмади. Зокирхўжа акасига қараб қўрқиб кетди — унинг тили кесиб ташланган эди... Шу қўрқув билан уйғониб, оллоҳга сиғинганича мозийга чекинди. Қотиб ўтириб ўша сўнгги учрашувни эслади...

Кўнгил яраларига малҳам бахш этишга қасд қилган кўклам далалар, қирларни уйғотиб тоғнинг гадоё топмас сўқмоқларигача етиб келди. Йигирманчи йилнинг баҳори йигирма беш ойдан бери иссиқ гўшасидан йироқларда яшаётган одамларга ташвишли хабар етказди. Баҳорга чиқиб, бирлашиб, ганимларга сўнгги зарба берилишини кутаётган ислом лашкарлари амиралмуслимин Мадаминбекнинг қизиллар билан сулҳ тузганини эшитиб ҳайратдан донг қотдилар. Ўтган баҳор мўминларга ваъз айта туриб: «Аҳли муслим, ер юзин лолазор тутди деманглар, бу шахидлар юрагидан оққан қондир. Муқаддас лолазорни кофирлар қадами топтар экан, ёруг дунё бизга ҳаромдир», деган Зокирхўжа бу хабарни эшитганидан бери ўзига келолмайдди. Назарида ўша ондан бошлаб қуёш ҳарорат эмас, совуқ нафас уфураётгандек вужуди музлайди. Ун кун илгари ечиб ташлаган пўстинига ўралиб титрайди. Бугун ҳам шу ҳолда ўтирганида навкар кириб қўрбоши чорлаётганини айтди.

Қўрбоши ёлғиз эди. Зокирхўжа чорловнинг сабабини билмай ажабланди.

— Биз ёқларга Мадаминбек қадам ранжида қилипти эмиш, — деди қўрбоши.

— Келсалар бош устига, — деди Зокирхўжа. — Мақсадлари нима экан?

— Англамадингизми? Унинг мақсади битта — барчамизни қул қилиш.

— Алқисса... сулҳга даъват этиб келяптиларми?

Қўрбоши жавоб бермади. Тиззаларини уқалаб узоқ ўтирди.

— Нима қиламиз? — деди у ниҳоят. — Сулҳ тузамизми биз ҳам?

Зокирхўжа дафъатан жавоб бера олмади. У бу ҳақда кўп ўйлаган эди. Сулҳ — бегуноҳ қонлар тўкилмагининг олдини олади. Элга ўсойишталик беради. Аммо кейин-чи? Ана шу «кейин-чи?» деган саволга жавоб тополмай боши қотар эди.

— Сулҳ тузасак, йигитлар иссиқ ўринларига боришади, ўлим бўлмайди. Бу худога ҳам маъқул иш, — деди қўрбоши ўз саволига ўзи жавоб бериб. - Лекин

бу даъюслар ўз ҳолимизга қўйишармикин? Ислонни оёқ ости қилишмасмикин? «Алҳамдулиллоҳ, мусулмонман», дегувчи тиллар кесилмасмикин? Ғайридинларга нима керак? Бизнинг осойишталигимизми? У ҳолда не сабабдан бизга қилич тортилар? Неколайни ўлдирдилар. Унда ҳам талотўп. Унда ҳам осойишталик зарур. Бизга жон куйдирмақларининг боиси нима? Мадаминбек буларни ўйламадимиз экан? Гапиринг!

Қўрбошининг сўнгги амри таҳдидли эди. Шу боис Зокирхўжа бир оз саросималанди.

— Саволларингизга жавоб бермакка ақлим қосир, — деди наст овозда.

— Бекнинг ақли қосир эмас, нима қилишини билади. Унинг мақсади менгагина аён эмас. У бир қанотимизни узиб ташлади. Энди бир қанот билан учиб бўлмайди. Хўш, йигитларга изн бериб юборайми ё Қашқарга кетиб пайт пойлайми?

— Қашқарга кетмоқ... шармандалик юки билан кетмоқ... Юртни ташлаб-а? Пайт пойласангиз янги қанот ўсиб чиқармикин?

Бу гап қўрбошига малол келди. Зокирхўжага ўқрайиб қаради:

— Боринг, ҳозирлигингизни кўринг. Мадаминбекни настдаги қишлоқда қарши оламиз. Қароргоҳимизга келиб бу ерларни булғаб юрмасин.

Зокирхўжа қўрбошининг шу қароридан билди-ки, унинг нияти бузуқ. Бир шумликни дилига туккан. Настга тушиб, қишлоқ атрофига қўйилган пистирмаларни кўргач, бунга имон келтириб, худодан қўрбошига имон тилади. Мадаминбеклар билан келган одамлар орасида акасини кўриб, адашганларга раҳм этишини сўраб оллоҳга нолалар қилди.

Қўрбоши газабини ҳам, нафратини ҳам яширмади. Мадаминбек шундай бўлишини олдиндан билганми, бу газабни, бу нафратни майин жилмайиш билан енгмоқчи бўлиб қўрбошининг изидан уйга кирди. Зокирхўжа уларга эргашмай, бир нафас ҳаяллади. Акасини четга тортиб шивирлади.

— Одамларингиз шугинами?

— Ҳа. Биз сулҳга келдик, ҳаммамиз қуролсизмиз.

— Тезда кетинг бу ердан. Ҳеч ким омон қолмайди. Сулҳга умид қилманг.

Зокирхўжа шундай деб ичкарига кирганида қўрбоши Мадаминбекка дағдага қилмоқда эди:

— Эркимизни ўзимизга берадиган бўлса икки йил

қилич чопармиди? Йўқ, бек, агар шу ваъдаларга ишонган бўлсангиз лодонсиз. Агар шу гапга ишонсак, не-вара-чевараларимиз бизни қаргаб ўтадилар. Бу гапга ишонгандан кўра, битта қолмай қирилиб кетсаларинг бўлмасмиди, дейдилар. Сен лодон эмассан, бек, сен — хоинсан!!! Сенинг бошингни ўз қўлим билан узаман. Бу дунёда кўп гуноҳлар қилдим. Энди худо йўлига бир савоб қилай...

«Музокара» деб аталмиш бу учрашув қутилмаганда тез тугади. Мадаминбекнинг айтар гаплари ўзи билан кетди. Ким ҳақ, ким ноҳақлиги сир бўлиб қолди. Зокирхўжа ташқарига чиқиб Мадаминбекнинг чопиб ташланган одамларини кўрди. Шаҳидлар орасида акасини тошмай, кўнгли бир қадар тинчиди. Акасининг пистирмаларни доғда қолдириб, қишлоқдан қандай чиқиб кетганини билмайди. Қўрбоши Қашқардан паноҳ тошиб, ўзи эса уйига қайтгач, акасини бир мартагина кўрди. «Миннат бўлмасин», деб ўша машъум кечани эсламади.

Зокирхўжани ҳибсга олганларини акаси кўрди. Бироқ, орага тушмади. Бир оғиз гапирмади ҳам. Айтилдиган сўзлар қиёматга қолди. У шундан аламда.

Совуқ ўлкада терламадан қолдан кетиб жон таслим қилаётган Зокирхўжа умрининг бир чимдими ҳақидаги ҳикояни Жаҳонгирга айтиб берган эди. Бошга тушиб кўз кўрган ўзга воқеаларни эса хотирасининг зимистон чодирига ўраб зимистон ер бағрига ўзи билан олиб кетди.

Зокирхўжанинг совуқ ўлкадаги бир неча кунлик умри, бир чимдим ҳикояси неча йиллардан бери Жаҳонгир билан тирик юрибди. Жаҳонгир Зокирхўжанинг омонат гапларини тошширай деб унинг акасини икки марта қидирди. Биринчи гал учратолмади — узоқ сафарда экан. Иккинчи марта хунук хабар эшитди. — Миршарофов билан бирга қамоққа олинниб, отиб ташланибди — у халқ душмани экан...

Жаҳонгир ҳозир ана шуларни эслади. «Зокирхўжа акасига сўнги сўзини айта олмади. Акаси ҳам шундай бўлгандир. Қизиқ, акаси қўлига кишан урилганда Зокирхўжани ёдга олдими? Орага тушиб укасини қутқариб қолмаганидан ўқиндими? У дунёда ака-ука учрашиб нималарни гаплашдилар экан?..» Шу саволдан Жаҳонгирнинг юраги ҳашириқди. Ўзлари-чи? Ҳадемай у дунёда дийдор кўришганларида нималарни гаплашадилар?

Сасиб кетган қамоқхонада бедор ётган Жаҳонгирнинг миясини шу савол кемирар эди.

4. СИРТМОҶНИ КИМ ТАШЛАГАН?

Парда-девор ортидаги аёл кўнглидан кечган гаплардан беҳабар майор Солиҳовни Қирқбел қишлоғида нималар кутяпти экан?

Кечаси эзиб ёққан қор аралаш ёмғирдан сўнг увадаси чиққан йўлдан машина юра олмади. Йўл тиккалангани сайин гилдираклари чирпирак бўлиб айланиб лойга ботиб қолаверди. Бу аҳволда Қирқбел қишлоғига етолмаслигини билган майор Санжар Солиҳов машинадан тушди. Капитан Жабборов ҳам ноилож унга эргашди. Капитан эҳтиёт бўлиб қадам босишга қанчалик ҳаракат қилмасин, бирпасда оёғидаги ботинка лойга ботди. Этик кийиб олмаганидан афсусланди. «Йўлнинг бунақалиги тушимга кирибдими» деб ўзини ўзи оқлади. Ҳарбийчасига катта-катта қадам ташлаётган майорга етиб юриш қийин эди. Майорнинг юриши аслида шундайми ё атай тезлаб кетяптими, Жабборов билолмади. Майор орқада келаётган ҳамроҳига қарамасди. Унинг хаёли турмада ўтирган Жаҳонгирда эди. Фейли, хатти-ҳаракати бир-бирига ўхшаган нухани шу пайтгача сира учратмаганди. Пешонасида ёзуви бор бу одам уни алдаб қоронги горга киритиб юборгандай эди. Солиҳов Жаҳонгир билан бўлган сўнгги суҳбатни ўйлаб борарди. Жабборов эса буни бошқача тушуниб «Мен билан гаплашгиси йўқ экан, нима қиларди тинчимни бузиб», деб ўйлади. Беш қадамча орқада қолиб бораётган Жабборов бироз нафас ростлаб олиш мақсадида майорни гапга тутди:

— Ўртоқ майор, бу қишлоққа аввал ҳам келган-мисиз?

Солиҳов тўхтаб орқасига ўгирилди.

— Йўқ, биринчи келишим, — деди у Жабборовнинг мақсадига тушунмай. — Нимага сўраянсиз?

— Юришингизга қараб, йўлни биларкансиз деб ўйлабман.

— Бу атрофда бошқа йўл кўрмаганим учун тикка боряпман.

Икки чақирим йўлни ит азобида босиб ўтишди. Яхшики, қишлоқ кенгаши раисининг хонаси ис-

сиққина экан. Ҳали қайноғи ўлмаган чойдан бир пиёла ичиб, онадан қайта туғилгандай бўлишди.

Раис Солиҳовнинг гапларини эшитгач, у кўрсатган суратларга диққат билан тикилди.

— Мана бу одамни кўрганман. Асли шу қишлоқлик деб эшитувдим. Лекин ўзи билан ҳамсухбат бўлмаганман. Бу одамни эса... — раис марҳум Шариповнинг суратига ажабланиб тикилди, — кимгадир ўхшайди, йўқ, танимадим бунисини.

— Бу одамнинг исми Жаҳонгир, ёши эллик олтида. Туғилган ери — шу Қирқбел қишлоғи. Уни ким таниши мумкин?

— Уними?.. Дамин ака. Қишлоққа келса Дамин аканикига қўнар экан. Аммо-лекин... Дамин ака ҳам ўтириб чиққан. Бир балоси борми, дейман буларнинг. Чақиртирайми?

— Ҳа, тезлик билан одам юборинг, — деди Жабборов. — Битта одам қўшиб берсангиз ўзим олиб келаман.

— Йўқ, тўхтанг, — деди Солиҳов Жабборовга қараб. — Бу ерга олиб келсангиз ундан гап ололмайсиз. Ўзим бораман. — Майор шундай деб раисга ўгирилди. — Дамин ака деганингиз ким, нимага қамалган?

— Қишлоқда муаллимлик қилган, дейишади. Уруш арафасида қаманган. Маън этилган китобларни тарғиб қилар эканми-ей. Хуллас, аксилинқилобий ишлар билан шуғулланган.

— Айбини ўзингиз ҳам аниқ билмас экансиз.

— Тўғри, билмайман. Мен бу қишлоқда янги одамман.

— Унда йўл кўрсатинг. Дамин аканикига ўзим кириб чиқаман.

— Малол келмаса, мен ҳам борсам? — деди Жабборов пичинг оҳангида. Майор унинг «хўв, акахон, биз ҳам юрибмиз орқангиздан эргаши-иб», демоқчи эканини тушунди.

— Сиз... — Солиҳов унга жавобан «ботинқангизни қурити-иб ўтира туринг», демоқчи эди, бироқ, бегона одам олдида мулзам қилишни истамасди. Қуруққина қилиб: — Юринг бўлмаса, — деб қўйди.

Дамин ака деганлари қишлоқнинг адоғида яшар экан. Қишлоқдаги уйлар елкама-елка турган одамлардай ёнма-ён қурилган, томлари томларига уланиб кетган. Дўнгликка қурилган бу уй эса худди моховларнинг бошанасидай ажралиб турарди.

Томига қални дой бостирилган, деворлари анча нураб қолган уйнинг эшигини Солиҳов аста тақиллатди. Дам ўтмай эшик гижирлаб очилиб, остонада жибакдан келган, кўзлари чақчайиб турган одам кўринди. У потаниш, қутилмаган меҳмонларга бир нафас ажабланиб қарадида, тараддудини ошқор этиб қўймаслик учун уларни дарров ичкарига таклиф этди. Даминнинг жуссаси кичик бўлгани билан овози гулдирақдай эди. Бу овозни эшитиб, бу жуссани кўрган одамнинг ажабланмасдан иложи йўқ эди. Солиҳов ҳам ана шу ажабланиш билан унинг изидан ичкари кирди.

Иморат ташқаридан мунгайиб кўрингани билан, ичкариси ораста эди. Токчаларга китоблар тартиб билан терилган. Тахмоннинг ярмига етиб-етмай кўрна тахланган. Уй тўридаги танчага ёнцлган бироз уринган кўрна устига овоза дастурхон ёзилиб, гулдор тўртбурчак патисе қўйилган. Хонада булардан бўлак кўзга ташланувчи жиҳоз йўқ. Хонанинг орасталлиги уй эгасининг вазик таъбидан дарак бериб турарди.

Пойафзаллар ечилгач, мезбон уларни танчага таклиф этди. Меҳмонлар жойлашиб ўтириб олишгач, у дафъатан:

— Сизлар энкеведэ 'данми? — деб сўради.

— Мен область жиноят қидирув бўлимиданман. Бу киши — капитан Жабборов, райондан. Қизиқ... бизни қаердан билдингиз?

— Кўзларингиз айтиб турибди. Айниқса бу кишиники. Табиб табибмас, бошидан ўтган табиб дейишадикун? Сизларга ўхшаганларни хўб кўрдим. Олам тинчиди, деб шукур қилиб ўтирсам, ҳали мени унутмабсизларда, а? Бу дейман, қолган-қутган гуноҳларимни титкилаб тонгайга ўхшайсизлар.

— Дамин ака, сизнинг гуноҳингизни титкилагани келмадик. Бир юмуш юзасидан безовта қилиб ўтирибмиз. Дайдидарадаги қотилликни эшитгандирсиз?

— Ҳа... — Дамин шундай деб уф тортиди. — Жаҳонгирни қамабсизлар, эшитдим. Жаҳонгир меникига келиб турарди. Буни айғоқчиларингиз етказишган, албатта. Ҳамма ёқда айғоқчиларингиз урчиб ётибди. Лекин айтиб қўяй, Дайдидарадаги ишдан беҳабарман.

— Биз сиздан гумонсирётганимиз йўқ. Айрим нарсаларни аниқлашда ёрдамингиз керак, — деди Солиҳов.

НҲЁД — Демокчи (Ички ишлар халқ нозирлиги)

— Ердам бермасам-чи? — деди Дамин ака унга тик қараб.

— Бу энди виждонингизга ҳавола.

— Шунақами? — Дамин тиз чўкиб, қўлларини патнисга тираб, Солиҳов томон сал энгашди. Бўйин томирлари ўйнаб кетди. Шу туришида ўлижасига ташлашга шай турган қоқлон важоҳатига кирди. — Виждонимга ҳаволами? — унинг овози титраб чиқди. — Мени обориб тиқиб қўйганларингда виждондан гапирмаган эдиларинг. Мен нима учун саккиз йил ўтирдим? Жулқунбойни одамларга ўқиб берганим учунми? Хўш, Қодирий душман эмас экан-ку? Оқланди-ку? Ёқиб юборган китобларинг зарарли эмас экан-ку? Булар кимнинг виждонига ҳавола? Дайдидарада бир чолни отишибди. Қотилни излаб юрибсанлар. Қодирийни отганларни ким қидиради, ким жазолайди? Менинг кўз олдимда жарга олиб чиқиб отишарди одамларни. Гуноҳларини билмай кетишди у бечоралар. Бу қабоҳат кимнинг виждонига ҳавола?! Сувдан қуруқ чиқасанлар ҳаммаларинг. Бор гуноҳни мўйловга тўнкаб ўзларинг фариштадай юрибсанлар.

Овозда пайдо бўлган титроқ бутун баданга кўчди. Солиҳов «майли, дардини тўкиб олсин, кейин гаплаганини осон бўлади» деб индамай ўтирди. Ҳабборовнинг кўнглига эса гулгула тушди. Назарида Дамин айнан уни айблаётган эди. Назарида Дамин ҳозир унинг ёқасидан олиб «барча бегуноҳларинг қотили шу» дея айюҳаннос соладигандай эди. Ҳабборов Даминга ҳам бир оз ҳадик, ҳам бир оз нафрат билан қараб-қараб қўяр эди. «Менинг қўлимга тушганинда омон чиқмасдинг, галамис, — деб ўйларди у. — Гапириб ол, кунинг тугди. Хали биз гапирадиган замонлар ҳам келиб қолар. Сендақаларнинг тухумини қуритиб юборин керак эди. Ҳечқиси йўқ, шундай кун ҳам келади...»

Дамин ҳаяжонга берилиб сўзини йўқотди. Солиҳовнинг хотиржам ўтирини таъсир этиб, жойига чўкди. Чуккур хўрсиди.

— Дамин ака, ҳўлу қуруқ барабар ёнди, биламан. Сизга тасалли бермоқчимасман. У кунларни унутинг, дёлмайман. Вақти келиб айбдорлар юзага чиқинади. Лекин биз ҳозир Дайдидарадаги қотилни топишимиз керак. Вазифамиз шу.

Шу гандан кейин орага сукут чўкди. Дамин кўрпанинг бир четини кўтариб оташхонадан чойнакни олдида, чегаланган иёллага чой қуйиб Солиҳовга узатди.

Айбга буюрманг, иним, жаҳл келса ақл кетади. Шунақада одамгарчиликни унутиб қўяркансан. Бир томони қариччилик, бир томони ўтмиш... Шу уйда қишлоқнинг каттаю кичиги тўпланарди. Мен уларга Отабек билан Қумушнинг қисматини ўқиб берардим. Қайта-қайта ўқирдим, бироқ барибир келаверишарди. Бир кунни оқшомда икки киши бостириб кирди. Қўлимдаги китобни тортиб олишди. Токчадан ҳам бир-икки китобни саралаб олиб одамларнинг кўз ўнгиде ёқинди. Отабек ҳам, Қумуш ҳам оҳ уриб кўз ўнгимизда ёнди-я! Вой, китоб кўр қилгурлар-ей, дейман, мен-ку унсур эканман, китобда нима айб? Унинг ичида эртақ, дoston бор, алифбе бор-а! Мала, Жулкунбойни қайта чиқаришибди. Ўқимасам ҳам бўларди, чунки ҳар бир ҳарфи ёд бўлиб кетган менга. Лекин қизиқиб ўқидим. Кўн жойларини тушириб қолдиришибди. Бу қанақаси бўлди? Ёзувчини оқлаганинг нима-ю, ёзганини қайчиллаганинг нимаси? Шундан бўғилиб ўтирган эдим, сизлар кириб келдингиз... Айбга буюрманглар. Ана энди сўрайдиганингизни сўранг, ҳовурим бир оз босилди.

Солиҳов ён чўнтагидан иккита сурат чиқариб Даминга узатди. Дамин марҳум Шариповнинг суратига узоқ тикилди.

— Кимгадир ўхшатаянман.

— Уни кўрганмисиз? Балки Муҳаммадризаев билан бирга келгандир?

— Йўқ, Жаҳонгир ёлғиз келарди. Бу одам... оқсмайдимми? Чап оёғи сал калтамасми?

Солиҳов елка қисди: буни суриштириб кўрмаган эди. Дамин жағини силаб, яна суратга тикилди.

— Одамгирга ўхшаб кетади.

— Кимга?

— Жаҳонгирнинг акаси бўларди. Ота бир, она бошқа. У Жаҳон қамалган йили четга қочиб кетган. Ўликми, тирикми, дараксиз эди. Қош, кўзи ўхшаб турибди. Агар оқсоқ бўлса, шу — Оламгир. Бу одам ҳам керакми сизларга?

— Дайдидарада ўлдирилган одам шу киши. Лекин унинг исми Оламгир эмас — Сиддиқ Шарипов. Тугилган ери Юсуфхона. Шунақа қишлоқни эшитганмисиз?

— Йўқ, эшитмаганман, — деди Дамин бош чайқаб. — Дайдидарада нима бор экан унга?

— Шунини аниқлашимиз керак-да. Дамин ака, тўртинчи ё бешинчи октябрда Муҳаммадризаев уйингизга келмаганмиди?

— Жаҳонгирми? Келган эди. Нима, ростдан ҳам уни қотил демоқчимисиз?

Солиҳов Жаҳонгирнинг қотиллигини бўйнига олаётганини айтиб ўтирмай «шунақа гумон бор» деб қўй қолди. Дамин пешонасига шапатилаб бош чайқади.

— Вой шўр пешона, пешонанг бунча шўр бўлмаса ошнам, энди бу кўргулик бормида сенга?! Уни уч марта қуруқ гумон билан қамадиларинг. Битта тирик жонга шунинг ўзи етмайdimи?

— Дамин ака, гумонга ишониб беайб одамни жазоламаслик учун бу томонларга келиб юрибмиз.

Дамин «бу одамларга ишонса бўлармикин» дегандай қутилмаган меҳмонларга бир-бир қараб олди.

— Жаҳон билан болалиқдан ошнамиз. Менинг саводимни шу ошнам чиқарган. Мадраса кўрган аллома йигит эди. Жамиятларингга кўн фойдаси теккан бўларди. Отаси раҳматли камбағалларвар бойлардан эди. Кимдир кечаси отиб қўйган. Бир кунги, шунақа кеч куз эди, оқшомда талотўп бошланди. Беш-ўн киши отилди. Шунинг устига Жаҳонгир келиб қолди-ю, балога учради. Талотўпни бошлаганлар қочди, жазосини Жаҳонгир тортди. Шундан бери у бечорага кун йўқ... Ҳа... гумонсирётган экансиз, Жаҳонгирнинг тақдир дафтари ни ўқиб чиқарсиз. Сиз Жаҳон келдим, йўқми, деб сўрадингиз, а? Ҳа, келди. Бешинчида эрталаб келди. Устида янги тўн, бошида янги дўши. Оёғида этик...

...Дамин бугун барвақтроқ иш бошлаб танчани очмоқчи эди. Эрта келган кузнинг совуқ нафасини оёқлари сезиб зирқирай бошлаганди. Кеч куз, қиш, эрта баҳор уни бу азоблардан қутқарувчи навоҳи шу танча. Сибирдан ортириб келган бу дардин фақат шу танча олади. Эшик-деразани ланг очиб, наматни бир четга суриб энди бўйрани кўтараман деганда Жаҳонгирнинг овози эшитилди.

— Ҳа, кўчясанми? — деди у эшик оғзини булутдай тўсиб.

— Энди кўчиб қайга ҳам сизгардим, қишнинг гами бу, ошнам, — деди Дамин бўйрани жойига қўйиб. Наматни қайта соламан деганда Жаҳонгир унамади.

Мени сенга худонинг ўзи етказди. Кел, қаранворай, — деб қўлига кетмон олди.

Жаҳонгир танчани очди. Дамин ўчоққа ўт қалаб қумгонни қўйди.

Танчага чўг тушиб, бир шиёладан чой ичилгач, Да-

миннинг жони ором олди. Жаҳонгир танчада узоқ ўтира олмади — оёғини тортди.

— Қандай ўтирибсан, одамни ёндираман деяпти-ку?

— Илоҳим оёқ оғриғини тортма, ошнам. Йилдан йил ёмон бўляпти. Ёлғиз яшашга қўрқадиган бўлиб қолдим, — деди Дамир. — Бехос омонатимни топширсам шу танчада сасиб ётавераман. Ёлғизлик худога хос деб тўғри айтишар экан. Одамзод кимлар биландир бирга яшаш лозим экан. Энди минг оҳ урай, фойдаси йўқ. Хотиним бировга тегиб кетган экан, мен ҳам уйлана-вермайманми, этак-этак болаларни тугдириб ташламайманми?.. — Дамир минг лаънат, дегандай қўл силтаб қўйди.

— Қариб бир қоп ўтин бўлиб қолибсанми, ҳозир ҳам уйланиб олавер.

— Қишлоқда эрга тегиши мумкин бўлган биттагина бева бор. Мадад қаллобнинг беваси. Ўшанга уйланайми? Қанча одамни қурутди у аблаҳ. Мени қамашганда ҳам гувоҳлик берган. Энди келиб-келиб шунинг сарқитига уйланаманми?

— Мен «ўша бевага уйлан» дедимми, бунча жириллайсан?

— Ўшани эсласам қоним қайнаб кетади. У аблаҳ сал барвақтроқ ўлиб кетди-да, ҳозир тирик бўлгандами?..

— Қўлингдан нима келарди. Сотганлар, қамаганлар, отганлар — ҳаммаси юрибди даврини суриб. Ноҳақлик бир думалаб ҳақиқатга айланди дейсанми? Айланган бўлса ҳам иўстинини алмаштирди. Ичи ўша-ўша. Иблис ўлгани билан унинг қабри атрофида фарёд ураётганлардан қўрққулик. Ке, қўй, шу сиёсатингни, гаширган билан фойдаси йўқ.

— Сен бир умр сиёсатдан қочиб юрдинг. Шунинг учун ҳам қосанг оқармади.

— Сеники оқардимиз?

— Мен бошқа тоифаман. Сен аллома тоифасан. Ўзингни четга олганинг учун худо сени жазолади.

— Четга олмаганларни-чи?

— Гапни айлантирма.

— Сен ҳам чайналаверма. Ҳар бир одамнинг ўз сиёсати, ўз мақсади бўлади. Мен худодан «мақсадимга еткур» деб сўраб яшадим. Мақсадимга қайси йўллар билан етқариш ёлғиз оллоҳнинг иши. Шу азобли йўлларни маъқул қўрибдим, ҳазор-ҳазор шукур. Мени турмаларга қамадилар. Аммо руҳим озодликда юрди. Ўриснинг совуқ ерларида жисмим азоб чекди. Бироқ,

руҳим эркинликда қолди. Чунки руҳимни оллоҳнинг паноҳига бериб эдим. Ёмонлик жабрини фақат мену сен кўрибмизми. Сен қаҳрингни сочаверма, юрагингни кенг қил.

Юрагим кенг, ошна. Менда битта эмас, иккита юрак бор. Бирин ёмонлар учун зулмат бўлиб қоронгуликка ўрайди, иккинчиси қуёш бўлиб яхшиларга нур беради. — деди Дамин. Хаёлига келган бу доно фикрдан ўзи ҳам мамнун бўлиб томоқ қириб кўйди. Жаҳонгир унинг мамнунлигини сизди. У бундай ҳолда Даминнинг фикрини маъқулламаган одам балога қолишини биларди. Бироқ, ошнасининг фикрини тўғри дея олмас ҳам эди. Шу сабабли Даминга бир оз тикилиб, мамнунлик алаңаси шича насайишини кутди.

Худо битта. — деди у босиқлик билан. — одамнинг тили ҳам, юраги ҳам битта. Икки юракли, икки тилли, икки худоли одам риёкор бўлади. Сен мусулмон фарзандисан. Уша биттагина юрагингни барчага тенг улаш. Шунда оллоҳга ёруғ юз билан рўнара бўласан.

Дамин бу гапларни эшитиб, бошини эгиб олди. У вужудида уйғонган азабини босиб ўтирарди. Узок йўл босиб келган ошнасига қаттиқ ган айтиб, кўнгелини хира қилишини истамасди. Тизгини бўнаб кетса «оллоҳ, оллоҳ», деб юриб кўрган кунларинг шу бўлдим, деб кўн гапларни айтиб юборини, ошнасининг юрагидаги яраларни тирнаши мумкин эди.

Энди менга ижозат бер. — деди Жаҳонгир. — Саф сата сотиб жингига тегмай. Дунё сенинг кўзингга бошқача кўринади, меникига бошқа. Айтишганимизнинг фойдаси йўқ. Мен сенга бир гани айтгани атайин келдим: қолган умрингни тоат-ибодатда ўтказ. Шунча китоб ўқиганинг етар.

Менга хат ўргатган одамнинг ганими бу?! Дамин энди жаҳлини яшира олмади. — Мен кеча-кундуз ухламай китоб ўқишим мумкин, лекин сен ёзиб берган оятларни ёдлайман, десам ухлаб қоламан.

Ёш бола эмассан, эсингни йиғ. Ўлигим тапчада қаровсиз ётмасин, десанг, тоат-ибодат қил.

Жаҳонгир юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан турди. — Шу кетинда шаҳарга жўнайсанми?

Йўқ, ҳозир Дайдиарага бораман. Оқшомда ёнингга қайтаман. Бир дардланиб ётамиз. Балки қишлоқда бутунлай қоларман.

— Э, бормисан, ошнам. Қўй, ўша шаҳарингни. Қариганда бир-биримизга суяниб яшайлик.

Жаҳонгир кетгач, Дамин гузарга тушиб гўшт олиб чиқди. Қозон осди. Сабзи-пиёзни қовуриб, дўстини кутди.

Жаҳонгир куёш ботмай туриб қайтди. Йўлда йиқилганми, ўнг енги, этаги лой. Ранги оқарган. Эрталабки босиқлиги, хотиржамлиги йўқолган. Лаблари учади.

— Нима бало, безгак тутдими? — деди Дамин уни қарши олиб.

— Шунақага ўхшайди, этим увишяпти, — деди Жаҳонгир.

Дамин уни таянчага ўтқазиб чой узатди. Жаҳонгир бир қултум ичиб пиёлани патнис устига қўйди. Бошини эгиб анча вақт жим ўтирди. Сўнг «оллоҳ, гуноҳимни ўзинг кечир» деб шичирлаб дўстига қаради. Энди лаблари учмади. Бироқ, кўзларидан нур қочган, қарашларида маъно йўқ эди.

— Оллоҳ юз ўгирди яна мендан, — деди бўғиқ овозда. У бор дардини ана шу сўзларда ифода этди.

— Дардингни менга айт, малҳам бўларман балки, — деди Дамин.

— Дардим... бу менинг дардим... ҳеч кимни шерик қилмайман. Ўзим билан бирга кетади.

Жаҳонгир шундай деб яна бошини эгди. Дамин унинг хатти-ҳаракатида бир сир яширинганини сезса ҳам сўрашга журъат этмади. Бу сир бировга айтиладиган бўлса Жаҳонгир айтарди. Индамайинти, демак, сўрашнинг фойдаси йўқ.

— Мен гуруч солай, — деди Дамин вазмин оҳангда.

- Тўхта, ўтир... мен кетаман.

Насибам... насибам қирқилганга ўхшайди. Энди ошнам, бу дунёда бошқа кўришмасак керак. Яхши-ёмон гапларим учун, берган ош-тузинг учун рози бўл. Мен сендан розиман.

— Бу нима деганинг? Ўлимни бўйнингга олмоқчимисан?

— Билмайман... Мен ўлмайман, ўлмаслигим керак деб яшадим. Худойим дилимга бир ният берган эди. Шу ният ушалмагунча оллоҳ жонимни олмайди, дердим. Ниятим ушалмади. Умр бўйи оллоҳим берган барча азобларга шукур қилиб дон етиштирдим. Етиштирдиму чумчуққа олдирдим. Энди... билмайман. Мендан гап

сўрама... Агар ўтганимини эшитиб қолсанг, руҳимга биргина дуо бағишласанг бае.

— Ёзиб берганларингдан бирини ёдлаб ўқирман, лекин худога ишонмайман-ку, бу ёғи қандоқ бўлади?

— Эртами-кечми барибир ишонсанг. Банданинг бошқа йўли йўқ.

У шундай деб фотиҳа ўқиди-ю, турди. Дамин унга қаринилик қилмади. Ҳозир икковлари ҳам бир хўрсинидай пачор эдилар.

Жаҳонгир қабристон томон юрди. У ширик уйқудай бир ўлимни орзу қилган эди. Бу орзуга етишини ҳам гумон бўлиб қолди.

Дамин сўнгги дийдор кунини, дўстининг сўнгги гапларини айтиб сукут ҳукмига берилди. Майор Солиҳов унинг синган руҳига яна азоб бермаслик учун дарров саволга тутмади. Жабборов безовталаниб соатига қараб олди. Уни ҳозир бу жиккак одамнинг гаплари қизиқтирмас, аксинча лой йўлдан изига қайтиш муаммоси ташвишга солаётган эди. Солиҳов ҳамроҳининг безовталигини сезиб, унга порози қиёфада боқди.

Солиҳов Даминнинг аҳвол-руҳиясига тушуниб турарди, бироқ, у айтган гаплар билан кифояланиб чиқиш кета олмас, шу учун сукутга кўн эркинлик беролмас ҳам эди.

Мухаммадризаев нима учун қабристон томонга юрди?

Эна-отаси ўша ерда.

Қишлоқда бошқа ҳеч ким йўқми?

Йўқ. Акаси қочиб кетган. Оналарини қулоқ қилгансизлар. Жаҳон уларни кўн қидирди, тополмади.

— «Дон етиштирдиму чумчўққа олдирдим» деб нимани назарда тутган экан?

-- Ким билади, бу бир маталдир-да.

— «Шариновни мен ўлдирмоқчи эдим, бошқа одам ўлдириб кетибди» деган гап эмасми?

Билмадим. Шариновингизни мен танимасам, Жаҳон уни менга гапирмаган бўлса.

— Мухаммадризаевнинг милтиги бормиди?

— Милтиқ нима қилади унда? У художўй одам эди. Одам ўлдирганига мен ишонмайман.

— Ўзи бўйига олянти-ку?

-- Сизларнинг қўлларингизга тушган одам қотилликни бўйига олгани у ёқда турсин, онасига уйланишга ҳам рози бўлиб кетади.

— Дамин ака, бени қўл баравар эмас. Бу гапларини-

гиз ўринсиз. Биз «бўйнингга ол», деб зўрламадик. Уни излаганимиз ҳам йўқ. Ўзи келиб бўйнига олди. Қотиллик юз берган жойда этигининг изи бор. Бизга бир парса қоронги: у Дайдиарага нима мақсадда борган? Агар ўша ерда уни бўлса, нима учун тўғри боравермасдан сизниқига келди? У ердан нима учун яна сизниқига қайтди?

-- Тушунмадингизми?— деди Дамин зарда билан.— У менни художўйликка бурмоқчи эди. Ўлса орқасида мендан бўлак яқини йўқ эди. Шу гапни айтиб қўймоқчи бўлган.

— Марҳумни унинг акасига ўхшатдингиз. Агар шу одам ростдан ҳам акаси бўлса буни сизга айтармиди. «акамни ўлдириб кетишибди», демасмиди?

— Айтиш лозим бўлганини айтарди. лозиммасини айтмасди.

Даминнинг кейинги гапида кескинлик сезилди. Солиҳов ортиқча савол-жавобга ўрин қолмаганини англаб, ўрнидан турди.

Улар қишлоқ кенгаши идорасига кирмай изларига қайтишди.

— Бу Дамин деганлари балки Ризаев билан бирга боргандир Дайдиарага?— деди Ҳабборов.

— Балки боргандир.— деди Солиҳов эътиборсиз оҳангда.

— Услубингизга тушунмаяман, ўртоқ майор. Ризаев бўйнига олди, этигининг изи тасдиқлаб турибди. Бу тасдиқ ҳам етмаса ана, ошнаси ҳам айтяпти. Борган. Саросимада қайтган. Нима учун саросимада қайтган? Ўлиқни кўриб кўрқиб кетганми? Бе, бунакалар ўлиқдан кўрқмайди. Отишга отиб қўйиб эҳсонаси чиқиб кетган. Балки худо олдида гуноҳ қилиб қўйганидан кўрққандир?

— Бу сизнинг услубингиз, ўртоқ капитан. Сиз арқонини калта ташлар экансиз. Мен узун ташлайман. Сизнинг тахминларингизни ҳам ҳисобга оламан, раҳмат.

-- Ҳар ҳолда Даминни назардан қочирманг. Гапларига эътибор бердингизми? У бизни ҳақорат қилди. Лекин сиз индамадингиз?

— Ўзингизни унинг ўрнига қўйиб кўринг. Бизнинг ҳам касблари миз унинг умрига зомин бўлишган. Энди биздан нафратланишга ҳаққи бор.

Бу гап тутаб турган ўт устига мой сенди -- Ҳабборов ёниб кетди.

— Ҳаққи йўқ, билдингизми, ҳаққи йўқ давлат органи одамларини ҳақоратлашга, — деди у овозини баландлатиб. - Уни бизнинг ҳамкасбларимиз қамагани йўқ. Биз унинг кимлигини қайдан билиб ўтирибмиз? Ўз одамлари. Ўзининг яқинлари бўйича сиртмоқ ташлаб бизга рўнара қилинди. Биз уларнинг гапларига ишониб турманинг эшигини очиб бердик. Менинг ўрнимда сиз бўлганингизда сиз ҳам очиб берар эдингиз. Сиз ҳозир бизни айблайсиз. Ҳозир хўн дейишдан ўзга чорам йўқ. Лекин вақти келиб биз қаддимизни кўтарамиз. Авлодлар вазиятни тўғри таҳлил қилиб, тўғри ҳулоса чиқарадилар. Ҷамиятнинг тақдири ўша йиллари қил устида эканини тушуниб етадилар. Ҳақиқий унсурлар билан бирга тухматга учраганлар ҳам кетди. Хўш, нима бўпти?! Ҷамиятни унсурлардан тозаладик-ку?!

— Фақат унсурлардан эмас, оқиллардан ҳам.

— Ҳа, оқиллардан ҳам. Лекин ҷамият тирик! Сизнинг фикрларингиз мени ажаблантиряпти, ўртоқ майор. Сиз коммунистсиз-ку ахир?

— Ҳа, коммунистман, шунинг учун ҳам партияга доғ туширган ишларга бефарқ қарай олмайман.

— Сиз Даминга ўхшаганларни бутунлай оқлаб янглишасиз. Гашига тушунмадингизми? Ҷамиятимиз эмас, ҷамиятингиз деди. У ўзини бизнинг ҷамиятга мансуб деб билмайди.

— Фақат угина эмас, кўпчилик шундай фикрлайди. Чунки ҷамият тизгини узоқ вақт бизга ўхшаганлар қўлида эди. Бу биринчидан. Иккинчидан: ҷамиятни ўзгартиришдан аввал одамлар ички дунёсини, руҳиятини ўзгартириш, онг даражасини кўтариш лозим эди. Аввал ҷамиятни ўзгартириб олиб, сўнг одамларни шунга мос равишда ўзгартириш мумкин эмас. Биз ана шу мумкин бўлмаган ишни амалга ошириш учун тиштирноғимиз билан курашдик. Дамин акага ўхшаганлар хавфли эмас. Аксинча «ҷамиятимиз!!!» деб кўкракка уриб, жар соладиганлар хавфли.

— Мен сиз билан бу масалада муроса қила олмайман.

— Шунинг учун баҳслашиб юрмасдан, қотилни топишни ўйлайлик. Ҳақ-ноҳақни ажратадиган энг одил ҳакам — вақт.

Лой йўлдан бораётган бу икки одамнинг фикри, дунёқарани оёқларидаги пойафзаллари каби хилма-хил эди.

5. ФАРЗАНД

Турмада руҳи азоб чекиб, худодан ўлим тилаётган
Ҷаҳонгирнинг дардига яна шерик бўлишга тўғри
келади

« – Муҳаммадризаев, бешинчи октябрь куни
Қирқбел қишлоғига нима учун бордингиз?

– Дўстимни кўргани.

– У билан нималарни гаплашдингиз?

Ўзи айтгандир.

Мен сиздан эшитмоқчиман.

Оллоҳ йўлига қайт, бедилардан юз ўғир, дедим.

– Яна?

– Ўлиб қолганимни эшитсанг, руҳимга қуръон
бағишла, дедим.

Дайдибарага нима учун бордингиз?

Ов қилгани.

Милтиқсиз-а?

– Ким айтди?

Дўстингиз.

– Бекор айтибди, милтиқим бор эди. У мени асраб
қолмоқчи бўлган.

– Марҳум оқсаб юрармиди?

– Йўқ.

– Қаердан биласиз, юрганини кўрдингизми?

Кўрмадим. Начайшик, чалғитманг мени.

Дайдибарада дўстингиз Дамин ҳам бормиди?

Йўқ эди.

Мурда атрофидаги учинчи из кимники?

Билмайман.

Боринг, дамнингизни олинг...»

Тенаси темир тўр билан ёпилган узун даҳлиздан
юриб келаётган Ҷаҳонгирнинг хаёлида шу савол-жавоб
чарх урарди. Ҳар бир қадам ташлаши — бир савол. Ҳар
бир қадами уни мавҳум оламга тортади. Эшик ша-
рақлаб очилади. Бу хибсхона эшиги эмас — ўша
мавҳум олам эшиги. Ундаги темир қаравот ҳам, қаттиқ
ёстиқ ҳам — барчаси мавҳум. «Бу дунё-чи? Борми ўзи
бу дунё? Худо бу дунёни нима учун яратди? Одам-
ларни синаш учун... Мен ўтолмайманми бу синов-
дан?..»

Ҷаҳонгир шу ўй билан банд бўлиб ичкари кирди.
Қаравотига ўтирди. Ҳеч ким ундан «холинг надир» деб

сўрамади. Жаҳонгир атрофига қаради: унга эътибор берадиган зот кўринмади. Аввалги куни шундай бўлишдан ризо эди. Бугун ўқинди. Даминнинг ёлғизлик ҳақидаги айтган гаини эслаб ўтирганида шундайгина ювингич яқинига қўйилган каравот темирига пешонасини босиб турган одам ўкраб юборди. Қамоқхона учун бунақанги йиғи, додлаш, фарёд уриш янгилик эмас. Эрдан маҳрум бўлишни ҳар ким ҳар хил ҳазм қилади. Биров тинмай хўрсинади, биров оҳ уради. Жаҳонгирга ўхшаб аввал ҳам қамоқ жабрини тортганлар бундай манзарага айтарли эътибор бермайдилар. Чунки фарёд урган одам бироз фурсат ўтмай ўзини босиб олади, қилган ишдан хижолат ҳам тартади. Шу сабабли ҳамга банди бўлиб тўлғонаётган одамни ҳоли қўйиш керак. Қамоқхонанинг таомили шу. Бироқ, таомил деганлари ҳар қадамда бузилгани каби бу ерда ҳам четлаб ўтилиши табиий. Фарёд ураётган кимсага далда берувчи, юпатишга уринувчи меҳрибонлар топилди. «Қўйинг энди, ўзингизни босинг», деган гаплардан кейин у баттар авжига чиқди. Эшикка отилиб, муштлари билан дўмбира қила кетди:

— Бераҳмлар, золимлар! — деб қичқирарди у бор овози билан? — Қўйворларинг мени, ҳеч бўлмаса болаларимни ўз қўлим билан қўяй ерга. Охири марта бир кўрай болаларимни!..

Одам темир эшикни ура-ура толиқди. Уни каравоти-га қайтардилар.

— Бу қандай кўргулик, бу қандай кўргулик-а?! — У одам шу гапларни такрорлар, дам-бадам пешонасига уриб қўярди. Бир маҳал у ўрнидан туриб атрофга аланглади:

— Одамлар, ичларингда биров мусулмон бандаси борми, ўзи? Ҳеч бўлмаса шу ерда жаноза ўқиб қўяйлик. Ҳеч кимдан садо чиқмагач. Жаҳонгир унга яқинлашди:

— Биродар, жанозани мурданинг тепасида ўқингандир. Гапларингиздан маълум бўлдики, бошингизга кулфат тушган. Энди сиз билан биздан лозими — тиловат қилиб марҳумлар руҳига бегишлас.

У одам гани бемаъни, кўриниши эса кўрққулик Жаҳонгирга пича қараб турди-да, худди жигарини кўргандай кучоқлаб олиб, ҳўнграб юборди:

— Икки болам билан бева қолувдим. Шуларнинг иссиқ-совуғидан хабар олсин, деб уйланувдим. Минг лаънат мендай отага. Пешонамдан отишсин, мингдан

минг розиман. Ёша ялмоғизни ўлдирганим учун эмас ўшанга уйланганим учун, болаларимни ўгай онага топширганам учун отишсин. Болаларимнинг кўз ёшларини тўктирганам учун отишсин. Мендай отани худо дўзахда куйдирсин. Дўзахга тушмасам розимасман. Болаларим норасида кетди, хур кетди. Улар жаннатга борадилар. Мен боролмайман уларнинг ёнига, уларнинг кўзларига қаролмайман, жаннатга боришни истамайман, дўзахда куяй мен, дўзахда!!! У ялмоғиз икковини ҳам бўғибди-я! Шунақа ялмоғиз борлигини ҳеч эшитганмисиз? Мен уни болта билан чошиб ташладим. Қийма-қийма қилдим уни. Энди мени отишсин, пешонамдан отишсин. Ақл кирмаган бу қалламни мажақлашсин!

Ўаҳонгир уни елкасини силаб, индамай турди. У одам гандан тингач, «фарзандларингизга дуои-фотиҳа лозим», деб қўйди. Сўнг енгини шимариб ювингичга яқинлашди. На таҳоратга, на таяммумга имкон бор бу жойда, номига покланиб олишгина мумкин эди. Ўаҳонгир каравотга ўтириб тиловат қилди. Савобини марҳумларга баҳшида этгач, қамоқхонага ўлик сукунат чўқди. Тақдир шу тошдевор, тош бопшана остига тўплаган насронийлар, ибрийлар ҳам сукутда эдилар. Бундай гам, бундай дард айниқса бу шароитда дин, миллат ажратмайди. Одамга пичоқ ураётганда қўли қалтирамаган қотиллар ҳам бунақа пайтда, озгина бўлса-да, рухий кечинмаларга банди бўладилар.

Ҳозир бу қамоқхонада шундай вазият ҳукмрон эди. Эртага ўз тақдирлари нима бўлишини, жигаргўшаларидан неча минг чақирим нарига, неча йилга кетишини билмай эзилиб ўтирган одамлар руҳи қиймаланди. Одатий гурунглар барҳам топди. Ўаҳонгир дарров жойига қайта олмади. У одам Ўаҳонгирни паноҳкордай билиб қолган эди. Унинг назарида Ўаҳонгирнинг дуоийи фотиҳаси хур болаларини тўғри жаннатга, роҳат-фароғатга бошлаб борди. Ўаҳонгирда улар оналари бағрига кирдилар. Бу ёруғ оламда рўшнолик кўрмаганларини, уйларига ўгай она келгани ва бир кечада ўлим топганларини айтиб бердилар. Шунда она нима қилди? Уни — отани қаргадимиз?..

У одамнинг кўнглидан шундай гаплар ўтиб, кўзлари ёшланар эди. Ўаҳонгир унинг юрагини кемираётган гаплардан беҳабар, ўзининг дарди ўзига етса-да, бу дилхастани ёлғиз қолдириб нари кетолмас эди. Ўаҳонгир гарчи ўз боласини кўрмаган, қўлига олиб сўймаган бўлса-да, тақдирини номатълум фарзанд доғида куйган.

ўртанган, алалхусус бу одамнинг аламларини ҳис қила оларди. Хотини Хадичанинг кўзи ёридими, боласи кимларнинг қўлида қолди, хўрланмадими, зорланмадими? Дайдидарадаги чинор остида отасининг бир дунё бойлиги бўлатуриб мусофирликда бир бурда поён деб қақшамадими?.. У тирикми, у билан дийдор кўришни nasib этадими? Бу саволларга йиллар жавоб кутиб янаш учун одам дойдан эмас, метиндан ишланган бўлиши керак. Йўқ, метинга ҳадеб болга ураверсангиз у ҳам дарз кетади, ёрилади, парчаланади. Жаҳонгир эса ҳаётнинг ситами болгалари зарбаларига дош берди — дарз кетмади, ёрилмади, парчаланмади. Ёрилай деганда, парчаланай деганда умид деган тириклик суви уни ҳаётга қайтарди, юрагига дармон берди.

Ниҳоят... умид булогининг тириклик суви қуриди. Юракдан дармон кетди. Парчаланми аён бўлиб қолди.

Жаҳонгир бу одамни сўроққа чақирганларидан сўнгина жойига қайтди. Қаравотига ёнбошлаб, кўзларини юмди. Кечадан бери Зокирхўжани эслаётгани учун яна ўша димикқан, бадбўй, нимқоронги вагон кўз олдига келди.

Зокирхўжа билан танинган кўннинг эртаси эди. Ёши эликдан ошмаган Зокирхўжанинг гапларини эшитиб, Жаҳонгир мадрасада олган билимларим ҳеч қанча эмас экан-да, деб ўтирарди. Поезд тўхтаб қолган, одамларнинг гапларини ҳам хушлари йўқ эди. Тенадаги дарчадан бўйинни чўзиб ташқарига қараётган узун бўйли қотма киши русчалаб бир нималар, деб юборди. Кейин бошини чапгаллаб ўтирди. Жаҳонгирнинг назарида кимдир ташқаридан туриб унинг юзига тош-пош отгандек эди. Шу сабабли унга яқинлашиб: «Нима бўлди, биродар?», деб сўради. Узун одам дарров жавоб бермади, бош чайқаган ҳолда ўзбекчани сал бузиброқ:

— Ўзинг қара, — деди.

Жаҳонгир оёқ учидан туриб темир панжарали дарчадан ташқарига қаради. Бекатда катта одамларга инсбатан жулдуз кийимли болалар кўп эди. Уларнинг айримлари тўп бўлиб ўтирар, айримлари панароқ жойларда қунишиб ётар, айримлари ўлка илинжида нисиб юрар эди.

— Етимчаларми булар? — деб сўради Жаҳонгир.

— Ҳа, етимчалар, — деди узун одам. — Парвардигор бизни урган майли, болаларда гуноҳ нимага? Револю-

ция деган аждарни бизга юборган майли. Болаларга нима учун юборган? Болаларни қийнаш ўрнига бизни улдирмайдими? Парвардигор болаларни бизни кулимиз билан қийнаган. Болаларни бизни кулимиз билан ўлдирган. Бола — келажак. Син келажакни курдинг? Келажак йўқ энди. Улар Туркестан китишяпти. Нонга китишяпти. Туркестан нон беради, уй беради. Ликин бахтни ким беради? Ота-онасини ким беради?

— Ҳа, қийин бечораларга. Хор бўлиб кетишипти, — деди Жаҳонгир.

— Болага бахт бермаган ҳукумат халқига келажак бермаган. Бу ямон, жуда ямон. Бу болаларда инди раҳм-шафкат булмайди, дуст булмайди. Буларда нафрат куп булади. Қийин, жуда қийин. Буюк Россия хароб булди.

— Ким хароб қилди? — деди Жаҳонгир. Узун одам яна афсус билан бош чайқади.

— Биз... биз...

— Сиз бизнинг ҳам тинчимизни олдингиз.

— Йўқ, сиз тугри гапирган эмас. Туркестан ҳали тайёр эмас бунақа узгаришларга. Ўзбек партия йўқ, лидер йўқ, нима қилишни билмаган ўзбек. Ярни большевик кушулади, ярни турк кушулади. Мужик билмайди. Рус мужик ҳам билмайди.

Поезд вагонлари бир-бирига шарақа-шуруқ урилиб, силтаниб-силтаниб ўрнидан жилди-ю, уларнинг суҳбати узилди. Вагонда Жаҳонгир билан Зокирхўжадан бўлак ўзбек йўқ эди. Шу сабабли улар бир неча куп ичида ога-инидан зиёда бўлиб кетишди. Ўша бекатдаги воқеадан сўнг ўзбек тилини биладиган Сергей ҳам уларга яқинлашди.

— Ўзбекчани қаердан ўргандингиз? — деди бир сафар Жаҳонгир. У аслида «нимага ўргандингиз?» деб сўрамоқчи эди, саволим қалтис чиқмасин деб лутфга ўраб шундай деди. Сергейга бундай саволлар кўп бериларди. У саволнинг моҳиятини ҳам билиб турарди.

— Ўзбекнинг суви ширин, нони ширин, а? — деди у Жаҳонгирга. — Тили-чи? Тили бемаза булиш нига кирак? Тили-да ширин. Урганмаган — бу гунаҳ. Мен Германияда яшаган. Немис тилини билган. Туркестанда яшаган — ўзбекча билган. Ман дворянин. Потомственный дворянин. Кўп тил билган — маданият. Билмаган — мужик. Англадинг? Зокирхўжа ока араб тил билган. Бу — маданият. Мен рус офицери, отишга келмаган. Менга мақсад тимуридлар тарихини урганиш

булган. Революция ҳаммасига йўл беркитган. Англадинг?

— Гашингизни-ку, англадим. Бироқ, олам ишларини англамай гарангман. Ўрис ўрисни қамаса, ўзбек ўзбекни қамаса. Бу не ҳол бўлди? Мусулмон билан насроций бир сассиқ вагонда ётса?

— Мусулмон — христианин битта одам, — деди Сергей унга эътироз билдириб. — Худо битта. Мусо пайгамбар, Исо пайгамбар, Мухаммед пайгамбар — худо элчилари. Худо битта. Факат сизинимиз ҳар ҳил. Ибодатхона-да ҳар ҳил. Но, худо битта. Муҳими шу. Тугилган одам тенга-тег. Ажратиш гунаҳ. Тугрими, мулла Закирхўджа оқа?

— Оллоҳ барчани барабар яратган, — деди жимгина ўтирган Зокирхўжа уларнинг суҳбатига қўшилиб. — Мусо алайҳиссалом билан Исо алайҳиссаломга азият еткурган одамлардан тангри-таоло ғазабда бўлган. Бу ёруғ дунёда одамлар бир-бирларига меҳр-муҳаббатда бўлиб, ёвузлик уругини янчишлари лозим. Бу — оллоҳнинг иродаси.

— Сенга баракалла, мулла Зокирхўджа! Улар бизни нотугри камадилар. Мен Россияни севган. Сизда Туркестанни. Бу гунаҳ эмас, буюк иш! Улар ҳам севган. Бу ҳам буюк иш! Улар бошқача севган, биз бошқача. Бир-биримизни отган, камаган — буюк иш эмас. Одам бир-бирига тушунган зарур. Шунда Россия ҳам, Туркестан ҳам гуллаган. Тугрими, мулла Закирхўджа оқа?

Зокирхўжаннинг хаёли бошқа ердами ё суҳбатга оаралашгиси йўқмиди, ҳар ҳолда нохушгина бош силкиб қўяқолди.

Манзилга етиб келиб, муз ўйиб маъдан қазина бошлаганда ҳам улар ёнма-ён эдилар. Меҳнат азобини бирга баҳам кўрдилар. Лозим бўлганда Сергей тилмочлик қилди. Зокирхўжа оғриб қолганида Жаҳонгир билан навбатма-навбат хабар олди. Зокирхўжа омонатини топширганда «маъмурлардан тобут ундираман» деб ҳаракат қилди. Жаҳонгир «одам тупроқдан яралган, тупроққа қўшилиб кетиши керак», деб тўсқинлик қилмаганида балки ундирарди ҳам. Жаҳонгир «одам боласи тугилиши билан ювинтирилиб, оққа ўралади, у дунёга кетишида ҳам шундай бўлиши керак. Хўжайинларга айт, оқ сурп топиб беришсин», деди. Одамгарчилик нималигини билмайдиган одамлар бир маҳбуснинг ўлигига сурп топиб берар эканми. Жаҳонгир шунинг фаҳмига етмай, бир мусофирни одам қаторида ерга

қўймоқчи эди, умиди ушалмади. Мусофирликда, яна эрксизликда ўлиш ҳеч бир кимсанинг бошига тушмасин экан. Жаҳонгир Зокирхўжадан ажраб қолганига эмас, унинг хор бўлганига йиғлади. Отасини ерга қўйганда ҳам бунчалик эзилмаган эди. Хорлик ёмон экан, эрксизлик ёмон экан. Буни Жаҳонгир ўшанда аниқ ҳис этди.

Муз ўйиб, маъдан қазиб қабарган қўллар ғарибона қабр қаздилар. Совуқда музлаб саксовулдек бўлиб қолган танани ерга оҳиста қўйдилар. Жаҳонгир муз қабр олдида анча турди. Ўшанда унинг олдида Сергей бор эди. Мурдани кўмишга фақат икки кишига рухсат берилган эди. Жаҳонгир на ширин пони, на ширин сўзи бўлган соқчилару хўжайинларнинг феълени кейинроқ тушунди. Илгари бу ерларга озодлик, янги турмуш истаганлар ҳайдаб келинган. Энди эса ўша озодликни, янги турмушни беришни истамаганлар маҳбуслар кийимида. Аввалги маҳбуслар эса улар устидан ҳукмрон. Шундай экан, раҳм-шафқат, одамгарчилик ҳақида сўз бўлиши мумкинми?

Қор учқунларини чирпирак қилиб ўйнаб уларнинг юзларига урилган шамол ҳам, бадан-баданларидан ўтиб кетган совуқ ҳам уларни қабр ёнидан тезгина қувишга ожиз эди. Улар бу дамда фақат Зокирхўжани ўйла-масдилар. Ҳар бири ўз тақдирини ҳам ўйлар эди. Чўкичларни судраб изларига қайтар маҳалларида бу ўйларнинг бир чимдими тилга кўчди:

— Мулла Закирхўджа азаблардан кутулган,— деди Сергей,— энди кийналмаган. Худо билан гаплашган. Худо уни жаннатга юборган. Мулла Закирхўджа эътиқодига соткинлик қилмаган. Бу яхши! Жуда яхши! Но, жуда огир. Мулла Закирхўджа чидаган. Фақат Ватанидан узоқда улди. Бу чаток. Биз улмаслигимиз кирак. Бизга яшаш кирак, Жаҳон, билдинг? Уйга кайтиш кирак.

— Менинг ўлишим мумкин эмас,— деди Жаҳонгир,— худо менга ўлим бермайди, елкамда юмуш бор. Оллоҳ кўнглимга солган. Худо хохласа бу юмушни адо этганимдан сўнг отамнинг ёнидан жой беради. Юрагимда бундан бўлак армон йўқ. Мен уйимдан узоқдаман. Сиз яқинсиз. Сиз Русиядасиз. Бу ерлар сизнинг юртингиз. Мендан кўра сизга осонроқ...

Жаҳонгир «отамнинг ёнига қайтаман» деганда кўз олдидаги ошпоқ музлар, музлар устида учиб юрган ошпоқ қор учқунлари аввал қип-қизариб кетди. Сўнг

аста қорайди. Сўнг музлар яшил тус олди. Қор учқунлари тўзиган шафтоли гулидай уча кетдилар. Жаҳонгир энтикиб тўхтади. Ана — Қирқбел! Ана — боғлари! Ана... дўнглик — қабристон... Тенароқда Аждарқоя...

— Синга нима булган?

Тўзиган шафтоли барглари яна қор учқунларига, яшил боғлар музликларга айланди.

— Синга нима булган?

-- Кўзим тинди.

-- Тезроқ юрганмиз кирак. Пошли.

Тез юришга мажол йўқ эди.

- Сен ўзингни маҳкам тут. Узинг айтган-ку «улишим мумкин эмас». Значит, маҳкам тут. Маҳкам тутмаган -- улган.

Қорайиб турган ёғоч уйга етиб бориб ичкари киришгач, жонлари бироз ором олди, аммо бадалларига иссиқ ўтмади. Маҳбуслар ишда, хона бўш эди. Бундай пайтларда печь ёқилмасди. Печь туида, маҳбуслар музлаб ўлиб қолмасликлари учунгина ёқиларди.

Мен мулла Закирхўджага ачинган,— деди Сергей,— у ялғиз. Боласи йўқ. Жуда ачинган. Ким эслайди уни? Сенда бола бор?

-- Бор...

Жаҳонгир шундай дейишга деб сесканиб кетди.

Нечта угил, қиз?

— Билмайман... ҳали туғилмаган эди.

Кечир мени... Сенга огир. Жуда огир. Менга ҳам огир. Менда битта угил, битта қиз. Улар Самарқанд қолган. Мен билмаган, уларга нима булган. Сен эслайсан, вокзалда ямон юрган болалар эслайсан? Мен уларни курган, болаларимни эслаган. Мен чет мамлакат улгурмаган. Қариндошлар кетган.

Чет мамлакатга?— Жаҳонгирнинг кўз олдига отаси келди.-- Нима бор чет элда?

— Чет мамлакат яқини. Ўзбеклар ҳам кетган.

Кетган, биламан. Ватанини ташлаб кетиш — хоинлик. Итдан баттар улар. Ит хоинлик қилмайди. Улар хоин! Улар қорин қуллари. Бу ерда ҳам бир коса овқатга қорин тўяди, чет элда ҳам. Хорижда икки коса ичолмайсан барибир. Дадам раҳматлик шундай дердилар. Ҳовлингиздаги итга суяк ташламасангиз кетиб қолмайди-ку? Улар эса кетишди... Кўрарга кўзим йўқ уларни...— Жаҳонгир шундай деб тишларини гижирлатди. Кўзига Аждарқоя, ундаги одамлар кўринди. Агар улар ҳозир шу ерда пайдо бўлиб қолишса, ёинки

аксинча, Жаҳонгир умри бир неча ой изига қайтиб ўша ерда бўлиб қолса уларни гажиб ташлашга тайёр эди. Ватандан узоқларга олиб кетаётган оёқларини чопиб ташлар эди. Ватанга ола қараган кўзларини ўяр эди, ношуқур сўзларни айтган тилларини сугуриб олар эди, ўт қўйган қўлларини синдирар эди...

— Сен нотугри гапирган... Мужиклар бизни кийнаган. Биз кетган, улар хароб булган. Сунг биз кайтган. Россияга биз керак. Жудда керак. Айт, сен бой боласи, пул, уй бизники ё мужикники?

— Ҳаммаси оллоҳники. Оллоҳ бизни синаш учун биримизга оз, биримизга кўп берган. Йўлдан озганлар борига шуқур қилишмади. Бу қилиқлари билан қиёматни чақиришди. Субҳи маҳшарда гуноҳларига яраша мукофотларини оларлар, иншооллоҳ. Менинг раҳматли отам бойликларини бердилар фақирларга. Оллоҳ истаса бизга яна беради. Мол-дунёга ҳирс қўйган инсон бойликка эга бўлади, аммо руҳидан ажралади. Мол аччигида юртдан юз ўгириш шайтанатдур. Шайтонвашлик инсон боласига ёт. Оллоҳ ҳар бир бандасини шайтон домгоҳидан саломат сақласин.

— Сен тушунмагансан, сен билмагансан. Мужикда гунаҳ куп. Уларга худо йўқ. Сен Нуҳ пайгамбарни эсла. Мужик унга кулок солмаган. Худо туфан юбарган.

Ўша куни улар узоқ гаплашдилар. Бахслашдилар. Бир неча кундан сўнг Сергей кутилмаганда яна шу мавзуга қайтди.

— Сен тугри гапирган,— деди у Жаҳонгирга,— Ватандан кетган нотугри. Ватан битта, уни сотган вакший. Сен тугри айтган. Сенга Ватан — Туркестан. Сенга кийин. Туркестан маданиятга кутариш керак. Маданият йўқ, савод йўқ.

Жаҳонгир бу гапни эшитиб, унга норози қиёфада боқди.

— Сенга ёқмаган бу гап, лекин тугри. Беш юз йил алдин юқари булган, савод, маданият. Кейин ухлаб колган Туркестан. Туркестан ҳозир ҳам ухлаган.

— Ухлагани ростдир. Лекин маданиятсиз, саводсиз дейишга ҳаққингиз йўқ. Мен қишлоқда ўсганман, катта шаҳарда мадраса кўрдим. Шунча йил юртимизда яшаб ҳар маҳаллада мактаб борлигини билмадингизми?

— Бу мактаблар якши эмас.

— Ал Хоразмий, ал Беруний, ибн Сино, ҳазрат Навоийлар ҳам шундай мактабларда билим олганлар.

— Қани улар, янги Навои қани?

— Улуғлар кунда дунёга келавермайди. Бу оллохнинг иродаси билан бўлади. Маданият деганингиз нима? Оврупоча кийиниб юришми? Либосни ўзгартиришдан осони йўқ. Аммо маданият либос эмас. У инсон вужудидаги фазилатлар. Маданият — тап поклиги, имон поклиги. Сиз менинг халқимга тухмат қила кўрманг, юз кўрмас бўлиб кетамиз. Бу гайри хаёллар билан Самарқандга қайтиб борсангиз мен ризомасман. Халқимнинг заиф томонлари, иллатлари ҳам бордир. Лекин бу иллат менинг халқимники. Мен уни шу иллатлари билан ҳам севаман. Оллох имонимни басаломат асрар экан, бу фикрдан қайтмайман. Сиз яна шундай тухмат гап айтсангиз, сўнг мени парвардигор деб сизинсангиз ҳам гуноҳингиздан кечмайман.

— Кечир, сен менга тушунмаган. Мен айтмакчи булган: сен Туркестанни уйгат, унга ярдам бер. Жаҳидлар буни туғри тушунган. Сен жаҳид эмас.

Улар кейин ҳам бу ҳақида кўп баҳслашдилар. Сергей Туркистон тарихини Жаҳонгирдан кўра дурустроқ билар экан. Баъзан шундай воқеаларни гапириб берардики, Жаҳонгир «ростми, ёлгонми гаплари», деб ажабланарди. Сергейнинг Жаҳонгирга ўзини яқин олиши бесабаб эмасди. Бир куши буни ўзи айтди.

— Мен Туркестан тарихини Европадан билган. Немис китоблари укиган. Энди манга арабча урганиш керак. Сен менга ургат. Мен сенга русча ургатган, немисча ургатган. Келишдик?

Келишдилар. Қор усти, муз усти, қисқа ёз кунлари тупроқ уларга дафтар бўлди. Сергей астойдилроқ эди. У араб тилини нима учун ўрганаётганини биларди. Жаҳонгирда эса мақсад йўқ эди. Бу рус тили, немис тили қаерда асқотишини билмас эди. У Сергейнинг бир гапига қўшиларди: кўп тил билиш — маданият белгиси, инсон боласига хос фазилат. Лекин бу билим асқотса дуруст, каллада қолиб кетганининг нима нафи бор? Сергей баъзан Жаҳонгирдаги бу лоқайдликдан безиб уни уришарди. «Билимни сен олмасанг, халқингни сен кўтармасанг ким кўтаради?! Тарихинг билан мен шуғулланаётганимдан уялмайсанми, гурурингга тегмайдимми?» деб қаттиқ ҳам гапирарди. «Халқимни севаман» деб юрувчи Жаҳонгирга бу маломат тошлари айтарли таъсир қилмас эди. Чунки унда илм билан шуғулланишга ихлос йўқ эди. Айниқса бошига бу ишлар тушгач, мақсадини бутунлай ўзгача белгилаб

қўйганди. Ўзини илмга бахш этиш фикри миясига ўрнаша олмас эди.

Сергейнинг айби камроқ экан, Жаҳонгирдан бир йил олдин қутулиб кетди. Самарқандда кутажани қайта-қайта тайинлади. Жаҳонгирнинг аламларидан, дардларидан беҳабар бу одам уни илмга тортишга ишонар эди.

Мана, йилларнинг аллақанча суронли, тўзонли йўлларини босиб ўтиб шу манзилга етгач, шу тошдеворлар орасида уни яна эслади. Икки фарзанди фироқида куйиб ёнган бу бебахт ота бўлмаганида балки Сергейни эсламас эди. Уша бекатдаги жулдур кийимли болалар, Туркистонга нон илинжида отланган бечоралар Сергейнинг кўз олдидан кетмас эди. Тушларида болаларини жулдур кийимда кўриб чўчиб уйғонарди. Баъзан тонгга қадар миқ этмай ўтирарди. Баъзан Жаҳонгирни туртиб уйғотиб тушининг таъбирини сўрарди. У болалар хажрида ёнгани сайин, Жаҳонгир дардини ичига ютиб эзиларди. Ҳомиладор хотини кўз олдига келганда юрагини нимадир кемира бошларди. Ушанда «гўдакларнинг раҳмини е», деб худога ноалалар қилар, жумла гўдаклар қаторида ўз фарзандига ҳам оллоҳдан раҳм тиларди. Таҳмини бўйича мусофирликда тугилган боласи дам дўмбоқ ўгил бўлиб, дам ширин қизалоқ бўлиб тушларига кирар, «дадажон!» деб бўйнидан маҳкам қучоқлаганда нафаси қайтиб, уйғониб кетарди. Ҳатто тушларида ҳам ўзи кўрмаган боласининг дийдорига тўя олмас эди.

Акаси билан учрашганда ҳам биринчи сўраган саволи шу бўлди:

— Хадича қани, болам қани?

Акаси бир чўчиб тушди. Ҳа, Жаҳонгир сезди, чўчиб тушди, ҳатто юзи учди. Лекин сир бой бермасликка ҳаракат қилди:

— Қанақа боланг? Боланг йўқ эди-ку?

— Хадичанинг кўзи ёриши керак эди, эсингиздан чиқдимми?

— Оллоҳ кўп кўрди уни сенга...

Бу гандан кейин нима учун ер ёрилмади — Жаҳонгирни ютмади. Нима учун осмон узилиб тушиб уни ерпарчин қилмади. Нима учун, жилла бўлмаганда, юраги ёрилиб кета қолмади. Нима учун совуқ юртларда қулоқларини совуқ олдирганда биратўла кар бўла қолмаган экан. Хорижда нима учун акасининг

бу тилларини бирон бир инсоф эгаси кесиб ташламаган экан!

Жаҳонгир ўттиз йилдан ортиқ қалбида авайлаб йўрғаклагани — фарзандини энди дафн этиши керак эди. Ерга эмас, яна юрагига дафн этиши керак эди. Ўша дўмбоқ ўғилчани, ўша ширин қизалоқнинг кулгичлари ўрнини юмуқ кўзлар эгаллаши керак эди. Не ажабки акасининг ўша совуқ гапидан кейин ҳам бу дўмбоқ ўғилча, бу ширин қизалоқ яна тушларига кирди. Яна бўйнидан қучоқлашди. Бундай туш авваллари унга бир умид берарди, энди эса у дунёга чорлаш бўлиб туюлди ва бу қун яқин келганидан суюнди.

Бебахт ота сўроқдан қайтиб жойига ўтирди. Бошини эгиб олиб бировга қарамади ҳам. Терговчи худди уни тилсимлаб юборгандай эди. Шу ўтиришда у икки соат бурунги аламли одамга ўхшамас эди. Унинг бу ўтириши тақдирга тан берган мўминни эслатарди.

«Бечоранинг умри азобда қолди. Уни отмайдилар. Отишга ҳукм қилишса дуруст эди, — деб ўйлади Жаҳонгир унга ачиниб қараб. — Бир неча йил ўтириб чиқади. Болаларининг руҳи энди уни изма-из таъқиб қилиб юради. Қочгани жой тополмайди. Рухлари парча-парча бўлиб кетади. Агар отилмаса жинни бўлиб ўлиши тайин. Оллоҳ ёмон қаҳр қилган экан унга...»

6. ОҚСОҚ ОДАМ

Майор Санжар Солиҳов Қирқбелдан қайтгач, марҳум Сиддиқ Шарипов уйига яна боришни ният қилган эди. Биз ҳам борайлик.

Майор Солиҳов Қирқбелда кўрган-эшитганларини эслаб, ўзича мулоҳаза қилиб ўтирганида Рамзиддин Рамазонов бир даста қоғоз кўтариб келди.

— Ризаевингизнинг бошидан ўтганларни ўрганишдан кўра қадимги дунё тарихини ўрганиб чиқиш осонроқ бўлиб қолди. Раҳмингиз келганича бор экан.

— Раҳмим келгани йўқ, ким айтди бу гапни сизга?

— Менга шундай туюлди.

— Мен раҳм-шафқатга эмас... — майорнинг гапи оғзида қолди.

— Одилликка суяниб иш кўрасиз, эшитганман бу гапларни, — деди капитан кулимсираб. — Хуллас, кўрмаган дарду жафолари йўқ экан. Уч марта қамал-

ган. 1922 йилда аксилинқилобий ҳаракати учун. Фаолларни ўлдириб, қишлоққа ўт кўйишда айбланган.

— Гувоҳлар борми?

— Гувоҳларни гапирасиз, умуман ҳужжатлар йўқ даражада. Йигирма иккинчи йилларнинг аҳволи маълум-ку?

— Мен бир одам билан суҳбатлашдим. Муҳаммадризаев тухмат билан кетган эди, деяпти.

— Бу гапни ўшанда айтиши керак эди. Энди нима фойда? Ўн икки йил ўтирган. Қўнғироқдан қўнғироққача ўтирган. Кейин 1938 йилда яна қамалган.

— Айби нима экан?

— Аксилинқилобий ҳаракат, халқ душманлари билан тил бириктириш.

— Халқ душманлари ким экан, айтилганми?

— Айтилган: Сергей Қомлев. Шарқшунос олим.

— Қомлев ҳақида яна қандай маълумот бор?

— Чор армиясининг офицери. Дворянлардан. Аксилинқилобий ҳаракати учун 1922 йилда Самарқандда қамоққа олинган. Қамоқда Ризаев билан бирга бўлган.

— Илмий ишининг мазмуни аниқми?

— Аниқладим: «Амир Темур замони маданияти» деган мавзуда диссертация ёқлаган экан.

— Масала равшан. Муҳаммадризаев учлик қарори билан қамалганми?

— Ҳа. Қомлев ҳам. Ризаев учинчи марта қирқ саккизинчи йилда қамалган. Асирга тушганлиги ва хоинлиги учун.

— Асирга тушгани ва хоинлиги учун, дедингизми? Урушда бўлган эканми?

— Ҳа, партизанлар отрядида. Лекин бу ҳақда батафсил маълумот йўқ. 1955 йил апрель ойида авфи умумий туфайли озодликка чиққан.

— Хўш, қандай хулосага келамиз?

— Ўтмишнинг ҳозирги жиноятига алоқаси бор, деб ўйлайсизми? Аввалги ишларида одам ўлдиргани ҳақида аниқ бир гап йўқ. Кейинги икки иши ўрмонга ўт кетган пайтда бўлган, хўлу қуруққа аралашиб ёнган. Биринчисини аниқлаш керак. Ўшанда фаолларни ростданам отган бўлса...

— Шундай деб фараз қилайлик. Агар у совет ҳокимиятига қарши экан, нима учун партизанлар отрядида урушга кирди, нима учун асирликка тушди, нима учун ўша ёқда қолиб кетмай, қайтди?

— Бирон мақсади бордир?

— Ана энди ўзингизга келдингиз. Уша «бирон мақсад нима?»— Солиҳов шундай деб капитанга савол назари билан тикилди.— Ана шулар билан қизиқиб кўринг, азизим. Яна Комлевнинг тақдирини ҳам аниқланг. Ўзи тирикми, оиласи омонми? Муҳаммадризаев қотил бўлганида ҳам уни бу йўлга нима бошлаганини билишимиз керак. Пешонасига бежиз ёзиб олмагандир, а?

— Ишни чўзадиган бўлсак раҳмат эшитармикинмиз?

— Бунақа раҳматларни кўп эшитганмиз, қулоқлар битиб кетган. Шошилиб, бегуноҳ бир одамнинг қарғишига қолиб кетмайлик. Айтмоқчи, ўтгиз саккизинчи йилда ким тергов қилган экан?

— Муҳамедшин, нима эди?

— Назаримда худди капитан Жабборов тергов қилганга ўхшайди. Қирқбелдан қайтаётиб у билан айтишиб олдик,— Солиҳов шундай деб бўлган гапларни қисқача баён қилди.— У яна замони келишига ишоняпти.

— Ишонишига асос бор,— деди Рамазонов вазминлик билан.— Улар кўнчилик. Ҳозир пана-пана жойларда жон сақлашяпти. Об-ҳаво уларга сал мосланса яшнаб кетишади. Об-ҳаво ўзгарувчан, ҳар нарсани кутиш мумкин. Бу тоифа Сталинга қандай садоқат билан хизмат қилган бўлса, Гитлерга ҳам шундай хизмат қилиши мумкин эди. Сиз шунақа одамлардан нафратланасиз, а?

— Нима қилиш керак бўлмаса? Бировни пичоқлаган ёки отган одамни кечирса бўлади. Буларни-чи?

— Мен нафратланмайман, ачинаман буларга. Бу соҳада бир умр ишлашмайди-ку, тўғрими? Эрта-индин қариган чоғида ўзи қамаб юборган бир одамни кўчада тасодифан кўриб қолса нима қилади? Мен декабрчилар ҳақида ўқиган эдим. Сўзидан қайтмаганлар сургун қилинганда тонганлар, сотганлар, хоинлар базму жамшидда юраверганлар. Охир-оқибат сургундагилар авф этилиб Петербургга қайтишганида халқ уларни олқишлаб қарши олган. Тонганлар, сотганлар эса кўчага ҳам чиқолмай қолган. Ана энди ўйланг: жазога тортилганлар кимлар эди? Сургун азобини тортганларми ё иссиқ ўринда қолганларми? Жабборовларнинг тақдири шуларга ўхшамайдими? Бориб-бориб кўршапалакка ўхшаб яшаб ўлиб кетмайдиларми?

— Сизнинг ўхшатишингиз менга маъқул келмади,— деди Солиҳов.— Декабрчиларнинг ўша хоинларида ҳам аввал маслак бўлган. Фақат сўнгги дақиқада кўрқоқлик оқибатида дўстларини сотишган. Агар кўчага чиқолмай қолишган бўлса, демак, озгина инсофлари бор экан. Жабборовларда инсоф, уят борлигига ишонмайман. Мана, кеча ўзим кўрдим шундай учрашувни. Тўғри, Даминни у қамамаган. Лекин барибир ҳамкасбларининг қилмиши учун ҳам уялиши керак-ку? Минглаб хонадонларда оналарнинг, хотинларнинг, фарзандларнинг қарғишлари тингани йўқ. Шу қарғишларни эшитиб ҳам юраги титрамас буларнинг. Шуларни эсласам истеъфога чиқиб кетгим келади. Мен ўғрилару қотиллар билан олишиб келдим. Лекин қаердадир, қайси ишдадир чалғиган бўлишим мумкин. Кимнингдир тақдирига доғ теккизгандирман. Хўш, бу гуноҳларимга нима дейман?

Санжар бу саволни ўзига ўзи берганди. Рамзиддиндан жавоб олиш нияти йўқ эди. Шунинг учун унга тикилиб қарамади. Нигоҳини нотайин бир нуқтага қадади. Иш юзасидан бошланган савол-жавобнинг руҳиятга таъсир этувчи оҳангга бурилиши Рамзиддин Рамазоновга ҳам таъсир этди. У жавоб беришга мажбур эмаслигини билса-да, бироз ўйга чўмиб, сўнг сўз бошлади:

— Гуноҳдан ҳеч ким фориғ эмас. Гап гуноҳнинг қандай шароитда қилинганида. Агар билиб туриб қилинган бўлса «Улар — жабборовлар, биз — бу бизмиз!» деб кўкракка муштлашга ҳожат йўқ. Жабборовларни муҳокама қилиб уларни айблашга ҳам ҳақсизмиз.

Солиҳов саволни ўзига ўзи бергани каби, Рамазонов ҳам жавобни худди ўзи айтаётгандай оғир-босиқлик билан гапирди. Гап оҳангида кесатиқ ҳам, ўпка-гина ҳам, айблалар ҳам йўқ эди. У ана шу вазминлиги билан ногаҳоний бу суҳбатга нуқта қўйди.

Капитан қоғозларини олиб чиқиб кетгач, Солиҳов бироз уриниб, чарм қопламаси титилиб қолган ўриндиқа ўтиб ўтирди. «Бу ишларга ярамай қоляпман шекилли. Рамазонов болади мени. «Жиззаки бўлиб боряпсиз» демасдан туриб жиззакигимни айтди,— деб ўйлади у.— Қойил қолиш керак унга. Ўзи турган битгани шуми ё урушда ўлим кўравериб, қон кўравериб, даҳшат кўравериб совуққон бўлиб қолганми? Йўқ, палаги тоза бунинг. Уруш кўрганларнинг аксари асабий, мендан баттар жиззаки. Балки Рамазоновнинг

шу ақли уни урушдан омон олиб чиққандир. Унга қараб минглаб ўқлар отилган, у эса тирик қайтган. Омадданми ё ақлданми бу? Қўпроқ ақлдандир. Аслида у менга эмас, мен унга ёрдамчи бўлишим керак экан. Бунақа позик ишларда тажриба эмас, ақл асқотади. Аммо бунақа ақл билан ишлаши қийин бўлади. Ён-атрофимизда ақлдан кўра ҳиссиётга суюнадиганлар кўп. Қўлимизда эса ақлни тан олмайдиган идораларнинг кўрсатмалари, чизган чизиқлари бор. Капитанга шуни айтиб қўйишимиз зарур...»

Солиҳов бир оз шу зайлда ўтиргач, Шариповникига боришни мўлжаллаб ўрнидан турди.

Кечагина Дайдидара, Қирқбелда бевошлик қилган изғирин бугун довонларни писанд қилмай ошиб келиб шаҳар кўчаларида сарсари кезарди. Айрим дарахтлар изғирин шамолнинг ёлгон гапларига ишониб, ечинмоққа киришганлар. Шамол уларнинг барглариини юлқиб олиб кўчаларда ўйнайди. Ўйнай-ўйнай зерикади-да, чап-тўзонга аралаштириб бурчак-бурчакларга тиқиб, жимиб қолади. Сўнг яна қўзғолиб, яна шумликларини бошлайди.

Санжар Солиҳов кўчага чиққач, дайди шамолга рўпара келиб плашининг ёқасини кўтарди. Фуражкасини бостириброқ қўйди-да, трамвай йўли томон тез-тез юрди. Шаҳарни иккига ажратиб турган анҳор кўпригидан ўтгач, юриб кетаётган трамвайга чаққонлик билан чиқиб олди.

Эски шаҳарга етгач, трамвайдан тушиб, бозор кўчаларидан юриб ўтди. Ресторанлар олдида одам сийрақ, шамол баҳонасиданми бозор ичи ҳам гавжум эмасди.

Сиддиқ Шариповнинг дарвозаси берк экан. Майор дарвозани бир неча марта тақиллатди. Энди кетаман, деганда ичкарида шарпа сезилди. Кейин аёл кишининг «ким?» деган хаста овози эшитилди.

— Мен майор Солиҳовман, милицияданман. Кўзингиз тушган бўлса, тунов куни келган эдим. Сизлар билан яна гаплашишим керак.

Ичкаридан садо чиқмади.

— Эшитяпсизми гапимни?

— Эшитяпман... уйда ўғлим йўқлар.

— Сиз... Шариповнинг оилаларимисиз?

— Ҳа.

— Сиздан сўрайдиган гапим бор.

— Ўғлим йўқлар.

Солиҳов «мен ўглингиздан эмас, сиздан сўрамоқчиман», демоқчи эди, аёлнинг мақсадини тушуниб қолди. Эркаги йўқ уйга киришнинг одобдан эмас эканини унутаёзган, иш юзасидан деб бостириб кираверишга ўрганиб кетган экан. Ичкаридаги хаста овоз унга бундай қилиш яхши эмаслигини англатиб қўйди. Чўнтагидан чақирув қоғози олиб ёзди-да, дарвоза тирқишига қистирди.

— Бу қоғозни ўглингизга бериб қўйинг, эртага идорага борсин.

— Билмасам, вақтлари бўлармикин, ишдалар.

— Бу қоғозни кўрсатса, ишдан рухсат беришади. Кечикмай борсин. Айтмоқчи, қаерда ишлайди ўглингиз?

— Ўзларидан сўрайсиз.

Солиҳов ажабланиб бош чайқади-да, изига қайтди. Муюлишда бир фикр хаёлига келиб, чойхонага қараб юрди. Чойхонада икки йигит шахмат суриб ўтирарди. Чойхоначи деразадан Солиҳовни кузатиб турганмиди, кириши билан дарров пешвоз чиқди. Шахмат ўйнаб ўтирган икки йигит унга бир қараб олишди-ю, салом бериб, яна доналарига тикилишди. Чойхоначи ликопчага беш-олти парварда солиб, бир чойнак чой билан келтириб қўйди.

— Раҳматли Сиддиқохунникига фотиҳага келганга ўхшайсиз. Кеча бош хадимни беришди. Йўлчивой бугун ишдадир. Бечораларга жавр бўлди. Бинойи юрган эди. Қўли очиқ одам эди раҳматли. Шу ҳовлини сотиб олганидан кейин, кўчиб келмай туриб бир қўй сўйиб худойи қилди. Кўчиб келганидан сўнг маҳаллага ош берди. Кимнингдир қасди бор экан-да, а? Сизам охунларданмисиз дейман?

Солиҳов кулимсираб иягини силаб қўйди.

— Охунга ўхшарканманми?

— Одам одамга ўхшайди-да.

— Сиддиқжон аканинг сиҳатлари яхшимиди?

— Ҳа, ҳали бақувват эди раҳматли. Оқсаб юриши демасангиз тўрт мучаси соппа-соғ эди. Ҳафтада икки марта улфатлари билан шу чойхонада ошхўрлик қилишарди. «Хитойда лағмон еявериб совуғим ошиб кетди», деб ҳазил қиларди раҳматли.

— Улфатлари шу маҳаллалари кишиларми?

— Муродилла ака, Рўзиохун шу маҳаллада туришади. Қолганлари ҳар ердан... — чойхоначи шундай дейишга деб қўйиб Солиҳовга савол назари билан ти-

килди.— Ўзлари ким бўладилар, жуда суриштириб қолдилар?

— Мен... милицияданман, қотилни излаб юрибман.

— Ҳа... шундай демайсизми, сизни фотиҳачи деб ўйлабман.

— Улфатларининг кимлигини айтмоқчи бўлиб турувдингиз?

— Улфатлари бу маҳаллалик эмас. Охунлардан бари. Тилларидан билиб турардим.

— Сиддиқ Шаринов биронтаси билан гап таланиб қолмаганмиди?

— Бе, ёш болами улар. Ароқ ичишмаса. Бари намозхон. Ошни еб, чойни ичиб, чақчақлашиб ўтиришарди. Ошни ўзим қулинг ўргилсин қилиб дамлаб берардим. «Қашқарда Исломохуннинг лағмони, бу ерда Жўравойнинг паловини емаган одам дунёга келмадим деса ҳам бўлади», деб мақташарди мени. Агар улфатлар билан ўтириш ниятингиз бўлса, чойхонани бегона қилманг, хизматингизга шаймиз. Сиздек одамларга хизмат қилсак, бошимиз осмонда-да.

— Гап-сўзларида Қашқардаги турмушларини ҳам эслашармиди?

— Ҳа, эслашарди. Лекин мен тайин ўтириб эшитмаганман гапларини.

— Бирон бир одамдан нолишмаганми, ё фалончи бекор келди бу юртга, дейишмаганми?

Чойхоначи ўйланди. Сўнг «йўқ» деб бош чайқади.

— Сиддиқ Шариповнинг ўлиmidан олдин бу уйга нотаниш ёки юриш-туриши шубҳали одамлар келмаганмиди?

— Очигини айтсам, уйларини кузатмаганман. Ўша воқеадан кейин дам-бадам қараб-қараб қўядиган бўлибман, ўзим ҳам ҳайронман.

— Бир марта савдойроқ одам билан ёқа бўғиб туришганини кўрганман мен,— деди шахматчи йигитлардан бири. Афтидан уларнинг кўзлари шахматда бўлса ҳам қулоқлари бу ёқда эди.

— Қайси савдойи?— деди чойхоначи унга қараб.

— Пешонасига ёзиб олган-чи?

— Ҳе, эси йўқ, қанақасига савдойи бўлсин у, тақводор одам,— чойхоначи шундай дегач Солиҳовга қараб изоҳ берди:— Нариги маҳаллада Жаҳонқори деган одам борлар. Қироатлари жуда яхши-да. Одамларга қўшилмайроқ юрганлари учун булар савдойи дейишади.

Солиҳов ўрнидан туриб, йигитларга яқинлашди.

— Үйинларингизга халал бераман энди, йигитлар,— у шундай деб чўнтагидап Жаҳонгирнинг суратини олиб кўрсатди,— шу одамми?

— Ҳа, шу, — деди йигит.

— Қачон кўрган эдингиз?

— Охунака ўлмасларидан ўн кунча олдин.

— Қай вақтда?

— Эрталаб азонда.

— Нима қилишаётган эди?

— Савдойи Охунакани ёқасидан ушлаб олган экан. Бир нималар деяётган экан, эшитмадим. Ҳрушипти, десам, секин гапиряпти, тинчлик билан турибди. десам, ёқасини бўғиб олган.

— Аниқроқ айтинг: ниманинг ёқасини, бўғиб олганми ё ушлаб олганми?

Йигит ўйланди.

— Аниқроқ айтсам: Охун акам чононда эдилар. Оёқларида маҳси эди шекилли. Ё ишга кетаётган маҳаллари бўлган ё бомдоддан қайтган маҳаллари. Савдойи шу тўнанинг калта ёқасини чапгаллаб турган бўлади-да.

Солиҳов булардан бошқа тайинли гап ололмади. Ўўлчовойнинг қачон қайтиши номаълум эди. Шу боис идорага йўл олди.

«Сиддиқ Шарипов оқсайди. Муҳаммадризаевнинг акаси ҳам оқсаган,— деб ўйлади майор Солиҳов,— Жаҳонгир тонгда Шариповнинг ёқасидан олган... Улар Дайдидарага нима учун бординган? Муҳаммадризаевнинг босган излари бизга маълум. Шариповчи? Ота маконини ташлаб кетган. Ҳттиз йилдан кўпроқ мусофирликда яшади. Нима учун кетган эди? Нима учун қайтиб келди? Кўнглига газаб тошларини йиғиб кетгани аниқ, бу тошлар эриб, меҳр сувига айлангани ростми? Балки уни зўрлаб олиб кетишгандир? Ўўлчовой... Ўўлда туғилгани учун шундай ном қўйилганми? Қайси йўлда туғилган? У ота юртига қандай кўнгилда келди? Ишларимиз хўп ажойиб. Дам отамизни ҳам танимаймиз, дам кўнглимиз дарвозаларини ланг очиб юборамиз. Булар оғир кунларда юртларини ташлаб кетишди. Халқ бу ерда, Ҳттиз йил бадалида очарчиликларни кўрди — одамлар очликдан шиниб ўлдилар. Мозорларга ўликлар сигмай кетди. Халқ урушни кўрди — дов йигитлар қирилди. Бир бурда қора пон учун тонгни тунга, тушни тонгга улади. Халқнинг дастурхонига эндигина пон чиққан эди. Қозонига энди-

гина эт тушган эди — булар етиб келишди. Тўқис-тугал мол-мулклари билан қайтишди. Ўз ерларига қайтишди, ўз халқи бағрига қайтди улар. Улар бегоналар эмас. Лекин шу дастурхондаги понга ҳақлари борми? Энди ўзларини ҳотамтой кўрсатиб маҳаллага ош тортишга ҳақлари борми? Ақалли биронтаси халқ олдида тиз чўкиб тавба-тазарру қилдими? Йўқ! Ана шуларнинг бирини отиб кетишди. Мен унинг қотилини топишим керак... Топаман ҳам. Жабрланувчи ким бўлишдан қатъий назар жиноятчини топиш — бурчим. Лекин... жиноятчи ҳам мен ўйлагандай фикр қилган бўлса-чи? Муҳаммадризаевни сўроққа чақирганимда у менга шу саволни берса-чи? Нима деб жавоб қайтараман? Оқлайманми?.. «Булар алдовга учраганлар, мусофирликда дардлар чекишди» дейманми? «Олиб қайтган мулкларига қараганда дардлар чекишганга ўхшамайди» деса-чи? «Булар орасида қамбағалини кўрмадим» деса-чи?»

Солиҳов бора-боргунча шу зайлда ўзи билан ўзи баҳслашди. Хорижга кетиб қолган ўзбеклар қайта бошлаганида Рамазонов билан ҳам баҳслашган эди. Ўшанда Рамазонов «Уларни Ватан меҳри тортиб келпти. Улар Ватанни сотганлари йўқ. Тинчликларини кўзлаб бошпана излаб кетишди. Тарихда бундай воқеалар кўп бўлган. Бутун-бутун эл-элат кўчган. Шаҳарларни, қишлоқларни ҳувиллатиб кўчиб кетишган. Биз уларни ҳоин, сотқин ҳисобламаймизку» деган эди. Солиҳов унинг фикрига қўшилган эди ўшанда. Бироқ, онгида дастлаб уйғонган фикр бугунгига ўхшаб қўзғалиб оларди.

Эртасига белгиланган вақтга Жаҳонгирни ҳам сўроққа чақиртирди. Унинг нияти Йўлчивой билан Жаҳонгирни учраштириш эди. Бироқ Йўлчивой кечикди. Солиҳов навбатчига «Йўлчивой Шарипов келиши билан мени огоҳлантиринг» деб, сўроқни бошлади:

— Бу ердаги туриш-турмушингиздан шикоятингиз йўқми? — деди Солиҳов вазмин ўтирган Жаҳонгирга зимдан тикилиб.

— Туриш-турмушим... — Жаҳонгир ҳазин жилмайди. — Аввалларига солиштирсам — шоҳона яшайман. Ҳар ҳолда оёқ узатиб ётадиган ўрним бор. Энди сал эсларингиз кирганга ўхшайди. Олдин жойнинг ҳисобини қилмай олиб келиб тиқаверардиларингиз. Икки кишилик хоналарда йигирма кишилаб ётганмиз. Гинг де-

маганмиз. Энди турмаларингизга ҳавасга келса арзийди. Менинг шикоятим йўқ, аммо бир илтимосим бор.

— Айтинг.

— Замон ўзгарди, деяпсизлар. Агар шу гап чин бўлса — илтимосимни бажаринг. Собитов деган бир бечорани қийратиб қамабсизлар. Болаларини кўмишга ҳам қўймабсизлар. Собитовни биласизми, хотинини чоғиб ташлаган экан.

— Ҳа, эшитдим, гапираверинг.

— Ўшани қандай бўлмасин, отишга ҳукм қилиш керак. Ёрдам беринглар.

Солиҳов бу гапни эшитиб, ажабланди. Жаҳонгирнинг пешонасига унинг яширин мақсади ёзиб қўйилгандай қаттиқ тикилди.

— Нимага? — деб сўради у Жаҳонгирдан кўз узмай.

Жаҳонгир ҳам унга тикка қаради. Шунда Солиҳов бу кўзларда макр йўқлигига ишонч ҳосил қилди. Жаҳонгирнинг кўзларида макр эмас, маъсумлик бор эди.

— Унга раҳм қилинглар, — деди Жаҳонгир. Энди унинг овозида дадиллик йўқ эди. Энди у эзилган, хўрланган бир одам овози билан гапирарди. — Тирик қолса жинни бўлади. Хор бўлиб ўлади. Отсаларингиз бир бечоранинг жонини азоблардан қутқарасиз.

— Буни биз эмас, суд ҳал қилади, биласиз-ку?

Солиҳов дард билан айтилган илтимосга шундай совуққонлик билан жавоб қайтарди. У Жаҳонгирнинг дардини ҳазм қила олмас эди. Унинг қалбида бундай дардга, раҳмга, меҳрга ўрин йўқ эди. Жаҳонгирнинг дардига шерик бўлиш учун, ёрдам беролмаган тақдирда ҳам, жилла бўлмаса умидбахш жавоб қайтариш учун у ўша бечора отанинг аламларини ҳис қилиши керак эди. Бу аламни Жаҳонгирдай ҳис этиш учун эса фарзанд ҳажрида ўттиз йил куйиши керак эди. Солиҳовнинг бошидан бундай жабру балолар ўтмаган, алалхусус, уни бедардликда айблаш ҳам ноўрин бўларди.

Жаҳонгир Солиҳовга тикила туриб унинг совуққон жавобидан ажабланмади. Терговчиларнинг бундан баттарини кўрган, бундан баттар совуқ гапларни эшитган. Йўқ, гап оҳангидан таажжубланмади. Унинг ҳайрон қоладиган ери бошқа ерда — «Оллоҳ одамзотни бири-бирига раҳм-шафқатда яратган экан, қани бу раҳм-шафқат, қайларда қолди?» Жаҳонгир рўпарасидаги одамга шу савол назари билан тикиларди.

— Ҳа, биламан, — деди у ниҳоят. Энди унинг овозида эзилиш оҳанги йўқ эди. Энди у афеусдаги одам овози

билан гапирарди.— Эсиз, яхши замонлар ўтиб кетибди-да, а? Уч киши ҳа, деб қўйса масала ҳал эди. Замон чатоқ бўлибди, начайник.

Солиҳов бу гаплар кесатиқми ё чинми, фарқламай ҳайрон эди. У яна бир нарсага ҳайрон: кечагина ўзига сўнги ўқни сўраётган одам бугун бошқа киши учун ҳам тиланяпти. Бу меҳрибончиликми? Собитовни азобдан қутқаринг, дейди. Ўзи-чи, ўзи нимадан қутулмоқчи? Солиҳов бу саволга Жаҳонгирнинг кўзларидан жавоб излади. Ҳозиргина маъсумлик бўлган бу кўзларда энди ҳеч бир маъно йўқ эди. «Одам зоти маҳмаса қолга етганда кўзларидан маъно қочарди. Бу одамга нима бўлди?»

Солиҳов хаёлини йигиштириб муддаога кўчди:

— Муҳаммадризаев, акангиз оқсар эдими?— деб сўроқни бошлади.

— Акам йўқ менинг,— деди Жаҳонгир эътиборсиз оҳангда.

— Ҳорижга кетиб қолган акангизни айтяпман. Исми Оламгир эди шекилли? Яна ҳам аниқроқ айтсам — ота бир, она бошқа акангиз.

— Етти пуштимизда чўлоқ бўлмаган.

— Шарипов ҳам оқсамаганми?

— Уни танайман, юрганни кўрмаганман, деб айтдим-ку?

— Муҳаммадризаев, сизни Шариповнинг уйи олдида кўришган. Эрта саҳарда Шариповни ёқасидан олгансиз. Орангиздан нима гап ўтган?

— Айғоқчиларингиз айтишмадими, тўқиб-чатишга уста-ку улар?

— Улар айғоқчи бўлишганда, гапингизни қандай бўлмасин, эшитишарди. Улар ўша маҳалланинг йигитлари. Сизни танишар экан.

— Бу дунёда ким кўп — оғзига кучи етмаган одам кўп. Тил бесуюк, беназорат, истаган пайтида тиш хатлайверади. Начайник, менга ҳар хил гапларни топиб келаверманг. Мен айтганидан қайтмайдиган одамман. Муҳлатингиз тугаяпти, агар ишни тезроқ юмалоқ-ёстиқ қилмасангиз ҳолингизга маймунлар йиглайди. Кейин мен билан бунақа юмшоқ муомала қилиб ўтирмайсиз. Дўқ-нўписага ўтасиз, сўкасиз, урасиз. Ўшанда мен ҳам тўнимни тескари кийиб оламан. «Мен ўлдирмаганман, қотил учинчи из эгаси» деб туриб оламан. Ўшанда сиз мени қаттиқроқ ура бошлайсиз, қўлларимни қайирасиз, бармоқларимга болга билан

урасиз, бурнимнинг учига папирос чўғини босасиз. Мен айтганидан тонмайдиган одамман, барибир «ўлдирмадим» деб туравераман, ҳа, начайник, бу ёғини ҳисобга олмаяшсиз. Хўп, деб турганимдан фойдаланиб қолинг.

— Сизга ўхшаган бир доно муаллим етмай турувди. Менга ким ақл ўргатаркин, деб гаранг эдим. Раҳмат сизга. Қаранг-ки, феълимиз бир экан, мен ҳам айтганидан қайтадиган одам эмасман. Майли, сиз тонаверинг, сизни бехос сайратиб юборадиган далиллар бор ҳали. Қирқбелликлар Оламгирни унутишмаган. Бу ёқда Сергей Комлев бор.

Бошини эгиб ўтирган Жаҳонгир терговчига ялт этиб қаради: кечадан бери Сергейни эслаётгани бежиз эмас экан-да. Булар унинг ҳам изига тушишибди-да?

— Унга тегманглар, унинг алоқаси йўқ бу ишга.

— Шарипов — ақангизми?

Жаҳонгир сонини илон чаққандек сапчиб туриб кетди. Солиҳовга бақрайиб қаради. Тили дарров ганга қовушмади.

— Сиз... гапни... унақа айланторманг, начайник... Мен уни танимайман. Акам йўқ менинг, ўлиб кетган у! Йигирма иккинчи йилда! Довонда қор босиб ўлган.

Солиҳов мўлжални аниқ олганига ишонч ҳосил қилди.

— Яхши,— деди у хотиржамлик билан,— ўзингизни босинг. Мен гумонимни айтдим, бунча асабийлашмасангиз?

Телефон қўнғироғи жиринглаб, навбатчи Йўлчибой Шарипов келганини маълум қилди.

— Йўлчивой Шариповми, кираверсин,— деди Солиҳов атайин овозини кўтариб. Йўлчивойнинг номини эшитиб, Жаҳонгирнинг саросимаси ортди.

— Начайник, бугун бошқа жавоб бермайман. Қамоққа қайтаринг, худо хайрингизни берсин, иложи бўлса ёлғиз хонасига қўйинг.

— Ўйлаб кўрамиз. Балки сиздан тилхат олиб чиқариб юборармиз.

— Нимага? Ўйлаб иш қилинг, начайник!

— Қотиллигингиз исботланмаяпти, сизни узоқ ушлаб тура олмаймиз. Ҳозир эса сизни бир одам билан юзма-юз қиламан.

— Керак эмас, мен хоҳламайман!

— Ҳоҳишингиз бизни қизиқтирмайди. Анави бурчакка бориб ўтиринг.

Хонага икки киши кириб, Жаҳонгирнинг ёнидан жой олгач, остонада Йўлчивой кўринди.

— Бу одамларга яхшилаб қараңг, биронтасини танийсизми? — деди Солиҳов.

Йўлчивой ўтирганларга бир қур назар ташлаб Жаҳонгирни кўрсатди.

— Бу кишини бир-икки кўрганман, бизникига келганлар.

— Ўзлари келганмилар ё меҳмонга чақирганмисизлар?

— Ўзлари чақириб келганлар. Отам раҳматли билан дарвозахонада гаплашишган. Ичкари кирмаганлар.

— Ораларидан қаттиқ-қуруқ гап ўтмаганми?

— Фаҳламаганман.

— Бу киши кетгач, дадангизнинг кайфиятлари бузилмаганми?

Йўлчивой ўйланди. У эслаш учун ўйга толмади. Аксинча, дадасининг саросимасини, онасига бир гапни пичирлаб айтганини, онасининг хушидан кетаёзганини айтиш ё айтмаслигини билмай ўйланди. Охири бир қарорга келиб, жавоб берди:

— Йўқ, бузилмаган.

— Сиз ёки онангиз Оламгир Муҳаммадризо ўглини билармидингиз?

Йўлчивойнинг ранги ўзгарди. Юзи учди. Жаҳонгирга худди ёш боладай жавдираб қараб қолди. Жаҳонгирнинг кўзи ҳам унда эди. Солиҳов бу йигитни бириинчи марта кўрганда «кимга ўхшатдим?» деб ўйлаган эди. Ҳозир саволига жавоб топгандай бўлди: бу катта бош, бу ўткир кўз, туртиб турган яноқ, қалин лаб, тўлиқ гавда, овоз... ҳа, овоз ҳам Жаҳонгирни эслатарди. Солиҳов Жаҳонгирга қаради. Жаҳонгир Солиҳовнинг кашфиётини сезгандай бошини эгиб олди.

— Оламгир Муҳаммадризо ўглини эшитганмисиз? — деб аволини қайтарди Солиҳов.

— Йўқ... — деди Йўлчивой қатъиятсизлик билан.

— Дадангиз тугма оқсоқ эдиларми ё яраланиб, ё оёқлари синиб оқсаб қолганмилар?

— Дадам... тугма эканлар.

— Сиз Қашқар йўлида туғилганмисиз?

— Ҳа.

— Болаларингиз-чи?

— Ҳаммаси Қашқарда туғилган.

— Нечта болангиз бор?

— Уч ўғил, бир қиз.

— Исмлари нима?

— Каттаси Жаҳонгир, иккинчиси Зойир... учинчиси...

Учинчисининг исми Жаҳонгирнинг қулогига кирмади. Кўкрагини бир нима қисиб келиб, томогини гиппа бўғди, кўз олди қоронғиланди. Узоқ-узоқлардан ғалати товушлар эшитди. Сўнг осмон билан ер туташган жойда дўмбоқ ўгил бола кўринди. Болакай ястаниб ётган поёнсиз лозазордан югуриб келиб ўзини унинг қучоғига отди...

7. ЎҒРИ

Капитан Рамзиддин Рамазов учун Жаҳонгирнинг биринчи қамоқдан кейинги ҳаёти қоронғи. Чунки

Жаҳонгирнинг бошидан ўтган воқеалар тергов ҳужжатларига тиркалмайди. Бу бобда ана шу воқеалар қаламга олинади.

Жаҳонгир лозазор оралаб югуриб келган дўмбоқчани қучоқлаганини аниқ эслайди. Ғалати товушлар ҳам эсида. Кейин-чи, кейин нима бўлди? Овозлар тинди. Лозазор оловга айланди. Ер юзи ловуллаб ёнди. Жаҳонгирга нима учундир аланга таъсир этмади. Фақат тутундан бўғилди. Огир-огир нафас олди. Кейин кураги ачишди — чўғ босилди шекилли. Сўнг ҳаммаси тинди — бошқа нарсани эслолмайди. Қанча ётганини ҳам билмайди. Узоқдан эшитилган овозлар хушига келтирди. Кўзини очай деди-ю, кўрқди. Йўлчивойни кўришдан кўрқди.

Йўлчивойни дастлаб кўрганида юраги жиз этган эди. Муҳтарам ўқувчининг ёдида бўлса, майор Солиҳов Йўлчивойни кўриб унинг шакли-шамойилида Жаҳонгирга хос белгиларни сезган эди. Жаҳонгир эса Сиддиқоҳун маҳаллага ош берган куни хизмат қилиб юрган Йўлчивойни кўриб, унда Хадичанинг белгиларини илғади: узун кнприклар, бежирим бурун, чап юзида кулгич, туташган қошлар... Йўлчивойни кўриб ош ошалаган қўл муаллақ туриб қолди. Шериги «ҳа, олмай-сизми», демаганида қанча вақт нест бўлиб ўтиришини ўзи ҳам билмасди.

— Бу йигит ким, танийсизми? — деб сўради шеригидан.

— Сиддиқоҳуннинг ўгли бўлса керак. Кўпинча бирга кўраман.

Ошга кириб келинаётганида эшик олдида Сиддиқохун кўринмовди. Чиқишаётганда кўрди: ё, алҳазар!!! Ўттиз уч йил кутган учрашуви шуми?! Ўттиз уч йил худога нола қилиб акаси билан учраштиришни сўраганида дийдор чоғида баданимга муз югуртир. оёқларимдан дармонни ол, тилдан қолдир, демаган эди-ку? Нима бўлди унга? Нима учун оёқлари зил-замбил бўлиб қолди? Нима учун кўз олди қоронгуланди? Нима учун ҳамisha ёниқ турган онг чироғи хираланди? Юраги-чи? Тўхтаганга ўхшайди... Шериги билагидан олиб «маза қочдими, қори?», демаганида шу ерда йиқилиб қолиши ҳеч гап эмас эди.

Ўшанда икки ака-уканинг кўзлари учрашди! Бир жуфт кўз — бу учрашувни ўттиз уч йил кутган кўз олдига кутилмаганда нарда тортилди. Бошиқа бир жуфт кўз — бу учрашув содир бўлишини истамаган кўз чўгдай ёнди! Аммо бу ёниш узоқ давом этмади. Ёнди-ю, ўчди! Чунки бу кўз эгасининг юраги жон ришталари узилиши аниқ эканини сезган эди. Ота юртига кела келгунча «ажал ҳайдамаётган бўлса бас», деган хавотири бор эди. Шу онда хавотири чинга айланди. У ўзини йўлбарс яшайдиган қафасга тушиб қолган бечора одам деб ҳис қилди. Йўлбарснинг қорни тўқми, уни қачон ейди, мана шугина муаммо эди.

Жаҳонгир Йўлчивойни яна кўриш учун бир неча марта йўл пойлади. Кўрди ҳам. Лекин унга яқинлашишга, сўзлашишга журъати етмади. Қалбининг қаеридадир яширинган бир овоз «Шу сенинг ўглинг!» дерди. Акаси биринчи суҳбатда хунук хабар етказди. Терговчи ҳузуридаги учрашувга қадар Жаҳонгир икки ўт орасида эди. Йўлчивой фарзандларининг исмини айтиётганида шу найтгача «Шу сенинг ўглинг», деб шивирлаётган гойибона овоз бирданнга «Сенинг ўглинг шу!» деб ҳайқираиб юборди-ю, хушини олди.

Ҳозир кўзини очса яна Йўлчивойни кўради. Гойибона овоз ҳайқиради... Йўқ, гойибона овоз эмас, ўзи ҳайқиради: «Ўғлим, жоним болам, ўттиз уч йил сени хаёлан бағримга босиб яшадим, кел энди, чинакамига бағримга босайин!» дейди. У-чи? У нима дейди? Дарров ишонадими? «Ишонмай-чи? Унда нима учун ўглига Жаҳонгир деб исм қўяди? Балки... Ҳа, Хадича қўйгандир бу исмин. Бобосидан ёдгорлик деб қўйгандир... Хадича мени ўлдига чиқаргандир. Лекин нима учун Йўлчивой Сиддиқохунни «дада» дейди? Боқиб катта қилгани учунми? Унда нима учун акам яширди?»

Жаҳонгир бу саволларига тезроқ жавоб олиш учунми, шарт кўзини очди. Оппоқ шифт кўзига булутли осмон бўлиб кўриниб, ажабланди. Кўзини юмиб, очди. Фикри бироз равшан тортди. Терговчининг хонасида ўтирган эди, бу ерда эса ётибди. Қўл-оёқлари ўзига бўйсунмайди — қимирлатай деса қимирламайди. Овозларга қулоқ тутди — узоқдан эмас, шу яқин орадан эшитилипти. Кимлардир паст овозда гаплашишяпти. Гапирай деса оғзи очилмайди, лаблари қуриб, бир-бирига ёнишиб қолгандай.

— Кўзини очди шекилли?

Жаҳонгир овоз келган томонга қарамоқчи эди, бошини буролмади.

— Лабини хўллаш керак...

Лабига сув томгандай бўлди, тамшанди. Назарида кимдир унга муздек булоқ суви тутгандек эди. У ютоқиб, кўзларини юмиб ҳузур қилиб ича бошлади. Ича-ича бир челақни бўшатди, иккинчисини... сув қаёққа кетяпти, билмайди. Ичаверади, ичаверади... Сувга тўйиб, атрофига қараса — Қирқбелда, ҳовлисининг ўртасида турибди. Ҳаммаёқ оппоқ қор. Дадаси ҳовли четида, қазосини топган ерда оёқяланг турибди. «Дада, шамоллаб қоласиз», деса эшитмайди. Жаҳонгир унга интилади. Қор учқунлари чирпирак бўлиб тўзиб, уни учуриб кетди. Жаҳонгир уча-уча ҳориди. Бошқа юртларга бориб қолди шекилли, димогига ўзгача ҳаво урилиб, кўнгли беҳузур бўлди. Ҳозиргина икки челақ булоқ суви ичган эди, ичаётган дамда ҳам ичи куймаганди. Энди ташналик куч кўрсатди. Беихтиёр сув, деб пичирлади. Яна лабига сув томди, яна челақдан симирди. Бирдан... челақни тушириб юборди. Сесканди. Шу сесканиш асносида кўзини очди. Хира парда ортида, оқ шифтни, оқ шифтнинг бир парчасини тўсиб турган пачоқ бурунли нотаниш юзни кўрди.

— Э, бормисиз пахан, кўзни очинг. Шу юрак билан юрибсизми паханман, деб.

Пачоқ бурунли юз кулимсиради. Бу юз мана шу пачоқ бурунни кўтариб юришдан бошқа нарсага ярамасди. Қулгудай бўлса, одамзотга кулги берган тангридан ҳар бир бақданинг ихлоси қайтиши турган гап. Ўлим чоҳидан изига қайтган Жаҳонгир кўзини очиб худонинг шу ноҳўя кашфиётини кўрди-ю, кўнгли беҳузур бўлди. Яхши ҳамки бу пачоқ бурун шунчаки кулимсиради, ишшаймади. Унинг ишшайганини кўрган

юзлаб одам неча кун, неча тун ё ухламайди, ё овқат емайди — буниси яратгангагина маълум.

— Пахан, қутулиб чиққандан кейин бир эрийдиган бўлдингиз. Жаҳаннамнинг оғзидан шарт тортиб олдим ўзим.

— Бекор... қилибсиз...

Жаҳонгирнинг оғзидан базўр чиққан бу гапни эшитиб пачоқ бурун унга галати қараб олди.

— Одам зотига яхшилик ёқмайди, — деди у тўнгилаб? — Жаҳаннамнинг оғзидан тортиб олдим, десам, «бекор қилибсиз» дейди. Ўв, пахан, раҳмат демасангиз ҳам майли. Лекин ўладиган бўлсангиз, бу ерда ўлмаиң, бошқа жойга бори-иб... ёки жуда шу катакда ўлгингиз келса, мен чиқиб кетгандан кейин бемалол жўнайверинг,— у узун хуштак чалиб қўйди,— ўша ёққа. У ёқда ошна-оғайнилар кўп, салом айтасиз биздан. Шоқолнинг ишлари беш, яқин орада бу ёқларга келмайди, кутмаларинг, дейсиз. Шоқол — бу менман. Шоқосим десангиз ит ҳам, бит ҳам танймайди. Шоқол десангиз ҳамманинг оғзи очилиб қолади. Бу дунё Шоқолдай ўгрини кўрмаган.

— Ўгримисан?.. — деб сўради Жаҳонгир.

— Ўгриман, пахан. Ўғри бўлганда ҳам зўриман. Буни яширмайман. Қўлидан келса ушласин, қамасин. Бир зангарга рўнара келмаганимда ушлолмасдиям, қамамасдиям. Хитойдан келганлардан биттасини изига тушувдим. Лойиниям, тилласиниям исини олувдим.

— Ким? — Жаҳонгир бўғилиб, кўзи катта-катта очилди.

— Кимлигини билмайман, пахан. Оқдўппи маҳаллада уйи. Танишлардан борми у ерда?

— Йўқ.

— Хуллас, пайт пойлаб тушдим. Мўлжалим бўйича уйда бир йигитча қолиши керак эди. Лекин у йигитча эмас, асроилваччанинг ўзи экан. Ярим кечада уйни шип-шийдам қилиб чиқаётсам, рўнарамда турибди. Э, бунақаларни бир калла қилиб энасиникига жўнатворардим. Энди калла қиламан десам, қўлини бир бало қилиб айлантирди, бир бало деб чинқирди, қўли айланиб турибди, оёғи жағимга қандай тушди, хайронман. Бир нафасда дабдаламни чиқарди. Уришга урди-ю, анавиларга «ҳеч нарса олмади» деди. Бу аҳволимни енгиллаштиради, кўп ўтирмайман. Лекин «ҳеч нарса олмади», деб ўзлари ҳам қутулиб қолишди-да. Тилла-ю, лойлар буларнинг ҳужжатларига тиркалса, нақ

энасини кўрарди-да. У бўлди, бу бўлди, жағим сингани қолди. Мана, худо деб ўтирибман. Ҳукуматимиз одил-да, аввал тузатади, кейин қамайди. Сиз ўлиб кета-версангиз ҳам бўларди, лекин сизни тузатишади. Чунки сизни отишлари керак. Ўзингиздан ўзингиз ўлиб қолсангиз кимни отишади? Нима билан туйгангизни эшитдим, пахан. Борадиган ерингиз тайин. Лекин хафа бўлманг. Битта бошга битта ўқ. Бошқасининг кераги йўқ. Менга ҳам аталгани бордир. Ҳозир йўқ бўлса, заводда атай Шоқолга атаб алламбало ўқ ясалаётгандир. Ҳали у томонларда ҳам учрашиб қоламизми... — У ишшайди. Жаҳонгир унинг афтини, саргайган сўйлоқ тишларини кўриб кўзларини юмиб олди.

«Бу шоқол эмас, ё иблиснинг ўғли ё азроилнинг жияни, — деб ўйлади у. — Жаҳаннам оғзидан тортиб олдим, дейди. Балки мен ҳозир жаҳаннамнинг ўзида-дурман. Бу маҳлуқ ҳадемай ўчоққа ўт қалай бошлар. Ҳар ҳолда бу одам боласи эмас. Қани, калима келтирайчи: ла илаҳа иллал лаҳу...» Жаҳонгир кўзини очса — Шоқол йўқ. «Ҳа, алаҳсирабман, ла илаҳа...»

— Пахан сизнинг жонингизни менга топширишган. Шўрванинг сувидан олиб қўйганман. Ичиш керак. Қани, сариқ, ёрдам бер.

«Алаҳсирамаган эканман».

Сариқ дегани — малладан келган киши, унга энгашиб, қўлини ёстиқ тагига тикди-да, қаддини бироз кўтарди. Шоқол алюмин кружкадаги шўрвани унинг лабига олиб келди. Жаҳонгир истамаса ҳам зўрлаб ичирди.

— Ҳукуматни инжитманг, пахан. Очдан ўлиб қолсангиз, сизга аталган ўқни нима қилади?

Бу унинг ҳазили эди — яна ишшайди.

Шўрвани ичиб олгач, Жаҳонгирнинг оёқ-қўлига яна жон киргандай бўлди. Тили ҳам ўзига бўйсунга бошлади.

— Шоқол, шерингиз ҳам ўғрими? — деб сўради Жаҳонгир.

— Э, йўқ, бу аммамнинг бузоғидан ўғри чиқмайди. Ўзи олимми, бир бало. Қўшнисининг қизига иштаҳа қилиб қолибди. Жигини эзиш керак бунақаларнинг. Ҳали борадиган ерида адабини ейди. Ўғирлик гуноҳ эмас, бузуқлик гуноҳ, нима дедингиз, пахан?

— Тўғри. Ўғрини яхши кўраман...

— Бормисиз, пахан, гапиринг. Шоқолни аввал ҳам эшитганмисиз?

— Йўқ. Сиз... Бургутни эшитганмисиз?

— Бургутми?.. Йўқ, эшитмаганман. Ё... ўзингиз-мисиз?

— Йўқ. Мен ҳазар қиламан ўғирликдан.

— Пахан, тушунмадим, яхши кўрасизми ё ҳазар қиласизми?

— Бир ўғрини яхши кўраман. Ўғирликдан ҳазар қиламан. Бургут менга яхшилик қилган — ўлимдан асраган.

— Менга ўхшаган экан-да?

— Йўқ, сиз чакки қилдингиз.

— Бу, пахан дейман, бошни у-бу нарсага уриб ол-маганмисиз?

Жаҳонгир жавоб бермай аста кўзини юмди. У бир неча оғиз сўз айтиш билан толиққан, гапга чоғи келмай қолган эди. Чоғи келганда ҳам Шоқолга тушунтириб ўтирмас эди. Унинг Бургут билан учрашгани, Бургутнинг уни ўлимдан асраб қолгани икки кишига-ю, худогагина маълум. Жаҳонгир бу ҳақда бирон кимсага оғиз очмаган. Бу пачоқ бурунга айтиш нияти ҳам йўқ.

У ухладими ё яна ҳушидан кетдими, аниқ билмайди. Лолазор ҳам, қор босган ҳовли ҳам, қалин музликлар ҳам, муз қабрга қўйилган Зокирхўжа ҳам айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Худди боши ичига дайди шамол кириб олиб хотираларини ҳазондай тўзитиб юборгандай эди.

Бошидаги шамол тингач, Бургут кўринди. Жуда аниқ-таниқ кўринди. Оврупоча кийиниб олган, бўйнида капалак нуسخа галстук, бошида ихчам шляпа, костюми яп-янги. Оқ кўйлагининг охори тўкилмаган. Бу кийимлар фақат шу қалдирғоч мўйловли, қора кўз, қора қош қотма йигитга аталиб тикилгандай — ўзига ёнишиб турибди.

Бургут ўттиз учинчи йилнинг ёзида унга шу кўри-нишда дуч келган эди.

Жаҳонгир қамоқдан қутулиб чиқиши билан «Э, қуёш!» деб ҳайқиришни умид қилган эди. Бахтига қарши уни тун қоронғусида озод этдилар. Ҳайқириги ичида қолиб, буни ёмон бир нарсага йўйди. Совуқ ўлкага битта вагонда етиб келган эди. Бу ерларга келиш осон, қайтиш азоб экан. У поезддан бунисига чиқавериб ҳолдан тойди. Қалтабинлик қилиб пешонасига ёздиргани ўзига жавр бўлди. Бекатларда ҳам, поездда ҳам одамлар ундан ҳайиқиб, моховга дуч келгандай ўзларини четга олишарди. Қамоқда берилган қаттиқ нон тугаб қолаёзди ҳамки, иссиқ ўлканинг

иссиқ нафаси сезилмайди. Кундузлари тан бироз роҳат олади. Аммо кечалари муз устида ётгандек бўлади.

Юртда қаҳатчилик ҳукм сураётганини ҳам шу йўлда билди. Очликдан шишиб, кўчада ўлиб ётганларни кўрди. Инсоф қилинса мурда устига қоғозми, латтами ташланган, аксар мурдалар усти очиқ, йиғиб олиб кўмишга одам, тобут етишмас экан. Бу мудҳиш манзараларни кўриб Жаҳонгирнинг юрагига «юртимда ҳам шу аҳволмикин», деган гулгула тушди. Бир кунга мўлжалланган нонни икки кунга етказиб, силласи қуриди.

Бир бекатда поезд ҳадеганда келавермади. Жаҳонгир халтачасини қучоқлаб, деворга суяниб ўтирган эди. Рўнарасида ораста кийинган, қўлида янги чарм портфель тутган йигит кўринди.

— Ассалому алайкум, — деди у.

Неча йил давомида унут бўлаёзган бу сўз қулоққа аллақандай ажабтовур эшитилди. Жаҳонгир «биринчи кўрган ўзбегимни қучоқлаб оламан, деб хаёл қиларди. Саломни эшитди-ю, ҳуши учди. Нима қилишни билмай қолди. Ҳатто алиқ олишни унутди.

— Қарасам, ҳамшаҳарга ўхшайсиз, қаерликсиз?

— Қирқбелданман, — Жаҳонгир шундай дейишга деб қўйиб «Қирқбелни билармикин бу» деб ўйлади.

— Уйгами?

— Ҳа.

— Бирга кетар эканмиз. Мен бу ерга давлат иши билан келганман. Сиз нима қилиб юрибсиз?

— Қамоқдан қайтышман, — Жаҳонгир шундай деб ўрнидан турди. Йигитнинг кўзига тикилди: кўзи ўйнаб турибди.

— Исми Бургут. Сизники-чи?

— Жаҳонгир. Сиз давлат одами бўлсангиз, мен бойнинг боласиман. Сизнинг тилингизда унсурман, мен билан бирга кета олармикинсиз?

— Сиз ҳам, мен ҳам бу ерда мусофиримиз. Гапни сиёсатга бурманг. Агар малол келмаса менга ёрдам қилиб юборинг. Поезд ҳали-бери келмас экан. Унга-ча бир жойга борамизу қайтамиз.

Жаҳонгир «барибир бекор ўтирибман, борсам бора қолай», деб унга эргашди. Бургут шаҳарчани яхши биларканми, айланма кўчалардан тез-тез юрар, очликдан силласи қуриган Жаҳонгир унга аранг етишиб борарди.

Юра-юра уч қаватли бинога етдилар. Бургут тўхтаб,

ён-атрофига аланглади-да, чаққонлик билан ўзини йўлакка урди. Жаҳонгир унинг изидан учинчи қаватга кўтарилди. Бургут чарм қопланган эшикни тақиллатди. Зум ўтмай эшик қия очилиб, гўштдор башара кўринди. Меҳмон ким келганини билишга улгурмай Бургут эшикни куч билан итариб очиб, ичкари кирди. Паст бўйли тепакал мезбон дахлизда ҳайкалдай қотди.

— Ўртоқ Тозидуллин, омонмисиз, мана, илтимосингизни ерда қолдирмай келдик. Андак куттириб қўйганимиз учун узр. Бадхатроқ экансиз, турар жойингизни тошгулча пича вақт ўтди. Кўн эмас, уч ойгина қидирдик уйингизни. Ҳамшаҳрим қамоқдан чиқиб келадиган экан «юр, дедим, қиёматли ошнам бор, палов-хонтўрани дамлаб кутяпти», дедим. Палов тайёрми, ўртоқ Тозидуллин, кираверайликми?

Бургут шундай деб унга яқинлашди. Тозидуллин дегани бир қадам тисланиб тилга кирди:

— Келигиз, келигиз, палов тайёр, деди у дудқланиб.

— Қани, ҳамшаҳар, тортинманг, кираверинг. Ўртоқ Тозидуллин ўзимизнинг одам.

— Газидуллин, — деб ўзини таништирди мезбон.

Жаҳонгир ичкари кирди. Хона бироз бетартиб эди. Газидуллин ё кеча меҳмон кутган, ё об-ичиб йиғиштиришга эриниб, идиш товоқни тўйлаб қўйверган эди.

Бургут бориб диванга ўтирди-да, оёқларини чалиштириб олди.

— Ҳамшаҳар, келинг, ўтиринг, — деди Жаҳонгирга, сўнг мезбонга қаради: — Тозидуллин, ким айтади сизни давлат одами деб, шу ҳам тирикчиликми, одам турадимиз бу уйда ё молми? Тез йиғиштиринг. Кейин қорин, гамини енг. Вақтимиз зиқ, тез бўлинг.

Мезбон гавдасига ярашмаган ҳолда чаққон ҳаракат қилиб думалоқ стол устини бирпасда тозалади. Сўнг поп, колбаса, пишлоқ қўйди.

— Колбасанг чўчқаникмасми? — деди Бургут.

— Астағфируллоҳ, минда мусулман-ку! Чушка йук минда. Марқамат қилигиз, пожалуйста.

— Кўрдингизми, ҳамшаҳар, давлат одами жуда одобли бўлади-да.

Жаҳонгир, қорни оч бўлса-да, дастурхон устидагилардан бир чимдим, бир чимдимгина еди. У Бургутнинг муомаласидан нохуш бир ниманинг исини сезиб турарди. Бу меҳмондорчилик дўстона учрашув самараси эмаслигини аллақачон фаҳмлаган эди. Бургут Жаҳон-

гирнинг зийрак зеҳни кўп нарсани илгганини сезди. Шу учун кутилмаганда меҳмондорчиликка яқун ясади. Энди сочиққа нон, колбаса, пишлоқни ўраб Жаҳонгирга узатди:

— Ҳамшаҳар, олволинг, йўлда асқотади. Ҳар бекатда гуллаб турадиган ресторанлар йўқ ҳозир. Ўртоқ Тозидуллинга давлат нон-овқат бериб туради.

Жаҳонгир тугунчани истамайгина олиб, халтасига солди.

— Энди сиз мени кўчада пойлаб турунг. Биз ўртоқ Тозидуллин билан давлат ишларини гаплашиб олишимиз керак.

Жаҳонгир ўрнидан туриб халтасини олаётганида нигоҳи Газидуллиннинг кўзига тушди. Бир қон гўштдай бўлиб турган бу одамнинг жавдираган кўзларида ҳадик зоҳир эди. Газидуллин дастлаб Жаҳонгирни ёлланган жаллод сифатида қабул қилиб ўтакаси ёрпалаётган эди, энди эса кўриниши кўрққулик, аммо феъли мўмин бўлган бу одамнинг чиқиб кетаётганидан, Бургут билан ёлғиз қолаётганидан кўрқди — Жаҳонгир буни бир қарашда сезди.

«Бу қотма олифта сизлаб туриб жонни оладиган тоифаданга ўхшайди» деб ўйлади Жаҳонгир, зинапоядан туша туриб. У муюлишга ўтиб, деворга суянганча Бургутни кута бошлади. Газидуллиннинг деразасини ўзича чамалаб топиб, ўша ёққа тикилди. Назарида дераза очилиб ё Бургут, ё мезбон улоқтириб ташланадигандай эди. Бу давлат одамларида қандай давлат иши борлигини Жаҳонгир илгамаган эди. Бургут Газидуллинни уч ой қидирган экан, демак, орада жиддий гап бор. Бу икки «давлат одами» ўғрим, босқинчиси, қотилми — Жаҳонгир учун шугина қоронғи.

Бургут ҳаялламади. Қўлидаги портфелини қашпайтириб чиқиб келди. Жилмайиб келишидан маълумки — иш ишган.

Давлат ишидай оғир юмуш йўқ дунёда. Тушунтириш ишларини олиб бормасангиз бўлмайди, — деди у Жаҳонгирга яқинлашиб.

Жаҳонгирнинг кўнгли нохушликни сезиб деразага қараб олди — ҳаракат сезилмади.

— Уни... ўлдирдингизми? — деди Жаҳонгир Бургутга тик қараб. Бургут бундай саволни кутмаган эди. Жаҳонгирга таажжуб билан қаради:

— Эсингиз жойидами, ҳамшаҳар, мен жаллод эмасман, давлат ишидаги одамман.

— Биродар, давлат ишидан латта ҳиди келиб турибди.

— Э, ҳамшаҳарим, гўл одамга ўхшайсиз. Қани, кетдик, бу ерда турмайлик. — Бургут шундай деб Жаҳонгирни қўлтиқлади. — Бизнинг ишдан латта ҳиди келмайди, кўрқманг. Мен Бургутман, ўлакка ейдиган қузгун эмасман. Тозидуллининг қарзи бор эди. Шунини берди. Қариб, хотираси наришон бўлиб қолган экан, ўзим қистаб келдим.

— Мен-чи? Мени нимага судрадингиз, уни кўрқитиш учунми?

— Ҳамшаҳар, ҳар бир тирик жонга ҳамроҳ керак. Барибир бекор ўтирган эдингиз, баҳонада олам-жаҳонни кўрдингиз, қоринни тўқлаб олдингиз.

Жаҳонгирга бу гап малол келиб тўхтади. Халтани очиб тугунчани олди-да, Бургутга узатди:

— Манг, мен ҳаромга тоқат қилолмайман.

— Нимаси ҳаром? Чўчқа гўшти аралашмаган буларга.

— Бировни порози қилиб олинган пон менга ботмайди.

Бургут Жаҳонгирга синчковлик билан назар ташлади.

— Большевик десам, башаранг ўхшамайди, — деди у сенсираб, — лекин гапингдан большевикларнинг иси келиб турибди. Сен олифтаргарчилик қилма, огайини. Ўлиб ётган одамларни кўрмадингми? Ҳаммаси бир тишлам нонга зор бўлиб ўлган. Сен бола-чақангнинг олдига тирик етиб олишингни ўйла.

Жаҳонгирнинг тугунча узатган қўли муаллақ қолди.

— Халтанга солиб қўй, тура турсин, сенга ёқмаса, ўзим ейман, — у шундай деб юрди. Жаҳонгир тугунчани халтасига ноилож жойлаб, унга эрганди. Бургут олдида, Жаҳонгир ярим қадам орқада борарди. Четдан қараган киши мансабдор одам хизматкорини бошлаб кетяпти деб ўйларди.

— Сен Тозидуллига ачиянсан шекилли? — деди Бургут Жаҳонгирга қарамай. — У нонинигина эмас, жонини ҳам беришни керак эди. Жони сийловга қолди. У ҳозир сени ҳам, мени ҳам дуо қилиб ўтирибди. Сендан яширмайман, билиб қўй: мен ўгриман. Ўзимнинг ишимга ҳалолман. Бу марази гирромлик қилиб қочган эди. Ўзбекининг нонини туя қилмасин, деб излаб кел-

дим. Бу пулни ўша ёқда топсам ҳам бўларди, лекин гирромга тоқат қилолмадим.

— Ўғирлик гуноҳ, бировнинг молига кўз тикиш гуноҳ, — деди Жаҳонгир.

— Нима-а? — Бургут япа тўхтади. — Ҳей, эсинг жойидами ўзи? Бу замонда гуноҳ-савоб деган нарса қолибдими? Неча йил ўтирганингни билмайман-у, аммо ақлинг кирмабди. Сен қамокда ўтирмагансан, большевикларнинг мактабида ўқигансан.

— Большевикларингизни билмайман, аммо исломда ўғирлик гуноҳ саналади.

— Нима, сен мулламисан? Мулла бўлсанг пешонангга нима учун ёзиб олдинг?

— Мулла эмасман, мусулмон фарзандиман. Ёзув... шайтон йўлдан урди. Нима деб ёзилганини биласизми?

— Менга бунинг қизиғи йўқ.

— «Алқасосу минал ҳақ» дейилган. Бу «Қасос ҳақдандир» дегани.

— Тушунарли. Демак, кимдадир қасдинг бор. Лекин, оғайни, сенинг ишинг чатоқ. Ҳозир ҳамма худосиз бўлиб кетган. Бу гапларингни биров сариқ чақага ҳам олмайди. Шунинг учун бошимни оғритма. Мен ўзимнинг қонунимга бўйсупаман. Большевининг билан ҳам, исломнинг билан ҳам ишим йўқ. Ҳозир мачитларда мол боқадиган замон.

— Мачитга тил теккизма! — Жаҳонгир шундай деб унинг ёқасини чангаллади.

— Қўлингни торт, аҳмоқ, — деди Бургут уни силтаб ташлаб, — борарсан, ўзинг кўрарсан аҳволни. — Бургут шундай деб юрди.

— Шунга йўл қўйиб юрибсизларми?

— Менга нима? Мен ўзимга яраша мустақил давлатман. Бошқа давлат билан ишим йўқ. Менга Неколай пошшо бўлдим, Керенскийми, Ленинми, Сталинми — фарқи йўқ. Менга ов овлайдиган овлоқ бўлса бас. Пошшолар ҳам, большевик ҳам менга тоқат қилолмайди. Мен ҳам уларни бирдай ёмон кўраман. Сен пошшолликни яхши кўрасан. Пошшоллик ҳам сендақаларни ёқтиради. Энди давр-давронларинг ўтди. Менинг давр-давроним эса ўтмайди. Сен, эсинг бўлса, менинг давлатимга кир. Давлат ишлари сени хор қилиб қўймайди.

— Ўғирликдан ҳазар қиламан.

— Уйингга етиб олгунча ҳазар қилмай тур. Сен менга ёқиб қолдинг. Ўғил бола экансан. Фақат мен

билан гап талашма. Сен гап биларкансан, мен иш биланман. Ора очикми?

Албатта ора очик эди. Осмонда куёш билан ой тўқнаш келмагани каби бу тасодифий ҳамроҳларнинг феъли, дунёқарашида яқинлик бўлиши мумкин эмас эди. Жаҳонгир ўзига тўқ оилада туғилиб ўсди. У уйда тўпланган бойликни бировнинг ҳақи деб билмас эди. Отаси ҳам, бобоси ҳам буларни оллоҳнинг неъматидеб билиб, камбағаллик ҳам тангрининг бир синови, бой манманликдан, камбағал ўзгалар ҳақиға хиёнат қилишдан асралиши зарур — уларнинг ақидалари шу эди. Улар бировнинг еб турган нонини тортиб олишмаган, аксинча, еб турган нонларидан синдириб беришган. Шундай оилада назари тўқ бўлиб ўсган одам ўғрига ён босармиди?

Бургут эса тангрининг синовларига беписанд қаровчи даврада униб-ўсди. Етимлик сувини барвақт ичиб қўйган бу одамнинг ақидаси битта эди — ўзинг юлиб олмасанг, сенга биров бермайди. Ишлаб, меҳнат билан топиб ейиш ҳақидаги тушунча унга бегона, аниқроқ айтилса, айнан шу ўғирликни у меҳнат деб билади. Бировнинг ҳақи деган тушунчани у ўзича талқин қилади. Яъни: бу дунё умумники, неъматлар ҳам умумники. Демак, ҳамма эплаганича юлиб олади бу неъматни.

Шундай экан, оранинг очиклиги табиий.

Улар кутган поезд оқшомда келди. Бургут Жаҳонгирнинг халтасидаги тугунчани очиб тамадди қилиб олди. Жаҳонгир ўзининг қаттиқ нонига қаноат қилди. Бургут уни зўрламади.

Кечаси Жаҳонгирнинг баданида оғриқ турди. Жаҳонгир аввалига буни очликка йўйди. Тонгга яқин титрай бошлади. Дастлаб вагон уни тебратган бўлса, энди унинг титроғидан вагон чайқалаётгандай эди. Жаҳонгир иситма аралаш алаҳсирадими ё бақириб юбордими — билмайди. Пешонасига теккан муздек кафтни сезиб кўзини очди.

— Аҳвол чатоқ-ку? — деди унга энгашиб қараб турган Бургут.

Тонг отди, кун ёйилди. Вагон ичи димиқди. Жаҳонгир нафас ололмай қолди. Яқин ўтирганлар унинг титроғини кўриб ўзларини четга олишди.

— Безгакка ўхшайди, — деди биров.

— Йўқ, терлама бу, — деди бошқаси.

— Ҳаммамизга юқтирмаса эди. Балки вабодир?

— Вабода титрамайди, вабомас. Лекин касалининг

ёмонлиги аниқ. Дуч келган ерларда ётиб юрадиган дайдига ўхшайди.

Шу сингари гаплар вагон бўйлаб тарқалиб вагоноғаси Бургутга яқинлашди:

— Биродар, кейинги бекатда тушиб қолганинлар маъқулмикин, узоққа етиб боролмайсизлар. Дори-дармон қилмасангиз бўлмас.

Бургутнинг вагондаги гаплардан хабари бор, одамларнинг меҳрсизлигидан газабланиб ўтирган эди. Вагон оғаси дори-дармонни гапирмаганида уни уриб юборишга ҳам тайёр эди. «Йўл узоқ, бу аҳволда ўлиб қолади», деб ўйлаб, унинг маслаҳатига кўнди.

Поезд тўхтагач вагоноғаси ёрдамида бир амаллаб Жаҳонгирни кўтариб тушиб бекатдаги якка дарахт остида ётқизди. Жаҳонгир озгин бўлгани билан суяги йўғон эди — икковлон қора терга ботишди.

Бургут арава тониб келгунча Жаҳонгир мажолсиз нигоҳини титраётган баргларга қадаб ётди.

«Умрим баргга ўхшаб илиниб қолдими? — деб ўзига ўзи савол берди. — Акам билан отишишга чиққанимда баргнинг узилиши қийин бўлган эди. Жоннинг узилиши қийинми? Ҳа... Зокирхўжа азобланиб жон берганди. Зокирхўжанинг қисмати менинг пешонамда ҳам бор экан-да. Йўлда хор бўлиб ўлиш учун музликлар ичида тирик қолган эканман-да. Қасос ҳақдандир... демак, қасос менинг кўлим билан бўлмай-дими? Армон билан кетаманми? Бир ўғрининг кўлида жон бериб, гўрга кафансиз кираманми?...»

Жаҳонгирнинг кўзида ёш думалади. У ўлаётгани учун гамда эмасди, у армон билан ўлаётганидан афсусда эди.

Жаҳонгир кўзини юмиб-очди. Во ажаб, ҳозиргица дарахт барглари ям-яшил эди. Энди сап-сарик тусга кирибди. Ана, бирин сирин узилмоққа бошлади барглар. Ёмгирдай ёгилянти барглар. Бирнасада шохлар яланғоч бўлиб қолди. Дарахт дарахт эмас, осмонга санчиб қўйилган найзаларга ўхшайди. Бағрига сонсиз-саноқсиз найза санчилган осмон азобга қандай чидайди? «Дарахт нимага қуриди? Қиёмат яқинми? Мачитларда мол боқилаётган бўлса қиёмат бошлангандир. Одамлар дунурлаб чонишянтими? Маҳшарга шошилишянтими? Мен нима қилиб ётибман. Қиёмат бошланибди, ер силкиняпти. Ҳа, қиёмат бу. Ҳаммаёқ қон... қон...»

Иситма оташидаги Жаҳонгирнинг кўзлари очиқ, лекин ҳеч нимани кўрмас эди. У аравага олиб ётқизиш-

ганини сезмади. Араванинг силкинишини зилзила деб, қўш от дупурини одамлар дупури деб хаёл қилиб фикран маҳшар сари шошиларди.

Мусофир шаҳардаги шифохонага олиб келинганини, саккиз кун деганда ҳушига келганини, кейинроқ ҳамхоналаридан билди.

— Акангиз меҳрибон эканлар, саккиз кун парвона бўлдилар, — деди ҳамхонаси у ҳушига келгач.

Жаҳонгир «акам ким экан?» деб ажабланди. Бозорга кетган Бургут қайтгач, акаси ким эканини билди.

«Мен тагрим ўғрининг қўли билан ерга қўяди, деб ўйласам, ўғрининг қўли билан жонимни қайтариб берибди-ку? Унинг қўлидан нон олмаган эдим, жон олдим... Оллоҳ жонимни берибдими, демак, демак, қасос ҳам менинг қўлим билан бўлади...»

Жаҳонгир «мени деб шунча юрдингизми» демади, Бургут эса «сени ташлаб кетишга кўзим қиймади» демади. Бургут то юртга етиб боргунча ҳам Жаҳонгирнинг касалидан гап очмади.

Сўнгги бекатга етиб келишгач, Бургут қўл узатди:

— Ўша гап — гап: ора очиқ, омон бўл, ҳамшаҳар, — деди кулимсираб.

— Сизни қаерлардан йўқласам бўлади?

— Қарзингни бермоқчимисан? Қўятур, кўмилган тиллаларинг жойида тура турсин. Муҳтож бўлсам сени ўзим топаман. Сен мени бутунлай унут, ора очиқми?

Шундай деди-ю, бекатда тўзиб юрган одамлар орасида бир онда ғойиб бўлди. Жаҳонгир шундан сўнг уни кўрмади. Бургут «муҳтож бўлсам сени ўзим топаман» деган эди, топмади. Жаҳонгир бунинг шунчаки кўнгил учун айтилган гап эканини биларди. Бургут муҳтожликка учраганда ҳам келмас эди. Чунки у гирром билан бир қаторда миннатга ҳам тоқат қилолмас эди. Жаҳонгир кейинчалик ўғриларни кўп кўрди, аммо Бургутга ўхшаганини учратмади.

Бургут унут, дегани билан Жаҳонгир уни унута олмади. Уни кўп эслади. Бугун шифохонада кўз очгани сабаб бўлдими ё Шоқолнинг гапларими, ҳар ҳолда Бургутни яна ёдлади.

Жаҳонгир ўшанда Бургут билан хайрлашгач, шаҳарнинг қаерида тунашни билмай гарангсиди. Бу шаҳарда қучоқ очиб кутиб оладиган яқини йўқ. Меҳмонхоналарнинг унга жой бермаслиги тайин. Ўйлаб-ўйлаб бир пайтлар таҳсил олган мадрасасига боришни хаёл қилди.

Кўчалар унинг назарида рангиар кўриди, назарида гавжум кўчаларда илгариги жон йўқ эди. Қаҳатчилик деган ёвуз қуш қора қанотларини бу юрт, бу шаҳар устига ҳам ёзган эди. Силласи қуриган одамни битта-битта чўқилаб кўча-кўйда ҳам думалатаверарди. Шаҳарда ўлим кўп, аммо йинги оз эди. Йинглаш учун ҳар қорин тўқ бўлини керак. Очарчилик кўздаги ёшни қуритиб, дийдаларни қотирган эди.

Жаҳонгир мадрасага боргач, таажжубда қотди: мадраса дарвозасига қўш қулф урилган, деворлар аста нурай бошлаган. Афтидан бу ерда анчадан буён одам яшамас эди.

Жаҳонгир энг яқин кишисини хароб ҳолда учратган одам ҳолига тушиб, кўзига ёш келди. Энг яқин кишининг ни абгор ҳолда кўрсанг уни бағрингга босасан, юзларини силайсан, худодан мурувват сўрайсан, сўнг унинг дардларига даво чораларини излайсан. Печа юз йил савлат тўкиб турган, неча минг илм толибига бошпана бериб, неча юмуқ кўзларнинг очилишига гувоҳ бўлган, неча дилнинг сирини бағрига сингдирган бу иморатни қучоқлаб бўлмаса, ярасига малҳам топиб бўлмаса, юзларини силаб бўлмаса... Жаҳонгир гамини ичига ютиб, иморатга яқинлашди. Кафтини гишт деворга қўйди — гўё афтодаҳол иморат юзини силади. Гишт девордан илиқлик чиқиб унинг кафтига ўтди, кейин бутун танасига таралди. Музликларда тўгнаб қолган илигига ҳарорат ўтгандай бўлди. У беихтиёр юзини ҳам деворга қўйди. Димоғига таниш ҳид урилиб юраги энтикди. Қулоғига таниш овозлар эшитилди:

— Дил надир, кўкракнинг чап томонига жойлашган бир парча гўштми?

— Бу — дилнинг бирламчи маъноси. Яъниким, бу гўшт говакларида руҳнинг асл манбаи бўлмиш қора қон мавжуддир. Бу юрак ҳайвонотда, ҳатто ўликда бордир ва у ҳеч қанча қийматга эга эмасдир.

— Мулла Жаҳонгир, дилнинг иккиламчи маъносини сиз айтинг.

— Ҳазрат Ғаззолий шундай зикр этибдилар: «Дил — парвардигорнинг ўз бандаларига ато этган руҳоний неъматидир бўлиб, унинг жисмоний дилга алоқаси бордир. Бу неъмат инсоннинг асл моҳиятидирки, инсон бутун илму маърифатга унинг воситасида эришади ва барча ҳитоб, азоб, итоб¹ ва талаблар унга қаратилган бўлади.

Рухоний неъмат билан жисмоний юрак ўртасидаги мустаҳкам алоқанинг ҳақиқий суратини кўнчилик англаб етмайди...»

— Балли, мулла Жаҳонгир, энди қиссадан ҳиссани айтинг.

— Тақсирим, қиссадан ҳисса шулки, парвардигорнинг бандаларига берган рухоний неъматини иблисга хос иллатлардан, чунончи, ҳасаддан, ёвузликдан, хиёнатдан, нафс бузуқлигидан асралмоғи лозим. Асралмас экан, жисмоний дил пароканда бўлгусидир.

— Балли... мулла Зайниддин, сиз айтнинг: жон на- дир?..»

Ҳозиргина жаранглаб чиққан овозлар нимадандир чўчигандай пасайиб, гишт ковакларига сингиб кетди. Жаҳонгир қаддини тутиб, осмонга қаради: «Бу даргоҳнинг нима гуноҳи бор эканки, дарвозаларига қулф урилса? Бунда илм толиблари қирилиб битганми ё мударрисларми? Ё Бургутнинг гаплари ростми?» Осмон жим, иморат ҳам... Саволга жавоб йўқ.

Жаҳонгир деворга суяниб ўтириб бошини қафтлари орасига олди. Қирқбелга қайтиб киндик қони томган уй ўрнида вайрона кўрса бунчалик эзилмасди. Ёнг шимариб вайрона ўрнини гулистон қилинга киришарди. Лекин юмуқ кўзларни очувчи бу муқаддас иморат дарвозасини қандай очиб, чироқни қандай ёқини билмас эди.

Руҳи губорларга кўмилаётган бир дамда елкасидан кимдир аста ушлади. У бошини кўтариб қаради — ёноқлари туртиб турган, кўзлари киртайган қария.

— Иним, тобингиз қочдимиз?

Жаҳонгир ўридан туриб, унга салом берди. Қадди дол бу қария кўзга иссиқ кўринди.

— Айбга буюрманг, иним, ҳаловатингизни буздим.

«Қимирламай ўтирганимга мени ўлиб қолган дегандир» — деб ўйлади Жаҳонгир. Кейин қарияга тикилиб қаради.

— Ҳа, иним, тикилиб қолдингиз?

— Отахон, сизни бир кишига ўхшатырман. Шу мадрасада мударрисимиз бўлардилар, мулла Низомиддин деган?

— Мулла Низомиддин? — қария кулди. Оғзини юмганда тепадаги биттагина тиши настки лабини- нг устига чиқиб қолди.

— Нимага куласиз? — деди Жаҳонгир ажабланиб.

— Мулла Низомиддин йўқ ҳозир, Низом қоровул бор. Ўша мударрисингиз менман. Илгари шу иморат ичкарасида дарс берардим, энди ташида қоровулман. Сиз бунда таҳсил олган бўлсангиз... танимайроқ турибман?

— Исмиим Жаҳонгир, қирқбеллик Муҳаммадризининг фарзандлариман. Алгов-далгов бошланиб, хатми кутуб қилолмай қишлоғимга қайтган эдим.

— Ҳа... мулла Жаҳонгирми? Буни қаранг-а, танимай қолибман, қайси шамол учирди?

— Совуқ юртларнинг шамоли, қамоқдан қайтпман.

— Ё, алҳазар, бу нима деганингиз?! Сизни нимага қамадилар экан?

— Тақсирим, бунинг тарихи узун. Айтиб, сизга юк қилмай. Тухматнинг тўрига тушиб қолган эканман.

— Оллоҳнинг ўзи асрасин тухматлардан. Айбга буюрманг, бўтам, бу пешонангиздаги ёзув нимаси?

— Қамоқда иблисининг йўлига юриб ёздирибман. Ватаннинг хумори тутганда эси оғиб қолар экан кишининг. Ўшандай лаҳзадан хотира энди бу. Тикилманг, ўқий олмайсиз, арабча ҳарфни билмайдиган ўрис ёзган, чаплашиб кетган.

-- Шайтон васвасасидан ўзи асрасин. Қани, юринг, кулбамизга борайлик. Менга бир кулба қуриб беришган, ўзимнинг кўзимга саройдек кўринади. Жонни ўша ерда сақлаймиз. Юринг, бўтам, юринг.

Жаҳонгир эътибор бермаган экан: қулф дарвозанинг рўпарасида одам бўйидан сал тикроқ кулба турарди. Қулбанинг томига қора қоғоз қоқилган, қулф дарвозага қаратиб дарча қўйилган, ён томонда эса энсиз эшикча бор эди. Энгашиб ичкарига киришди. Дарча томонда тахта сўри қилинган, сўри устига кўрпа тўшалган. Афтидан мударрис Низом қоровул ёнбошлаб ётиб, шу дарча орқали иморатни кўриқлар эди. Дарчанинг қаторида рандаланмаган тахтадан токча қилинган. Токчада беш-олти қалин китоб. Бу мударрис — қоровулнинг бирдан-бир овунчоғи — ўтмиш хотираси бўлса керак.

— Бу мадраса менга умрим бўйи берилган деб ўйлаб, уй-жой қилмаган эканман. Мадрасани беркитишгач, кўчада қолдим. Бу ерни омбор қилдилар. Қаёққа боришни билмаганимда қоровулликни бердилар.

— Нимага беркитдилар мадрасани?

— Э, бўтам, дунёнинг ишларидан беҳабармисиз?

— Оз-моз хабарим бор. Қамоққа тушганлар айтиб беришарди, аммо кўпам ишонмасдим.

— Ишонинг бўтам, ишонинг. Бир инқилобни бошлашди. Номи маданий экан. Мен бу инқилобни кўриб, ёқа ушладим: ҳай-ҳай, маданийси шу бўлса ваҳшийси қандай бўлар экан — фарқига ақлим қосир. Дастлаб масжидларни бузмоққа киришдилар. Ё, оллоҳ, иморатда нима гуноҳ бор экан? Кейин яратган уларнинг кўнглига нича инсоф юбордим, бузмай, ҳар турли идораларга бердилар. Омбор қилганлари бир нави, яҳудий ямоқчиларга устахона қилиб бердилар, шуни-сига догман. Э, айтсам тилим, айтмасам дилим куяди. Қани, марҳамат қилинг бўтам, ўтиринг.

Жаҳонгир кулбанинг ўнг томонига тўшалган юнқа кўрпачага ўтирди. «Наҳот фозиллар хорликда, жоҳиллар фароғатда бўлсалар? Наҳот жамиятга бундай фозил одамнинг кераги бўлмай қолган? Илм нима бўлган, диёнат нима бўлган, инсоф, виждон нима бўлган?»

— Талабаларимиздан бир қанчалари мени бу ердан олиб кетмоқчи эдилар. Йўқ, дедим, кетсам, мадрасамиз етимликда фарёд уриб қолаётганга ўхшайди. Бир қанча идоралардан хизматга ҳам чорладилар. Рад этдим. Мадрасасиз дунё кўзимга қоронги. Мадраса шу ҳолида ҳам қуёш мен учун. Мен қорин ғамида, шухрат илинжида қуёшга хиёнат этсам, дўзах азобига шу дунёдаёқ гирифтор бўла қолмайманми?

Мударрис Низом қоровул гапдан тўхтади. Дарчадан ёнирилиб кираётган ёруғлик унинг кўзидаги намда акеланди.

Мударриснинг дардини тасвирлашга сўз ожиз. Ёлғиз фарзандини қабрга қўйганларда шундай қулфат бўлади, ватанини беҳад суйгани учун бу тупроқдан судраб, хорлаб қувилган одамда шундай алам бўлади. Ота-онасидан бевақт айрилган, тухмат билан зиндонга банди этилган одамлар дарди бу қадар улуг бўлмайди.

Мударриснинг қаддини нима букди: дардми ё қарилликми? Нима учун эти устихонига ёнишди: дардданми ё очликданми?

Жаҳонгир мударрисга қараб Зокирхўжаки эслади. Зокирхўжа ҳам гашира туриб бирдан жимиб қоларди. Ғамли хотиралар панжаси бўғзига чанг солиб гаширтирмай кўярди. Улим олдида тақдирга тап бериб бир гап айтган эди, ҳозир Жаҳонгир кўзлари киртайган мударрис — Низом қоровулга қараб шуни эслади: «Омонлар — камон, ер — камон иши, ҳодисалар, офату кул-

фатлар ўқ бўлса, инсонлар ул ўқ-ёйларга нишон бўлса, отгучи худойи таоло бўлса одамлар қаерга ҳам қочарлар? Тангрининг олдига қочишдан ўзга чора йўқ...»

«Тангри бу юртга шунча қулфат юборди, одамлар нима қилсинлар, — деб ўйлади Жаҳонгир. — Қайга қочсинлар? Акам қочди. Тўғри қилдими? Ҳар бир хужайраси билимдан иборат бу одам нимага қочмади? Акам тиллаларининг кучи билан юргандир, бу одам илми билан давр сурарди-ку, шунга ақли етмадими? Йў-ўқ... донолар Ватанин хорликда ташлаб қочмайдилар...»

— Ҳа, бўтам, яна менга тикилиб қолдингиз?

Жаҳонгир дарров жавоб бера олмади. Тикилиши боисини яшириб, ўзгача жавоб берди:

— Очлик силлангизни қуришибди...

— Шунга шукур қилиб ётибман. Халқим очликда қақшаб, мен ёгли паловга тўйсам у дунё-бу дунё ўзимдан ўзим рози бўлмас эдим. Менга берилаётган нон — жон сақлашимга етади. Бироқ, кўчада сулайиб ётганларни кўрсам, — мударрис истиҳолага бориб «ўлиб ётганларни» демади, — шу бир тишлам нон ҳам томоғимдан ўтмайди. Эгамнинг қаҳри ҳам марҳаматига яраша. Шу қаҳрга лойиқ эканмиз, шукур қилишдан ўзга чорамиз йўқ.

— Тақсирим, ўйлаб ўйимнинг тагига етолмаяман. Бу не ҳол ўзи? Иблис ҳар биримизнинг юрагимиздан жой олволдими, кўзларимизни кўр қилдими?

Мударрис Низом қоровул дарров жавоб бермади. Ёруғлик ёпирилиб келаётган дарчага қаради. Кейин ҳудди ўзига ўзи дарс бераётгандай оҳиста сўз бошлади. Жаҳонгир доғ қотди. Илм толиби эканида эшитган ўша овоз, ўша оҳанг...

— Расулulloҳ айтибдилар: «Менинг умматларимга ҳам илгари ўтганларнинг касали етиб келади». «Илгари ўтганларнинг касали не эди?» деб сўрадилар. Расулulloҳ жавоб қилдилар: «Ҳибр ҳаво, маъманлик, мол-дунё орттиришдаги рақобат, бир-бирдан четланиш ва зулмга, сўнгра эса бош-бошидоқликка олиб борадиган ҳасадгўйлик». Пайгамбар алайҳиссалом яна шундай деганлар: «Умматим устида энг кўп қўрқадиган нарсам, уларнинг мол-дунёлари кўнайиши натижасида бир-бирларига ҳасад қилиб, ўзаро низолар чиқишидир... Олов ўтинни егани каби ҳасад яхши амалларни ёйди.» Қилинган биринчи гуноҳ ҳасад бўлган эди. Иб-

лис Одам алайҳиссаломнинг мартабаларига ҳасад қилиб, у зотга сажда қилишдан бош тортди — ҳасад уни гуноҳга етаклади. Тангри берган неъматлар орасида нафс деган бир лафз борки, бунда инсондаги барча мазмун сифатларни ўзида жамлаган зўравон кучни назарда тутадилар ва шу боис дейдилар: «Доимо нафсга қарши курашиш ва мудом уни синдириш лозим, зеро пайғамбар алайҳиссалом «энг қаттол душманинг ўз ичингдаги нафсингдур» деганлар.

Мударрис Низом қоровул «жавобим шу» дегандай Жаҳонгирга қаради. Жаҳонгир Абу Ҳомид Ғаззолийнинг асарини эслади.

Шу зайлда бошланган суҳбатнинг чеки-чегараси йўқдек эди. Токчадаги китоблар қўлга олинди, варақланди, ўзига ҳикматларни яширган сатрлар тилга кирди. Шу кун, шу тун Жаҳонгир бошига тушган савдоларни оз бўлса-да, унутди. Олма қоқидан дамланган чойдан ичиб тунни тонгга уладилар. Саҳарда Жаҳонгир йўлга отланди.

— Сизни оллоҳнинг ўзи паноҳида асрасин, — деди мударрис Низом қоровул, — эҳтиёт бўлинг, бўтам. Сизга яхшилик қилганларга яхшилик қилинг, ёмонлик қилганларга ёмонлик қилманг.

Ярим йўлни аравада, ярим йўлни пиёда босиб Қирқбелга етиб келди. Қишлоқ ўша-ўша — ўзгармаган. Уйлар ҳам, дарахтлар ҳам бирдек. Орадан шунча йил ўтиб кетмагандек.

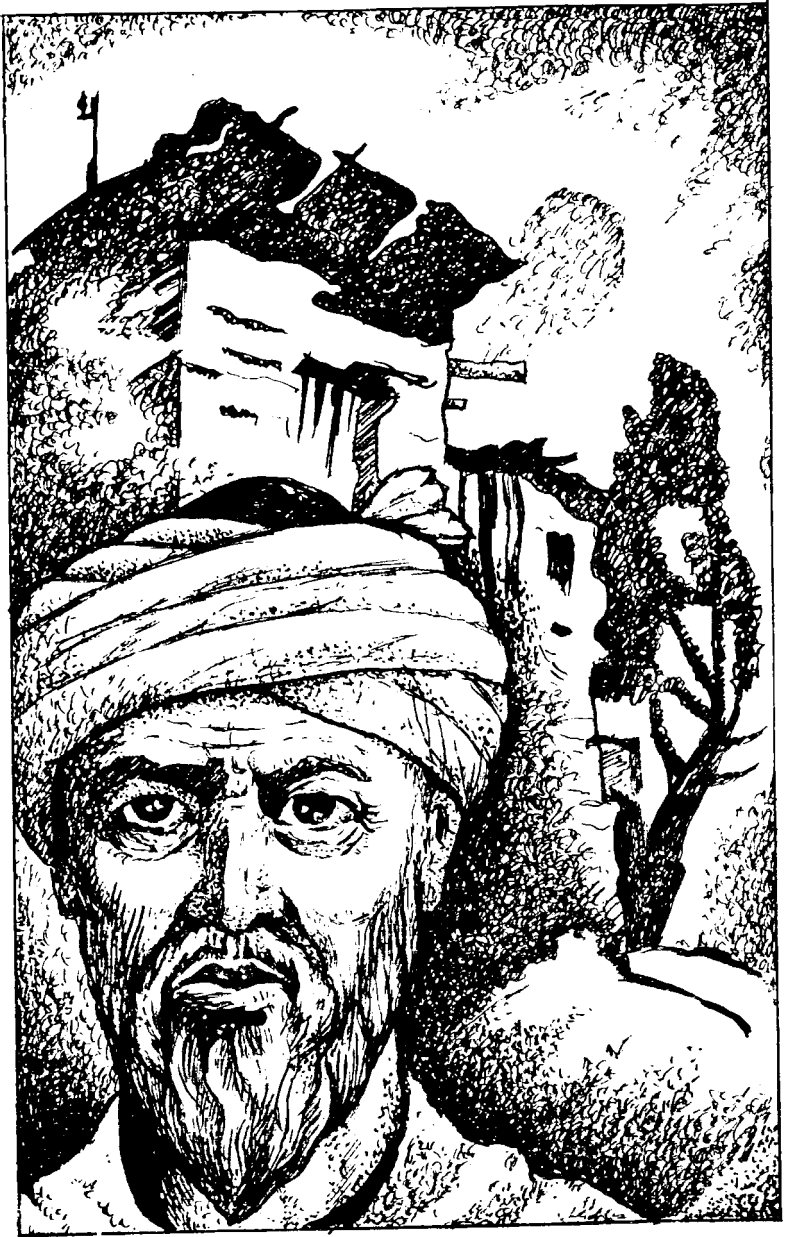
Йўлда учраган ёш-яланг салом бериб, уни танимай қолаверишди. Тапиганларнинг айримлари қўшқўллаб, баъзилари қўл учида омонлашиб «омон-эсон келдингизми» деб ҳол сўрашди. Жаҳонгир уларга қисқа жавоб қилиб, уйига шониларди...

...Ҳовлисига қадам қўйиши билан тиз чўқади, сўнг нешонасини ота-онасининг оёғи теккан ерга қўйиб тавоб қилади, тупроқни кўзига суртади. Сўнг ичкаридан «Дадажон!» деган кўнгироқдек овоз келади. Кейин... айвонда Хадича пайдо бўлади...

— Ҳайрият, кетиб қолмаган экансизлар, акамга қўшилиб кетганмикинсизлар деб жоним ҳалакда эди.

— Сизни ташлаб қаёққа кетамиз, йўлингизга кўз тикиб кутдик. Худонинг марҳаматига ишондик, шу кунга етказганига шукур. Ана, ўглингиз ҳам катта бўлиб қолди...

Кўчасига бурилди-ю, ҳайрон қолди: девор бошқа,

дарвоза бошқа. Дарвоза олдида иккита от қўшилган арава. Жаҳонгир қадамини тезлатиб юриб келди-да, дарвоза рўпарасида тўхтади. Мияси лўқиллай бошлади, кимдир бошига бир меёрда болга ураётгандек бўлди. У ўнқон сари юргандек ичкарига аста қадам босиб кирди. Кўзи айвон устунидаги қизил байроққа тушди.

У тиз чўкмоқчи эди, тавоб этмоқчи эди, ким топтади экан бу ҳовлини? Жаҳонгир девордаги лавҳани кўриб, ўқиди: «Қизил омов» колхозни. «Бу ерга ҳам етиб келибди-да, бу колхоз, — деб ўйлади у, — худо ургани рост экан». Қамоқдаги кунлари охирига етай деганда бир қанча янги маҳбуслар — «янги ҳаёт душманлари» келган, «колхоз», «қулоқ» деган сўзларни ўшалардан эшитган эди.

Жаҳонгир нима қилишини билмай турганида ичкаридан оёғига хром этик, бошига қора шапка кийган шон мўйловли киши чиқиб унга ўқрайиб қаради-да:

— Маҳкам, бегона одам нима қилиб юрибди бу ерда? — деб бақирди. Шу заҳоти ҳовлида наст бўйли йигит пайдо бўлди.

— Ҳа, огайни, нима бор бу ерда сизга? — деди у Жаҳонгирнинг йўлини тўсиб.

Жаҳонгир шон мўйловни таниди. Уни ҳукм қилинганда чираниб айблаган шу эди.

— Сен нари тур, — деди Жаҳонгир наст бўйли йигитга, — мен манави аканг билан гаплашаман. Сотволди ака, тушунмайроқ турибман, сизга нима бор бу уйда?

Шон мўйлов унга қараб туриб:

— Ҳа, сенмисан, — деди тўнгиллаб, — ўлмабсан-да. Аммо бу ерга келиб чакки қилибсан. Уйнинг мусодара бўлган.

— Ким мусодара қилди?

— Ким дейсанми? Шўро ҳукумати! Энди бу ер колхоз идораси. Сен колхоз учун ёт — бегонасан, бу ерга қадам боса кўрма.

— Ўз уйимга... ўзим бегонаманми?

— «Ўз уйим» деган гап йўқ. Ҳамма нарса умуминики.

— Ҳамма нарса... — Жаҳонгир қамоқда эшитган гапни эслаб, беихтиёр айтиб юборди, — хотиннингиз ҳамми?

Накана йигит яна Жаҳонгирнинг қарнисида пайдо бўлиб дағдағ қилди:

— Тилинг қирқилсин, аҳмоқ! Раис акам шўронинг одамлари!

— Маҳкам, қоч, у билан ўзим гаплашаман. Ҳали вақти келади. Сен, бойнинг боласи, жўна бу ердан, қорангни кўрмай.

Жаҳонгир унинг нўписасини эшитмагандай олма дарахтига қадалиб турган сунага ўтирди. Шопмўйлов уни еб қўйгудай бўлиб ўкрайди-да, ичкари кириб кетди. Пакапа йигит ҳайдаса балога қолиши мумкинлигини англаб, яқинлашишга журъати етмай, айвон устунига суяниб туриб олди.

Хорлик азоби тан азобидан кучлироқ. «Бу уйга бегонасан!» деб ҳайдаш ўрнига юз дарра, минг дарра урганида ҳам бунчалик алам қилмас эди. Музликларда юрганида Жаҳонгир уйини соғиниб эзиларди. Қизиган кўкрагини муз парчаси ҳам совута олмасди. Ўша кулфатли кунларда йиғламаган, ўзини босишга қурби етган Жаҳонгир бирдан бўшашиди, кўзига ёш келди. Бу ёш ожизлик ёки ночорлик эмас, газаб кўлидан тошиб чиққан эди. У ўрнидан туриб аввал пакапани, сўнг шопмўйловни янчиб ташлагиси келди. Ўрнидан туришга шайланди ҳам, аммо ўзи билмаган бир куч тўхтатди. Бу куч — фаросат эди. «Буларни мажақлаганинг билан фойдаси борми булар бир қарол, хожалари бошқа бўлса, тегма уларга. Уларнинг қасоси ҳақдандир. Ҳозир улар сенинг бахтсизлигингдан кулянтилар. Билмайдиларки, уларнинг бахти омонат, эртага бахт сенга берилади, сенинг бахтсизлигинг уларга насиб этади. Тур, шу кунга омон етай десаи, индамай чиқ бу ердан».

Онгида уйғонган бу буйруққа итоат этди: бир-бир босиб чиқди. Қадрдон ер, қадрдон тупроқ уни қўйиб юборгиси келмаётгандай оёқлари зил оғир, ердан узиллиши қийин эди.

Жаҳонгирни оёқлари қабристонга етаклаб борди. Аждарқоя пойида дўнмайган қабрларни тиззабўйи ўт қоплаган. Жаҳонгир қабристон этагида тўхтаб, кўзларини жавдиратиб, ота-онасининг қабрини излади. Ўт босган қабрларни бир-биридан ажратиш қийин эди. У гўрларни босиб ўтмай, келган ерида чўккалаб узоқ тиловат қилди. Сўнг узлатгузинликини ихтиёр қилди. У риҳлатга чекинганлар дунёсининг бу ёруғ дунёдаги нобонидай қимир этмасдан ўтирарди.

«— Отажон, мен сизнинг ёлғизингизман, мени жуда барвақт ташлаб кетдингиз?»

— Бошинга тушадиган кулфатларни кўрмасин, деб момонг чақириб олди.

— Мени қим чақиради, ота, сизми?

— Сени чақирмайман, зиммангда юмушинг бор.

— Йўл узоққа ўхшайди, юким огир, бардон бе-ролмаймаман.

— Бардонли бўл, арвоҳимни чирқиратма. Жаҳоним...»

— Жаҳон!

Жаҳонгир сесканди: овоз қаердан келди, қабр ичи-данми?

— Жаҳонгир!

У бошини кўтариб орқасига қаради — Даминни та-ниди. Савод чиқаришга кўнгил қўйиб ундан ёзув-чи-зувни ўрганган қарол йигитча эди, йиллар ўтиб қорув-ли йигитга айланибди.

— Шу ердадирсан, деб ўйловдим.

Улар қучоқлашиб кўришдилар.

— Юр, уйга борайлик, — деди Дамин.

— Ошиқмай тур, бироз шу ерда ўтирайлик.

— Уйингга кирибсан, билдим. Сотти билан пачаки-лашмаганинг дуруст эди.

— Нимасидан кўрқасан?

— Кўнглига ёқмаганларни қулоқ қилиб юрибди. Битта эчкиси бор одамни ҳам бой деб хатга тиркаяпти. Хар ҳолда раис деган ном бор.

— Сайланга сайлаб қўйиб бошларингни тошга урясанларми?

— Гапингни қара, сайламасак бир бало, сайласак яна бир бало. Чори ота «ҳой бола, биродарларингни хўрлама» девди, «богдор бой» деб уни ҳам қулоқ қил-дирворди. Ота бояқиш шаҳарга етмай узилибди. Ўлиги-ни олиб келиб шу ерга кўмишди, аммо онласини бари-бир жўнатворди.

Жаҳонгир Чори отани яхши тапир эди. Бу беназир богбоннинг ери йўқ, уларнинг богида ишларди. Жап-патда топилмайдиغان мевали дарахтлар шу богда бор эди. Ана шу хизматлари учун ҳиммат қилиб отаси унга камҳосил еридан бир улуш берганди. «Чорига худонинг назари тушган, бу ерни одам қилишига ақлим етмовди, богини кўриб еримни қайтиб олгим келди», деб гапирарди. Ана шу одамни бой деб сургун қи-лишибди.

— Боғни колхоз олиб қўйгандир?

— Қўярмиди? Бог қуриб қолса керак, қаровнинг мазаси йўқ.

— Шундай одамни хўрлагани учун кўр бўлади.

— Жаҳон... опаларингни ҳам жўнатган, ҳеч ким қолмаган.

— Юрагим сезган эди... Чўлдаги якка дарахтга ўхшаб қолдимми?..

— Ғам чекаверма. Битта сен ёлғизмассан. Уйланарсан, бола-чақа орттирарсанам, унғача бизникида турасан.

— Меникилар... кетгани ростми?

Жаҳонгир бу саволни беришга юраги бетламай турган эди. У Хадичанинг кетганини билса ҳам, «балки кетмай қолгандир, балки йўлдан қайтгандир» деган илинж узоқ юлдузнинг ожиз нуридай умид уйини ёритиб турар эди. Саволга «ҳа» деган жавоб олса бу сўнгни юлдуз нури ҳам сўнарди. Кутганидек бўлди: «ҳа», деган қисқа жавоб олди. Мана шу қисқа жавоб осмонга ўт қўйди. Жаҳонгирни осмон ўти бағрига олди, сўнг ерни қоқ иккига ажратди, Жаҳонгирни тубсиз жарга улоқтирди.

— Иложинг қанча, кўникасан энди, уйланасан, бола-чақа топасан...

Дамин тўпорилик билан айтган бу юпанч сўзларининг ўққа айланиб дўсти юрагига санчилишини ўйламаган эди. Сўнгни илинжини кўмган одамга уйланиш ҳақида сўз айтиш жоиз эмаслигини тушунмай гапириб юборганди.

Жаҳонгир Даминникида тунаб қолди. Эрталаб Дамин гузарга чиқди-ю, ҳовлиқиб қайтди:

— Жаҳон, уйдан ҳайдаяпти, дема, аммо кетмасанг бўлмайди, шекилли, Сотти районга хат туширибди. Сен ҳақингда эмин. Сени ҳам қулоқ қилиб юборадиганга ўхшайди.

Жаҳонгир бу гаини эшитиб ажабланмади ҳам, хаяжонланмади ҳам. Хотиржамлик билан юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан турди.

— Фақат кўнглиннга эгри гап олма, — деди Дамин хижолат билан.

-- Хат жўнатмаса ҳам кетар эдим, бу ерда қолиб нима қилдим. Саҳродаги ёлғиз дарахтман мен.

У шундай деб Дамин билан хайрлашди. Йўлни тўғри Дайдидарага олди. Оқшомгача атрофда айланиб юрди. Кун ботишда катта чинорга яқинлашди. Ерни шочоқ билан таталаб кавлаб ҳумни очди. Тилла танга-

лардан олиб белига тугди-да, хумни яна кўмиб қўйиб, шаҳар томон равона бўлди.

8. ЕРДА НИМА ГУНОҲ?

Майор Солиҳов Жаҳонгир билан Йўлчивойни юзлаштиргач, Юсуфхонага, Сиддиқ Шариповнинг қишлоғига бориши керак эди.

Хушидан кетган Жаҳонгирни олиб чиқишгач, Солиҳов жойига ўтирди. Қутилмаган бу воқеадан саросимага тушган Йўлчивой умидвор одамнинг кўзи билан майорга қаради.

— Дадамни... шу киши... — деди бир оз дудуқлашиб. «Ўлдирганми?» дейишга тили бормади.

— Йўқ, бу одам эмас.

— Унда нимага рўпара қилдингиз?

— Демак, шундай қилиш лозим эди, — Солиҳов кўпол оҳангда гаплашаётганини ўзи ҳам сезиб, графиндаги сувдан қўйиб ичди. — Сиз... Қирқбел деган қишлоқни эшитганмисиз?

— Йўқ... — Йўлчивой шундай деб кўзини олиб қочди.

— Қирқбел отангиз ўлдирилган Дайдидаларга яқин.. Демак, отангизнинг танишлари Қирқбелда бўлиши мумкин, — деди Солиҳов, ундаги ўзгаришни сезмаганга олиб. — Бу ерга келганларингдан сўнг ҳеч Юсуфхонага бордингларми?

— Дадам раҳматли бордилар.

— Бориб келиб нима девдилар? Балки эски танишларини учратганларини айтгандирлар?

— Эсимда йўқ.

— Бобонгиз ҳақида ҳеч гапирганмилар? Ким бўлган бобонгиз?

— Бобом... деҳқон бўлганлар.

— Бой деҳқонми, ўртаҳолми ё камбағалми?

— Буни сўрамаганман. Нимага мени сўроқ қилингиз? Ахир жабрни биз кўрган бўлсак, қотилни топши ўрнига...

— Қотилни топши учун ҳам сўрайман. Сиз кўп нарсани билмайдиганга ўхшайсиз, ё билсангиз ҳам айтгингиз келмайпти. Мен онангиз билан гаплашишим керак.

— Мумкин эмас, сиз номаҳрәмсиз.

— Бу гапларни қўйинг йигит, бошқадарга мумкин-масдир, менга мумкин.

— Сизни уйга киритмайман.

— Уйишгизга бориш ниятим йўқ. Ҳозир бориб, онангизни шу ерга олиб келасиз. Йўқ десангиз, милиционер юбориб олдириб келаман. Менга шундай ҳуқуқ берилган.

Йўлчивой иложсиз бир аҳволда ўрнидан турди. У чиқиб кетгач, майор телефон трубкасини кўтарди. Солиҳовга капитан Рамазонов керак эди, хайрият, хонасида экан.

— Капитан, бир ишни хом қилибмиз. Менга 1955 йилда хитойдан ўтиб келган Шариповларнинг рўйхати керак.

— Сиддиқ Шариповга алоқадорларми? — деб сўради капитан.

— Йўқ, умуман Шариповларнинг ҳаммаси керак. Назаримда булар бошқа одамнинг фамилиясига ўтишган. Кечгача аниқлаб беринг, мен эртага Юсуфхонага бориб келаман.

Солиҳовга калаванинг учи кўриниб қолгандай эди. Лекин бу калава учи уни қотил томон бошламай, бошқа бир сир сандиғи томон етаклаётган эди. «Балки Шарипов чиндан Муҳаммадризаевнинг акасидир. Балки бошқа фамилияда қайтгандир. Балки йигирма иккинчи йилда бир жиноят қилиб қочгандир. Хўш, шундай бўлган ҳам дейлик. Ака-ука орасидан нима гап ўтган? Ака-ука можаросини учинчи одам ҳал қилганми? Ким у учинчи одам? Бу саволга Муҳаммадризаев жавоб бериши мумкин. Лекин у айтмайди. Балки... у учинчи одамни кўрмагандир. У келганда акаси ўлиб ётгандир. Акасини сақлаб қололмагани учун ўзини-ўзи лаънатлаб, айблаб жазо озмоқчидир. Ҳар ҳолда ака-ука нима учун айнан Дайдидарада учрашади?»

Йўлчивой ҳаялламади. Солиҳов бугунги сўроқ натижаларини ёзиб, расмийлаштиргунча келди.

— Онангиз қанилар? — деди у Йўлчивойнинг ёлғиз кирганини кўриб.

— Шу ердалар, одамингиз қўймапти, паранжини оласан, дейди, — Йўлчивойнинг гап оҳангида унинг қаттиқ аччиқлангани сезилди.

Солиҳов навбатчига қўнгироқ қилиб паранжили аёлни ўтказиб юборишни буюрди. Шундан сўнг Йўлчивой чиқиб, онасини бошлаб кирди.

— Хафа бўлманг, она, ишимиз шунақа, — деди Со-

лихов узр оҳангида, — ўғлингиз кўп нарсани билмас экан. Қайтганларингиздан сўнг Юсуфхонага бордингларми?

— Дадаси борувдилар.

— Сиз асли Юсуфхонаданмисиз?

— Ҳа.

— Қариндошларингиз йўқми у ерда?

— Йўқ.

— Қирқбелда-чи?

— Йўқ.

— Қизиқ... Ҳеч кимингиз бўлмаса ҳам, яқинларингизнинг қабри бордир. Узоқ йилдан кейин қайтиб ҳам зиёратга ўтмабсиз-да?

— Дадалари борганлар.

— Қайнотангизнинг касб-корлари нима эди?

— Деҳқон эдилар.

— Бойми, ўртаҳолми, камбағалми?

— Камбағал эдилар.

«Бу йигит ўзига нишиққина экан, — деб ўйлади Солихов, — кела келгунча онасини савол-жавобга тай-ёрлабди. Бу аёлнинг кўзларини кўрсам эди. Агар ёлгон гапирётган бўлса кўзлари фош қилиб турарди. Бу йигит шуни билганми, шунинг учун паранжисини олдирмаяптими? Мен уларни чўчитиб қўйдим шекилли? Ўтмишларидан чўчишяптими? Бу паранжи аёл юзини эмас, сир-асрор юзини тўсиб турибди».

— Она, ўтмишни сўраётганимдан чўчимапг. Қайнотангиз бой бўлганида ҳам, борингки, босмачи бўлганида ҳам сизларга заррача зиён-заҳмат етмайди. Мен бу гапларни сизларни айблаш учун суриштираётганим йўқ. Менинг вазифам сизнинг кечмишларингизни ўрганиш эмас, қотилни топиш. Қотилликнинг бир илдизи ўша йилларга бориб тақалар балки, деб гумон қилишимиз. Эрингиз безорига тасодифан дуч келмаган. У Дайдидарага алдаб ёки мажбурлаб олиб борилган.

Аёл хўрсинди. Бу хўрсинишда паранжи ичидаги вужуднинг қайғу-ҳасратлари зоҳир бўлди. Бу қайғу-ҳасрат тилга кўчадими, айтиладими — номаълум. Одамни вужудига яширинган қайғу-ҳасрат ейди. Паранжи ичидаги аёл бунга яна қанча чидайди? Кўрган-кечирганларини балки ўзи билан олиб кетар?

— Она, исм-шарифингизни айтипг.

— Хадича... Шарипова.

— Шарипов — эрингизнинг фамилияси. Отангизнинг исми нима?

Раҳмонқул...

- Эрингизнинг ака-укалари бормиди?
- Йўқ..., — аёлнинг овози титради.
- Эрингиз нимага оқсарди?
- Тугма эди.

Солиҳов Жаҳонгирнинг суратини олиб Хадичага узатди.

— Бу кишини танийсизми?

Хадича жим қолди. Хўрсинди. Сўнг йигламсираган овоз билан:

— Йўлчивой, ўғлим, мени олиб кетгин, мазам қочяпти. — деди.

Солиҳов савол-жавоб ёзилган қоғозга имзо чекдириб олдида, уларга рухсат берди. «Барибир чўчишяпти, нимадандир қаттиқ кўрқишяпти. Балки... учинчи одамни улар билишар? Агар Шарипов билан Муҳаммадризаев ака-ука бўлса бу аёл билиши керак. Нима учун суратдаги қайнисини танимади? Ё Муҳаммадризаев танимас даражада ўзгариб кетганми?»

Оқшомда хонага Рамзиддин Рамазонов кириб келди. Қўлидаги чарм жилд орасидан бир варақ қоғоз олиб майорга узатди.

— Шарипов фамилиясида тўртта оила ўтган. Биттаси шу Сиддиқ Шарипов. Туғилган ери Юсуфхона қишлоғи. Иккинчиси Сафарқул Шарипов ҳам ўша ердан. Ҳозир шу қишлоқда яшайди. Учинчи Шарипов Пахтабоддан, тўрттинчиси Марғилондан. Сиддиқ Шариповни Сафарқул билса керак. Эртага отланияпсизми?

— Ҳа. Шариповнинг ўлдирилиши тасодифий эмаслиги аниқ. Оиласи ҳам ниманидир яширяпти.

— Агар зарур ишингиз бўлмаса, менга рухсат беринг. Комлев билан учрашиш учун Самарқандга жўнашим керак.

— Комлев? Тирик эканми?

— Тирик экан. Ўн етти йил ўтирибди.

— Ўн етти йил?.. — Солиҳов ўрнидан туриб, хона бўйлаб юрди. — Ўғри бўлса ўтган умрига ачинмас эдим. Лекин олим одам... Ўн етти йил ичида қанча иш қиларди, а?

Рамазонов «илож қанча?» дегандай елка қисиб қўйди-да, майордан ижозат олиб, чиқди.

Майор Санжар Солиҳов Юсуфхона қишлоғига пешинга яқин етиб келди. Қишлоқ тоғнинг қунгай томонига, шундайгина белига жойлашган, пастликда дарё суви айқириб оқади. Баҳайбат чинор пойида қайнаб

ётган булоқ қишлоқнинг жон томирлари уланган юра-
гига ўхшайди. Ёзда гавжум бўладиган бу жойда ҳозир
одам зоти кўринмайди.

Қишлоқ кенгаши раиси майорнинг мақсадини би-
либ хаёлга толди.

— Икки йилча бўлди келишганига. Ёзда хотин-
бола-чақасини олиб тоққа чиқиб кетади. Қўй боқади.
Емолигини сезмаганман. Ўзи шу қишлоқда туғилиб
ўсган экан. Мен яхши билмайман. Ишқилиб шпион
эмасми?

Солиҳов раиснинг шубҳасини эшитиб, кулди.

— Шпион келиб сизнинг қўйларингизни боқадими?
Мен у кишидан бир гап сўрайман, холос.

— Шундан шунга бир гап сўрагани келган бўлсан-
гиз, бу гапингиз анов-мановга ўхшамайди. Ҳеч эшак
минганмисиз?

— Нима эди?

— Сафарқул ака ҳали ёзлокдан қайтмаган. Ўтовига
бораман, десангиз яёв етолмайсиз. Бир одам кўниб
бераман, бошлаб боради.

— Шариповнинг ёнлигини ким билади бу қиш-
локда?

— Соқи бобо билиши мумкин. Тўқсон йилнинг
у ёқ-бу ёғидаги гапни сўрайверасиз. Ким қайга борган,
ким нима деган — хатосиз айтиб беради. Бобонинг кал-
ласи бутун.

Соқи бобоникига раиснинг ўзи бошлаб борди. Майор
ихраб ётган бир чолни кўраман, деб ўйлаган эди. Олма-
зорда кетмон чопаетган қарияни кўриб «тўқсондан
ошган чол шуми?» деган савол назари билан раисга
қаради.

Соқи бобо уларни кўриб кетмонни ерга қўйди.

— Ҳа, раис болам, кел, омонмисан. Эна-отанг омон-
ми?— деди у хўшлашиб.

— Бобо, меҳмон милициядан экан.

— Мелисаданми?— Қария «илгари кўрмаганман-
ми?» дегандай тикилиб қаради.— Қирқ саккизинчи
йилдан бери қадам босмай қўювдиларинг, йўқ бўнкет-
гапсанлар деб ўйлабман. Маъмурни қирқ саккизинчи
йилнинг рамазонида олиб кетишувди-да. Асирда
бўлгансан, деб отвормаганмисанлар, жа дараги йўқ-ку,
бояқшининг.

— Бобо, мен у одамни билмайман. Мен бошқа хиз-
мат билан келдим.

— Хизматингни қара, сенинг. Тупна-тузук одамни

қамайсан, отасан, гүрға тиқасан... Шунн хизмат деб юрибсанми?

— Соқи бобо, бу одам унақа эмас, ўғри, каллаке-сарларни ушлайди.

— Бизнинг қишлоқда ўғри йўқ, болам, бекор овора бўнсан. Юсуфхонадан авлиёлар ўтган. Анавини кўряпсанми, ҳазратим Али бир кетмон уриб олганлар. Кейин булоқ бўйида ҳордиқ чиқарганлар.

Санжар Солиҳов чол имо қилиб кўрсатган томонга қаради. Чиндан ҳам тоғнинг ярми кетмонда олингандай тиккасига кесилган эди.

— Бобо, Сафарқул деган чўпонинглар бор экан. Шу одам йигирманчи йилларда Қашқарга ўтиб кетган экан?

— Сафарқулми? Йигирма тўртинчи йилда кетган. Хомроқ чикди шу бола. Отаси раҳматли ҳам бўш-баёв эди. Йигирмадан ошган йигит «қўйларимни ҳайдаб обориб берсанг, юз тилла бераман» деса ишониб кетаверадимиз? Хемирини ҳам бермабди. Мусофирликда хор бўлиб, ана, қайтди яна.

— Кимнинг қўйини ҳайдаб кетган?

— Ўрозбойваччаникинн. Сафарқулга пул зарур эди. Уйланай деса бир дона бутун пони йўқ. Хўп, деган-да бояқиш.

— Сафарқул аканинг ога-инилари бормиди?

— Бор эди-ю, турмаган. Ога-инилари ўлиб-ўлиб бир ўзи қолган эди.

— У ёқдан дурустроқ бўлиб қайтишгандир. Ахир қўша-қўша гиламлар билан келишяпти.

— Бе,— чол кулди,— шу Сафарқулнинг пешонаси-га буюм битарканми? Подшога хазиначи бўлсам, йиртиқ чоригини судраб юраверади бу.

— Қашқарда орттирган танишлари ҳеч йўқлаб келишганми?

— Мен кўрмадим, сен-чи, раис болам? Кўрмадингми? Раис кўрмаган бўлса, мен кўрмаган бўлсам, келмаган ҳисобланади-да, бизга ишонавер. Менга қара, бунча суриштириб қолдинг, Сафарқулимиз шпионмасми мабодо?

Бу гапдан раис кулиб юборди.

— Нега куласан, подон! Гапларини эшитяпсанми бунинг?

— Шпионмас бобо, хотиржам бўлинг.

— Хотиржам бўлмай менга нима,— чол қўл силтаб қўйди.— Бу дунёнинг тайини қолмади. Одам боласи

ризқи билан бирга туғилади. Килдик қони қаерга томса — ризқи ўша ерда. Ота юртида тўймаган одам мусофирликда тўярканми? Қорни тўйгани билан кўзи очиқ кетади-ку? Биров сени хафа қилган бўлса ерингни ташлаб жўнайсанми, нодон! Ерда нима гуноҳ? Ер сени тўйдирса, устингни бут қилса. Ҳа, ер кўр қилгурлар-ей, қочиб кетишди-я! Қочиб нима барака кўрди? Ана, ўша чоригини судраб қайтди. — Чол Солиҳовнинг кўнглидаги гапларни айтаётган эди, шу сабабли индамай қулоқ солди. — Бир ўзлари кетишди, бир қолганларни қувгин қилишди. Ернинг тилини биладиган одамлар ҳар томонга саргардон бўлишди. Сен билиб қўй, раис болам: ким ерга меҳрини бериб ишласа — бой бўлади. Қорини силаб ётган одам бой бўлиб қолмайди. Энди кўзларингни оч, биз ҳам ана-мана деб турибмиз, биздан кейин ким эплайди бу ерни?

— Хўп, бобо, бизга рухсат беринг, борайлик.

— Атай шуни сўрагани келдиларингми? — чол Солиҳовга ажабланиб қаради. — Қуруқ кетманглар, меҳмон қилай.

Улар қарияга миннатдорчилик билдириб, изларига қайтишди. Раиснинг хонасида чой ичингач, бир йигитча иккита эшакни етаклаб келди. Ййдоқ эшакка ўзи, тўқим урилганига Солиҳов миниб, йўлга тушишди. Солиҳов бир-икки эшак минган, лекин ўрнашиб ўтиришга ҳали одатланмаган эди. Эшак йўргалаганда худди отилиб кетадигандай жиловга ёшишарди. Айниқса, эшак лойда сирганганида учиб кетай дерди.

— Ака, сиз хачир минишингиз керак экан, — деди йўл бошловчи бола.

— Нега энди? — деб ажабланди Солиҳов.

— Оёгингиз узун экан, ерга тегиб қолай деяпти, — деб қўлди йигитча.

— Шуниси дуруст, йиқилиб тушмайман, — деди Солиҳов ҳам кулиб.

Қуёш ботиб, чўққилар қовоқ уя бошлаган пайтда манзилга етиб боришди. Унча катта бўлмаган қўл бўйига учта ўтов тикилган, ўтовдан сал нарида тошдан қўтон қурилган эди.

— Сафарқул ака! — деб чақирди йигитча, ўтовга яқинлашгач.

— Бақирма, кўриб турибман келаётганингни.

Ўтовдан ўрта бўйли, юзи япалоқроқ одам чиқди.

— Бу акам сизга меҳмонлар, сўрайдиган гаплари бор экан, — деди йигитча эшакдан тушиб.

— Гаплари бўлса, бош устига, тун узун, гаплашаверамиз,— Сафарқул шундай деб Солиҳов билан сўрашди. Санжар Солиҳов эшакдан тушганидан кейин йўл азобини ҳис қилди. Бели тортишиб, оёқлари ўзига бўйсунмай қолди.

— Эгамқул!

Ўтовдан бир қўлида обдаста, иккинчисида сочиқ ушлаган ўн уч ёшлардаги бир бола чиқиб меҳмонларга салом берди. Солиҳов ювиниб олгач, ўтовга киришди.

— Жаннатнинг мана шу бўлагиди бола-чақа билан худо, деб ётибмиз,— деди Сафарқул, меҳмонга лўла болиш узатиб.— Қорнимиз тўқ, қулогимиз тинч. Шунисига шукур. Яна беш кундан кейин қишлоққа қайтамиз. Қишнинг нафаси келиб қолди.

Сафарқулнинг Эгамқулдан каттароқ уч ўғли кириб меҳмон билан сўрашиб, бироз ўтириб сўнг чиқиб кетишди. Дастёрликни Эгамқул қилди. То овқатланиб бўлишгунча ҳам Сафарқул меҳмоннинг мақсадини сўрамади. Солиҳов ҳам шошилмади.

— Худо тўрт ўғил берди менга. Иккитасини уйлантирдим. Қишлоққа қайтсак, худо хоҳласа учинчиси уйлайман. Худо буларнинг ризқини бутун қилиб берди, кўз тегмасин.

— Сафарқул ака, ака-укалар йўқми?

— Ёлғизман, иним. Суянадиган тоғим йўқ, маслаҳат берадиган донишмандим йўқ. Шунинг учун ҳам саргардон бўлдим. Менга зарур эканми мусофирликда хор бўлиб юриш.

— У томонда нима иш қилдингиз?

— Менинг ҳунарим битта — қўй боқаман. Ҳа, ҳайрон бўляисизми, у ёқда ҳам қўй боқсангиз, бу ёқда ҳам аҳвол шу бўлса, нимага овора бўлиб келиб юрибсиз, демоқчимисиз? Э, иним, сиз тушунмайсиз, мусофирнинг дардини англашингиз қийин. Отамнинг арвоҳини чирқиратиб кетувдим, шу гуноҳ билан ўтаманми, дедим, йўқ, худо раҳм қилди.

— Қашқарда яқинларингиз бормиди?

— Кимнинг қўйини боққан бўлсам, ўша яқиним эди.

— Саволга тутаётганимдан ажабланманг, мен милицияданман.

— Сезиб турибман. Ҳар ҳолда мени томоша қилгани келмагансиз. Сўрайдиганингизни сўровнинг. Гуноҳим бўлса олиб кетарсиз.

— Сизни олиб кетгани келганим йўқ, Солиҳов шундай деб ён чўнтагидан Жаҳонгир билан Сиддиқ Шариповларнинг суратларини олиб унга узатди. — Шу одамларни танийсизми?

Сафарқул суратларга бир назар ташлади.

— Бу Оламгир ака, бунисини танимайман.

— Яхшилаб қаранг-чи, бир-бирига ўхшамайdimи?

У икки суратни ёна-ёна қўйиб тикилди.

— Кўзлари ўхшаб кетади. Лекин бошқа-бошқа одам иккиси.

— Демак, бу одамнинг исми Оламгир, — деди Солиҳов Жаҳонгирнинг суратини чўнтагига солиб, — қаердан танийсиз?

— Қашқарда хизматини қилганман.

— Қўйини боққанмисиз?

— Қўйи йўқ эди унда, уйида қароллик қилганман.

Ўрозбойваччанинг номардлигидан қўйиб юганимда шу одам йўлиқди. Бошана берди. Бунинг ҳам бошига кулфатлар тушган экан.

— Қанақа кулфат?

— Отасини шўролар отиб ташлаган экан, укаси йўлда қазо қилибди. Сўнг хотинидан айрилибди. Оламгир аканинг бағри кенг эди. Бошқага уйланимай, укасининг хотинига уйланди. Йўлда тугилган болага отазик қилди.

— Укаси нимадан ўлган экан, айтмовдимми?

— Булар кўчкига дуч келишган. Укаси беш-олти йигит билан олдида кетаётган экан, гафлатда қолган.

— Исмини айтмаганми?

— Айтган бўлса ҳам эсимда йўқ.

— Сиз бу одам билан бирга қайтдингизми?

— Ҳа.

— Нима учун исм-шарифини ўзгартирди, сизга айтмадимми?

— Айтган: у қайтиш учун рухсат ололмай юрган экан. «Бу дунёнинг қилиқларини англаш мушкул. Шўро ҳукумати олдида гуноҳим йўқ. Шундай бўлса ҳам эҳтиёт шарт. Сен билан ака-укадай эдик, ака-укадай рўйхатга тирка, бирга кетайлик, яхшилигинг ерда қолмайди», деди.

— Сизга нима берди, бунинг эвазига?

— Гилам бермоқчи эди, олмадим. Ўзимники пешонамга битсин, дедим.

— Оламгир Қирқбелданми?

— Ҳа, ўша ердан.

- У ерда қариндошлари йўқми?
- Опаларим қолган, дерди. Яна билмадим.
- Юсуфхонага ҳам ҳеч келдимми?
- Йўқ, ўша хайрлашганимиз бўйи учрашмадик.
- Қашқарда бирон-бир одам билан ёвлашиб юрмаганмиди?

— Буни яхши билмайман. Мен улардан нари эдим, кам кўришардим. Биров билан ёвлашмагандир. Фейли торроқ эди, аммо кўрқоқлиги ҳам бор эди.

Санжар Солиҳов Оламгир — Сиддиқ Шариповнинг суратини олиб чўнтагига солди.

- Иним, мен ҳам сиздан бир гап сўрай, ижозатми?
- Сўранг.
- Оламгир акани нима учун суриштириб қолдингиз, тинчликми?
- Тинчлик эмас-да. Оламгир акангизни ўлдириб кетишган.

Сафарқул «янглиш эпитмадимми?» дегандай Солиҳовга қараб олди, сўнг пичирлаб дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортди-да, «қазо ўзининг ерида қувиб етибди», деб қўйди.

Солиҳовнинг илтимоси билан кўл бўйига чиқишди. Осмон тиниқ. Юлдузлар юзида дудли хира парда йўқ. Енгил шабадада жимирлаётган кўл суви беш кунлик ой аксини авайлаб ўйнайди.

Осмонни забт этган юлдузлар, кўл атрофини садоқатли соқчилардай ўраб турган тоғлар ўзлари қарор тоштирган сукутдан маст. Ўзига қандайдир сеҳрли яширган бу сукут Солиҳовни ҳам ўзига бўйсундирган. Кўлга тикилиб турган Солиҳовга шаҳардаги олағовур, югур-югурларининг бари бекорчи бўлиб туюлди. «Табиат инсон боласига шундай ажойиботларни, сеҳрли инъомларини берса-ю, ношукур одамлар булардан кўз юмиб майда-чуйда нарсаларни талашсалар, бир-бирларини ботқоққа ботирсалар, оёқдан чалсалар, азобласалар, ўлдирсалар... Шу ернинг порасмий хўжаси мана шу япалоқ юз чўпонни биров назарга илмайди. Чунки уйида қўша-қўша гилам йўқ, кўмиб қўйган тиллаю пуллари йўқ. Буни шаҳарда одамларнинг чақасига кўз тикиб ўтирган газ сув сотувчидан тортиб, гердаиб юрган олимгача менсимайди. Балки Сафарқулнинг бахти ҳам шундадир? Унинг учун энг муҳими — ота юртида яшап. Безаклару буюмлар хаёлига келмайди. Мана шу кўл, мана шу тоғ Сафарқулники. Қишлоққа ёки шаҳарга бориб шундай десам, мени телбага чиқариша-

ди. Лекин шу одамдан бошқаси бу ерга келиб турмайди. Агар ёнимда минг тилла бўлса-ю буни Сафарқул билса, кўнглида ёмонлик уйғонмайди. Чунки у ҳалоллига ўрганган. Лекин бошқалар бир сўм учун одам ўлдириши, битта амал курсиси учун одамни бадном қилиб юбориши мумкин. Нега шундай? Биз кимларга сизгинишимиз керак?..»

— Изғирин турди, совқотмадингизми? — деди Сафарқул унинг ёнига келиб.

— Бунақа ажойиботларни ҳар куни кўравермаймиз. Бир кўзларим тўйиб олсин,— деди Солиҳов.

— Бу ҳам бир неъмат. Тоғлар ҳам, кўл ҳам, довдарахт, ўт-ўлан ҳам одамга ўхшайди. Яхши гапириб, бошини силасанг, марҳаматларини аямайди. Ношукурлик билан оёқ ости қилсанг газабга келади. Инсон боласини шу табиат боққанидан кейин, табиат олдида ҳамиша қуллуқ қилиб туриши керак, маъқулми, иним.

Солиҳов «тўғри» деб қўйиб, олимларнинг «Ёввойи табиатни енгамиз!» деган шиорини эслади. «Ким ҳақ — бу саводсиз чўпонми ё мияси билимга гиж-гиж тўлган олимми?» деб ўйлади.

— Сафарқул ака, олимлар табиатни енгини керак, дейишяпти.

Сафарқул бош чайқаб, кўл томон уч-тўрт қадам қўйди.

— Берирок келинг,— деди Солиҳовга қараб,— мана шу кўлни тоғнинг нарёгига ўтказиб беринг ёки ҳов тоғни йўлдан олинг. Эрта-индин қалин қор тушади, шу қорни ёғдирманг, биз овора бўлиб қишлоққа бориб юрмайлик.

Солиҳов чўпоннинг мақсадини тушуниб, кулимсиради.

— Кўлингиздан келмайдими? — деди Сафарқул истеҳзо оҳангида.— Келмайди. Хўш, қандай енгмоқчисиз? Табиат сизга нима ёмонлик қилди? Нимага енгмоқчисиз?

— Мен олимларнинг гапини айтдим, Сафарқул ака,— деди майор айбдор одамнинг овозида.

— Олимларингизга айтиб қўйинг, тузликқа тушуришмасин.— Сафарқул бир оз жим қолди. Сўнг яна тилга кирди.— Мен эсимни таниганимдан бери қўй боқаман. Ота-бобом ҳам қўй боққан. Биз табиатни енгини ўйламаганмиз. Болаларим ҳам ўйламайди. Бу ерларда яшайдиган одамлардан бунақа аҳмоқона фикр чиқмайди.

Сафарқул бошқа гапирмади. Солиҳов ҳам уни гапга тутмади.

Тун ўз ҳукмида қаттиқ эди. Юлдузларнинг жи-мирлаши ҳам, ойнинг сувдаги акси ҳам бу ҳукмга қатъий бўйсунар эди. Юзаки қаралса бу тун ҳам, баргларнинг бу шивири ҳам, чигирткаларнинг чириллаши ҳам одатдагидай, ўзгаришсиз эди. Тунлар тунларга ўхшайди. Зоҳиран шундай. Ботинан эса, одамнинг кечаги умри бугунгисига ўхшамаганидай, тунлар ҳам тунлардан фарқ қилади, фақат биз буни сезмаймиз. Солиҳов майлини ана шу бетакрор тун ҳукмига берди.

Эрталаб Сафарқул ҳам йўл тадоригини кўрди.

— Иним, малол келмаса, мени шаҳарга ола кетинг. Оламгир аканинг уйини кўрсатиб қўйсангиз бас. Фотиҳа ўқиб қайтаман. Ҳар ҳолда тузларини ичганман, эшитиб туриб бормасам гуноҳ бўлади.

Сафарқулнинг бу нияти Солиҳовга ёқиб тушди. Чунки бу тапширф кўп сирлар сандигини очиши мумкин эди.

«Ака-ука орасида нима гап ўтган? Нима учун Жаҳонгир хорижга ўтмаган? Улгурмаганими, қўлга тушиб қолганими? Оламгир унинг хотинини олиб қочганими? Нима сир бор уларнинг орасида? Агар орада бойлик, мерос жанжали бўлса бунчалар чуқурлашмасди. Йўлчивой воқсадан беҳабардир. Лекин онаси билади, била туриб нимага яширади? Балки оналари билишар? Улар тирикмикин?»

Сафарқулнинг изидан бораётган майор Солиҳов ана шу саволларга ҳаёлан жавоб изларди.

Солиҳов Сафарқул билан қўл бўйида суҳбатлашаётганида капитан Рамзиддин Рамазонов поезд вагонининг юқори ўриндигида чалқанча ётиб Самарқанддаги учрашувни, суҳбатни ўзича таҳлил қилар эди.

Улар «Абрам бульвар» деб номланган хиббонда учрашдилар.

Бошига кенка кийиб олган, қадди сал букилган, бироқ гайрат тарк этмаган Сергей Комлев ўтириб суҳбатланишга унамади.

— Азизим, мени авф этинг, ҳар бир дақиқам сапоқли менинг, — деди у. — Ҳар ҳолда ўн етти йилни бой бердим. Мантиқан олиб қарасак, сиз билан гаплашмаслигим керак эди. Чунки ўн етти йилнинг гуноҳи сиз каби одамларнинг бўйида. Лекин мен гина сақламайман, бу биринчи, сиз мени қамамагансиз — бу иккинчи,

зарур иш билан атайин келибсиз — бу учинчи. Зарур ишингизни айтинг.

Рамазонов Қомлевнинг соф ўзбек тилида гапиришидан лол эди. Муҳтарам ўқувчининг ёдида бўлса, Қомлев 1922 йилда Жаҳонгир билан учрашганида ўзбекчани бузиброқ сўзларди. Орадан йиллар ўтиб, тарих илми билан шугулланиш жараёнида у тилни бинойи ўзлаштириб олганди.

— Сиз Жаҳонгир Муҳаммадризаевни биласизми?

— Биламан, у тирикми?

— Тирик.

— Тириклиги яхши, лекин сизнинг суриштириб қолганингиз чатоқ. Нима гап ўзи? Мен уни охириги марта ўттиз еттинчи йилда кўрганман.

— Сиздан кейин у ҳам кетган. Сўнг партизанлар отрядида бўлган. Кейин яна... Хуллас, ҳозир қотилликда айбланипти. Очикроғи — ўзи бўйнига олиб турибди.

Қомлев унга қаттиқ тикилди.

— Бўлиши мумкин эмас! — у шундай деб қўлини орқасига қилди-да, тез-тез юриб кетди. Кейин бирдан тўхтаб, орқасига ўгирилди. — Мен ишонмайман! Бўлиши мумкин эмас! Бир одамни шунча қийнаш мумкинми?! Айтинг, инсоф борми, сизларда!

Сергей Васильевич, ахир...

— Жим бўлинг, илтимос, жим бўлинг. Сиз «саволни мен бераман» дейишни яхши кўрасиз, маъзур тутинг, азизим, энди савол бериш навбати бизга ҳам етди. Шу саволни бериш учун ўн бир йил у ёқда, ўн етти йил бу ёқда кўмир қазидим. Балки шу саволни бериш учун ўлмай қолгандирман: мен ўзимни айтмай, унинг айби нима? Қишлоғига бировлар ўт қўйди, жабрини у тортди. Ўтқиқодли одам қишлоғига ўт қўймайди, билиб олинг. Ўттиз еттинчи йилда мен билан учрашгани учун қамабсизлар. Мен Темур даври маданиятини ўрганганим учун халққа душман эканман. У-чи? У ўрганишни пестаманган эди. Жаҳонгир балки катта олим бўларди. Лекин унинг ҳаётда бошқа бир мавҳум мақсади бор эди, афсус, бу мақсадни бировга айтмасди. У шу мақсадининг қурбони бўлдими, ё йўл тополмай гангиб жарга қуладими? Жар ёқасига ўзи бордими ё сизлар мажбурладингларми?

— Сергей Васильевич, бу гапларни менга айтганингиз чакки. Мен тўрт йил урушда жанг қилдим, энди жинойт қидирув бўлимидаман. Аҳволингизни тушуниб турибман.

— Аҳволимга тушуниб бўйсиз! Сизни айбламайман. Аммо ҳамкасбларингизда виждон йўқ. Биронтаси чиқиб тавба қилдими? Майли, бизга тавба қилишмасин, марҳумлар хотираси олдида тавба қилинса бўларди. Ҳа, майли, қўйинг уларни. Мендан нимани сўрамоқчисиз?

— Йигирма иккинчи йилда бирга ўтирганларингизда кимдандир ўч олиши лозимлигини гапирганми?

— У ерларда, азизим, ўч олиш ҳақида эмас, тирик қолиш йўллари ҳақида гап борарди.

— Акаси ҳақида гапирмаганми?

— Акаси?.. Назаримда ҳеч кими йўқ эди унинг. Ҳа... оналари бўлган. Қулоқ қилинган экан. Излаб тополмабди. Ўттиз еттида учрашганимизда шундай афеусда эди.

— Пенюнасидаги ёзувдан хабарингиз борми?

— Ҳа, «алқасосу минал ҳақ». Бу «қасос оламан» дегани эмас, «қасос ҳақдандир» дегани. Яъни бошига бу кунларни солганлардан худонинг ўзи қасос олади, демак. Нима, сиз йигирма иккинчи йилдаги алам учун энди ўч олди, деячисизми?

— Бўлиши мумкин эмасми? Пушкинни эсанг: сўнгги ўқни отиш учун неча йил пайт пойлади?

— О, Пушкинни ҳам биласизми? Азизим, Пушкин бу асарни сизларга қўлланма сифатида ёзмаган. У санъат асари! Унда тирик одамлар, уларнинг руҳияти бор. Сизлар учун руҳият сариқ чақа-ку? Сизларга далил керак, гувоҳлар керак. Учтагина гувоҳ...

— Шахсан мен учун сариқ чақа эмас. Қотиднинг руҳиятини билолмасам, жиноят илдизини очолмайман. Сиз ҳам бизнинг руҳиятимиз билан ҳисоблашмаясиз. Хато қилинди. Тан олинди. Лекин жиноятлар давом этапти, одамлар ўлдириляпти. Демак, жамият бизнинг хизматимизга муҳтож.

— Шундайми? Лекин, азизим, бу хизматларингиз идорангиз гуноҳларини ювиб кетолмайди. Юз йилдан кейин ҳам бу маломатдан қутулолмайсиз.

Рамазонев Комлевга эътироз билдира олмади. «Чиндан ҳам шундай, — деб ўйлади у, — игна билан тошган-тутган обрў паншаха билан совурилади. Яна игна билан обрў тўплани мумкин бўлармикин?»

— Сергей Васильевич, мен сиз билан баҳслашгани келмовдим, — деди капитан, ганни буришга мажбур бўлиб.

— Ҳа, ҳа, тушунмаман. Мен саволларга жавоб бердим шекилли?

— Сиз Муҳаммадризаев билан учрашишни истамай-сизми?

Бу таклифни Қомлев кутмаган эди. Шу сабабли дарров жавоб бермади.

— Очигини айтсам, Муҳаммадризаевнинг қотилликни бўйнига олиши бизда гумон уйғотган. Ҳиноят илдизи бошқа ёқда бўлиши керак.

— Ҳозир қамоқда ўтирибди у?

— Ҳозир... шифохонада.

— Яхши, бораман. Лекин сизга ёрдам бериш учун эмас, Ҳаҳонгир учун бораман. Эртага илмий кенгашим бор. Рақибларимни янчиб, кейин бораман.

— Рақибларингиз ҳам борми? — деди Рамазонов ҳазил оҳангида.

— О, сиз нима деб ўйловдингиз, — деди Қомлев бу ним ҳазилни тушунмай. — Бизни суд оқлади, лекин ҳамкасбларимиз оқлагани йўқ. Ўттиз еттинчи йилда илмий ишимга қарши турганлар ҳали ҳам қарши. Олам ўзгариб кетди, лекин уларнинг дунёқарашини ўзгармаган. Ўзбекларга ҳайронман, мен русман, ўзбекларга қараб: «тарихларинг бой», десам улар «бизга бундай тарих керакмас» дейишади. Сиз ширин палов пишириб қўшниларга улансангизу ўзингиз оч ўтирсангиз, шунанаси бўладими? Бўлар экан. Ўзбекнинг маданият тарихидан бутун дунё баҳраманд, ўзи эса кўзларини юмиб, қулоқларини беркитиб олган. Кўзни очингга қўймайдилар. Эртага улар билан олишаман. Умр сўқмогини кураш ва алам шамоллари супуради. Ундан кечиб бўлмайди.

Рамзиддин Рамазонов бу ҳаракатчан одам билан узоқ суҳбат кургиси келган эди, аммо Қомлев ганини калта қилди. Соатига қараб олди-ю, хайрлашиб, шошилганича кетди.

Вагоннинг юқори ўриндигида чалқанча ётган Рамазонов шу суҳбатни эслаб, бу одамнинг донолигига, иродасига тан берди.

Майор Солиҳов Юсуфхонадан, капитан Рамазонов Самарқанддан яхши кайфият билан қайтдилар. Улар бу учрашувга қадар зимистонда шам кўтариб игна қидираётган одам ҳолида эдилар. Зимистон шам ёруглигини ютаман, дейди. Атрофдаги одамлар эса «игна у ердас, бу ерда» деб чалгитадилар. Бунақада игнани топишдан буткул умид узиб қўйиш мумкин эди.

Шундай хулоса сари бурилишда улар қўлидаги шам яхшироқ ёритгандай бўлди.

9. САҲРОДАГИ ЕЛГИЗ ОДАМ

Жаҳонгирни шифохонада Шоқол билан қолдирган эдик. Унинг аҳволи нечук экан? Деворларига қадар дори ҳиди унниқиб кетган бу тор хонада хаёлига нелар келди?

Поёни осмонга туташ саҳро. Саҳрода биргина тиррик зот. У — Жаҳонгир. Қумнинг оташи оёғини куйдиради. Осмоннинг қоқ ўртасига илиниб олган қуёш унга қасд қилган: оловли нафаси билан куйдириб ташламоқчи. Томоқлари қуриган. Оёқда мажол йўқ. Аммо сўнги кучини сарфлаб олга юради. Яна бир бархан, балки икки барханни ошиб ўтгач, жонга роҳат берувчи булоққа етади. Булоқ атрофи дарахтзор, худди Қирқбелга ўхшайди. Қўнгироқларини жаранглатиб карвон ўтади.

— Ҳой, йўловчи, юр биз билан, жонингни қийнама,— дейди карвонбоши.

— Менинг манзилим бошқа,— дейди Жаҳонгир.

— Нима, сен Мажнунмисан, Лайлинг ҳажрида ўртаняпсанми? Муҳаббат сени шу кўйга солдими?— дейди карвонбоши.

— Тўғри тошдингиз, мен Мажнунман, мақсадим мажнуниман. Мен муҳаббатга бегонаман. Манзилимга муҳаббат билан бориб бўлмайди.

Карвон кетади. Бошқаси келади, яна кетади. Ниҳоят, икки барханни ошиб ўтади. Ана — булоқ! Ана — жон роҳати! Лекин... сув йўқ-ку?

— Сен кечикдинг. Биров ичиб қўйди.

Бу — отасининг овози.

— Ота, қаердасиз?

— Сувингни биров ичиб қўйди, кечикдинг.

— Отажон, қаердасиз?

— Кечикдинг, болам.

— Ота!..

Жавоб йўқ. Булоқ ҳам йўқ, дарахтлар ҳам... Саҳро... Ёлғиз ўзи саҳрода турибди. Қўнгироғини жаранглатган карвон ҳам йўқ... Осмонга илиниб турган қуёш ямламай ютаман, дейди.

Жаҳонгир, нафаси қайтиб, уйғонди. Шоқол ёндаги

каравотда чордана қуриб олган, худди афсунгардай унга тикилиб ўтирибди.

— Отангизни соғинибсиз, пахан, роса чақирдингиз. Одамга уйқу бермас экансиз. Мен-ку, кечаси ухламайман. Олим болани қийнавордингиз.

— Ўзи қани?

Гум бўлди. Тузалибди. Энди онасини кўради. Иккаламиз қолдик, пахан. Менам чиқиб кетаман бу ердан. Аниқ биладан, уч йилдан ортиқ беришмайди менга. Чикқанимдан кейин бир ишга шўнғийману мол-дунё йиғиб оламан.

Мол-дунё шу пайтгача бировга вафо қилган эмас.

Менга вафо қилади, ҳаммасини ўйлаб қўйганман.

Мол-дунё десангиз якка-мохов бўлиб қоласиз. Бир бой хасталаниб ётса ҳам уни йўқловчи топилмабди. Бунинг сабабини донишманддан сўраса у: «Одамлар сиздан қарздор, шунга уялиб келишмаяпти», дебди. Шунда бой: «Одамлардан ажратиб қўйган мол-дунёга лаънатлар бўлсин», деган экан.

Бу ўтган замоннинг гани, пахан. Ҳозир дўстинг қанча кам бўлса, шунча яхши – тинч яшайсан. Сотадиганлар кам бўлади.

Шоқолнинг «сотадиганлар кам бўлади» деган гани 1933 йили, Қирқбелни, уйига хўжайинлик қилиб турган Сотволдини, «Сотти хат юборди», деб ранги ўчиб турган Даминни Жаҳонгирнинг ёдига солди.

Мударрис -- Низом қоровул Жаҳонгирнинг тез қайтишидан ажабланди. Бунақа пайтда айрим одамлар «сима бало, уйингдан илон чиқдими?» дейишади. Жаҳонгир муддаррисидан шунга ўхшаш савол кутган эди. Бошқача шароит бўлганида балки мударрис -- Низом қоровул шу қабилда ҳазилнамо гап қилиши мумкин эди. Бироқ, бошланаси йўқ одамга шундай дейиш меҳмон таширфини малол олгандай туюларди. Мударрис -- Низом қоровул «эсон-омон бориб келдингизми, бўтам?» деб ганини қисқа қилди. Ҳаммасини Жаҳонгирнинг ўзи айтиб берди: уйдан илон чиққанини ҳам, оналарининг қулоқ қилинганини ҳам, Соттининг районга туширган хатини ҳам айтди.

Линилаб ёнаётган қора чироқ хужрани аранг ёритарди. Жаҳонгирнинг зимистон юрагига ҳозир минглаб чироқ ёқилса ҳам ёритолмаган бўларди. Аламга булганган бу зимистон юракка фақат доно маслаҳатги-

на нур бериши мумкин, мударрис — Низом қоровул эса бу нурни бахт этишга шошилмас эди. У чирокнинг эшилиб тўлғонаётган ўтли тилига анча фурсат тикилиб ўтирди.

— Ёниб турган шам тепасидаги шицдан, ёнидаги деворлардан нафратланибди, — деди у ўйчан оҳангда. — Булар менинг йўлимни тўсаяпти, мавжимни пайсайтираяпти, деб газабга минибди. Аввал шицни, кейин деворни маҳв этишга қасд қилибди. Бу билан ўз ўлимни чақирибди. У подон билмабдики, бу шиц, бу деворлар уни ўчириб қўйиши мумкин бўлган шамолдан асрайди. — Мударрис — Низом қоровул шундай деб яна сукут сақлади. Кейин енгил хўрсиниб, қиссадан ҳисса ясади: — не фалокатки, замонда подон шамлар кўнайтиди. Подонликлари туфайли ўзларига учасалар майлига эди, қанча умр ўтини ҳам ўчирадилар. Бўтам, мени айбга буюрманг, сизга қаноат тилашдан ўзга чорам йўқ. Бу кунда топталган кўкатнинг оҳли кўшинини тингловчи юракни қайдан топамиз? Менинг заиф онгим сизнинг қоронғи йўлингизни ёритишга ожиз. Мен ўзимни оллоҳнинг ихтиёрига бериб, бу дунё ғамларидан холи бўлишни ниёт қилганман. Хоҳиш билдирсангиз, мен билан бирга яшанг.

— Тақсирим, шу сўзларингизнинг ўзиёқ мен учун бир дунё, худо умрингизни зиёда қилсин. Мен бунда ўтира олмайман. Опаларимни излаб тонай, ҳолидан хабар олай.

— У ҳолда мен сизни ёлғизлатмай. Шўро идораларида хизматда турган талабаларим бор, улар оналарингизнинг қайдалигини сўраб-суриштириб беришади.

Малол келмаса, шаҳарнинг номдор заргарларидан бир-иккитасини ҳам билиб беринг.

Мухтасар кенгаш шу билан яқунланиб, устоз-шогирд оллоҳнинг марҳаматлари, кароматлари, мўъжизаларидан суҳбатлашиб ўтиришди.

Бир ҳафта умидли хабарни кутиш билан ўтди. Бу вақтда Жаҳонгир икки заргарга учради, иши юришмади. Улар пешонасида ғалати ёзув бор бу одамнинг таклифини эшитишни ҳам исташмади. Учинчи заргар қирқбеллик Муҳаммадризо номини эшитган эканми, бир кунли мулоҳазадан сўнг Жаҳонгирнинг мушқулини осон қилди. Жаҳонгир қўлига пул теккан кунёқ жаллобдан бир қўй олиб мадраса ҳовлисида сўйди. Гўшт-ёғни бўлиб мударрисига берди. У атрофдаги хо-

надонларга тарқатиб чиқди. Ўзларига теккан бир бўлак гўшт баҳонасида шу кун қора қозон қайнади.

Шўро идораларида ишлаётганлар мударрисларининг илтимосини ерда қолдиришмади. Ўн икки кун деганда Жаҳонгирнинг қўлига бир парча қоғоз тегди. Ундаги хабарга қараганда катта опасининг оиласи Ростов томонларда, кичик опаси эса Брянск ёқларда паноҳ топган эди.

Жаҳонгир хабарномани олган кунийёқ йўлга отланди. Мударрис — Низом қоровулнинг хайрлашув чоғи унга айтган гапи қисқа бўлди:

— Яхши-ёмон гапларимга ризо бўлинг, бўтам...

Одам ёлғизликни ихтиёр қилгани билан олам аро якка яшай олмайди. Бугун кўзига ёмон кўринганлар вақт ўтиши билан авлиё туюлиб, уларга интилади. Жаҳонгир совуқ ерларда тутқунликда юрганида «опаларим бошига шундай кунлар тушар, мен ўз уйимдан қувиларман» деб ўйламаган эди. Назарида унинг икки йўли бор эди: бири — қишлоқда яшаб, акасининг қайтишини кутиш. Бу қозонга тош ташлаб ош пишишини кутишдек бир гап эканини у англади. Акаси тирикми, омонлик билан ўтиб кетганми, эсонлик билан қайтадими, қайтишни истайдими, йўқми — яратгангина билди. Жаҳонгирга маълуми шуки — юраги кут, келади, бошқа чораси йўқ, ота ернинг оҳанрабои тортади, деди. Иккинчи йўли — акасининг изидан тоғ ошиб бориш, уни топиш ва ўша ерда отасининг хунини олиш... Жаҳонгир учинчи йўл ҳам мавжуд бўлиши мумкинлигини ўйламаган эди. Ҳозир-ку, учинчи йўлга қараб кетяпти. Ҳали пешонасида яна қанча йўл бор — ким билди? Бу дунёда умр кўриш сайд изидан қувиб юрган сайёд ҳаёти каби кечса-чи?

Ростовнинг чўлида катта опасининг изини топмади. Бироз қўпол, кўзлари қирғийдек боқувчи казаклар унинг илтимосларига қўл силтаб қўя қолишарди. Саккиз кун қишлоқма-қишлоқ кезиб мадори қуриди. Бу томонларда очлик арвоҳининг сояси унча сезилмас, бироқ бегонанинг бир бурда нон олиши ҳам амри маҳол эди. Жаҳонгирнинг сўнгги илинжи — бир неча хонадонлик хутор — қамиш томли пастак уйларнинг этагидаги ертўлада яшовчиларда эди. Казакларнинг айтишича у ерда ўзбеклар яшарди. Жаҳонгир бошқа қишлоқларда уч ўзбек оиласини кўрди, лекин улар қирқбелликларни учратишмаган, эшитишмаган эди. Сўнгги оила — қозоқлар бўлиб чиқди. Уй эгаси, кенг

елкали бақувват қозоқ Жаҳонгирнинг саргузаштларини индамай эшитди.

— Шу ерга юборишгани аниқми? — деди у Жаҳонгир ҳикоясини тугатгач.

— Ишончли одамлар маълумот берган.

— Унда бовурларингдан умидингни уз. Улар йўлда побуд бўлиб кетишган. Молига қўниб жонини ҳам олишган.

Жаҳонгир қозоқнинг шу хулосаси билан яна қишлоққа қишлоқ юриб Ростовга қайтди-да, поездга ўтириб Брянск томон йўл олди.

Кичик онасидан хабар топишда унча қийналмади. Чўл азоблари бу ерда йўқ эди. Уч кун деганда онасининг дарағи чиқди. Ўрмон этагида жойлашган ёғоч уйларнинг бирида йигирма беш-ўттиз ёшлардаги ўзбек жувонни кўриб худди онасини учратгандай қувонди. Бироқ, бу хурсандчилиги булут чокни сўкиб бироз кўринган қуёш каби омонат эди.

— Ўтган баҳорда кулфат тушди бошларига... кичик ўғиллари ўрмонга ўйнаб кетган экан. Онагиз, қизлари, поччангиз излаб кириб қайтиб чиқишмади. Бу ерликлар ботқоқ ютган, дейишяпти... Катта ўғиллари раисникига кетган экан... Уша воқеадан беш-ўн кун ўтиб менинг олдимга келдилар. «Отворишса ҳам уйимга кетаман», деб жўнадилар... — жувон бу кулфатларга ўзи айбдордай зўр-базўр гапириб, кўзига ёш олди.

Жаҳонгир йиглаб юбормаслик учун кўзини ундан олиб қочди. Бостириб келаётган қора булутдай бўлиб турган ўрмон «яқинлашган инсон зотини ямламай ютаман», деяётгандай эди.

Жаҳонгир «дунёнинг барча ситамлари, кулфатлари менинг бошимга ёғилган», деб ўйларди. Уй ағаси — паҳмоқ соқолли чол келгач, фикри ўзгарди. Кулфату ситамлар бошқаларга ҳам буюрган экан.

Чол Жаҳонгирнинг кимлигини билгач, ўзини таништирди:

— Андрей Григорьевич, — деди у қўл узатиб, — одамлар Григорич дейишади, сен ҳам шундай деявер. Қариндошларингни танирдим, жойлари жаннатда бўлсин, — у шундай деб тоқча пардасини суриб узун бўйли шиша олди. — Ўтир, уларнинг руҳини эслайлик, — у бўзани элатувчи суюқликни — самогонни икки кружкага қуйиб бирини Жаҳонгирга узатди. — Дарвоқе, сен ичмасанг керак, а? Майли, ўзинг биласан, — Григорич бир нима деб пичирлаб чўқинди-да, кружка-

дагини ичиб юбориб, кафтини димоғига тутди. — Қариндошларингнинг бахти йўқ экан, Оянинг ҳам бахти қаро экан. Бунинг эри ўтган ёзда айиққа дуч кепти. Иккита боласи билан ўтирибди энди. Қаёққа боради? Бу ердан чиқиш мумкинмас...

Жаҳонгир Оля ким экан, деб таажжубланган эди, кейинги гандан кейин ўзбек жувонга қаради. У лабини қимтиб, бошини эгиб ўтирарди. Ичкарида гўдак йиғиси келиб, у ирғиб ўрнидан турди.

— Оля деганингиз?... — деб тусмоллади Жаҳонгир.

— Ҳа, Оля деганим шу қизим, ўзининг оти... — чол эшлашга урипти. — Қизимка, отингни яна эсимдан чиқардим?

Ичкаридан «Ойниса» деган заиф, титроқ овоз келди.

— Шу уйда камширим билан тураман. Қариндошларинг дарахт кесиб, ярим ертўла қуриб олишган эди. Оянинг эри ҳам бир бошпана қурувди. У айиққа ем бўлганидан кейин Ояни уйнимизга олдик. Бизга ҳам овунчоқ, ҳам хизматимизни қилади. Буларни бойлар деб олиб келишган эди, бой қизига ўхшамайди. Меҳнатдан қочмайди, — чол иккинчи кружкадагини — бу сафар чўқинмай — ичиб юборди. — Бизнинг қишлоқдан ҳам учта оилани қулоқ қилишган. Иккитаси ўзимизга ўхшаган одамлар эди. Соломонич деганимиз ерга кафтини қўйиб дон экиш мумкинми ё йўқми, айтиб берарди. Ҳамма билан баравар меҳнат қилиб ҳаммадан кўн ҳосил оларди. Айби шу бўлди-ки, колхозга кирмади. Энди сен менга айт, пешонагндаги ёзувга қараганда кўпни кўрганга ўхшайсан: мен император аъло ҳазратлари даврини ҳам кўрдим, Керенскийни ҳам, Ленин даврини ҳам кўрдим, лекин барибир тушунмайман. Император Николай аъло ҳазратлари сиёсатчиларни сургун қиларди. Ҳозиргиларинг деҳқонларни сургун қиланти. Сиёсатчи гап сотади, галва кўтаради, сургун қилса қилаверсин. Деҳқон шўрлик уларни боқса, кийинтирса сургун қилгани нимаси?! Одамларни қийнашдан мақсадлари нима?

Жаҳонгирнинг бундай суҳбатга ҳозир ҳоҳиши ҳам, ҳоли ҳам йўқ эди. Боласининг йиғиси баҳона бўлиб Ойниса кириб кетди. Жаҳонгирга ҳам бир баҳона бўлса-ю, ташқарига чиқса, ёлғиз қолса... Лекин бунинг иложи йўқ. Чол саволни бериб қўйиб, жавоб кутанти.

— Буни ўзларидан сўраш керак, мен билмайман.

Чол табиатан эзма эдими ё бадани қизиб серганлиги тутдими, ҳар ҳолда Жаҳонгирни безор қилди. Камшири

келиб чолга дашном бермаганида тонг отгунча гапириши мумкин эди.

Жаҳонгирдан «пичанхонада ётасизми» деб сўрашганида у опаси яшаган уйни кўрсатишни сўради.

Ердан одам бўйи баравар кўтарилиб турган иккита дарчали ярим ертўла уй қишлоқ четида эди. Дарчага ҳам, эшикка ҳам тахта қоқиб ташланган экан. Григорич тахталарни сугуриб, ичкарига кирди-да, шам ёқди. Зах ертўлада шамнинг ҳам нафаси қайтгандай оловли тили жонсиз липиллади.

— Пичанхонада ётганинг маъқул, бу ернинг ҳавоси ярамайди,— деди чол.— Мен ҳам ёз бўлди, дегунча пичанхонага чиқиб оламан, қишда печ устида роҳат қиламан, юр.

Жаҳонгир қайсарлик қилмай унга эргашди.

Пичанхона дегани — ҳовли этагидаги пичан гарами эди. Чол гарамга қўйилган нарвондан тепага чиқиб ўрнашиб ётиб олди. Жаҳонгир унинг ёнига чўзилди. Чол кўн гапирмай, уйқуга кетди. Жаҳонгирнинг уйқуси келмади. Осмонни қоплаб олган юлдузларга тикилиб ётди.

Осмон хастанинг кўзига хаста, бахтиёрнинг кўзига гўзал кўринади. Одам хушҳол пайтида юлдузлар жимири унга бахт ёғдираётгандай бўлади. Севишганларга кўз қисаётгандай, имлаётгандай туюлади. Ғамнок одам осмоннинг бу сеҳрини ҳис этмайди. Жаҳонгир осмонга тикилиб унинг сеҳрини илғамади. Назарида осмон унга минг-минг кўзларини тикиб ҳайрон-лол турарди. Совуқ ўлкада юлдузлар унга титраб-қақшаётгандай туюларди. Ҳозир кўзлари юлдузларда, хаёли эса кечмишда эди. Тўй... ҳовлиларга кириб келган куёв навкарлар, ҳовли ўртасидаги гулхан, отаси билан йиглаб хайрлашаётган опалари... Отасининг дуоси... «Илоҳим бахтли бўлинглар, ували-жували бўлинглар...» Бахтли эдилар, ували-жували эдилар... Дуонинг кучи қирқилдими, бахтсизлик дарвозалари ланг очилдими? Қамоққа олиб кетишаётганидаги опаларининг фарёдлари осмон қатридан юлқиниб чиқиб унинг қулогига урилди... «Эсон-омон дийдор кўришайлик, укажон!»

Оналари бошқа эди. Аммо опалари онадай меҳрибон эдилар. Жаҳонгирни бу ерларга ана шу меҳр тортиб келганди. Одамнинг хотирасида кўпроқ сўнгги учрашув, сўнгги эшитилган сўзлар қолади. Ҳозир Жаҳонгирнинг қулоқлари остида фақат бир нола жаранглай-

ди: «Эсон-омон дийдор кўришайлик, укажон!» Дийдор... энди қиёматга қолди...

Бир неча бўхча ортилган аравалар, поездлар... Яна аравалар... Бири чўл қўйнига қараб оқади. Бири ўрмонга... Қаёққа, қандай одамлар хузурига бораётганини, қайси гуноҳлари учун қувгин бўлганлари, энди бошларига не кунлар тушишини билмаган бечоралар... Бир арава талон-тарож қилинди. Курақларга пичоқлар санчилди, бўғизланди... Мурдалар қузғунлар, қашқирларга ташлаб кетилди...

Бу манзара кўз олдига келиб Жаҳонгирнинг юрагидан бир томир узилгандай бўлди.

Ботқоқ ютаётган жиянлари, опаси, поччаси кўз олдига келганда гўё иккинчи томир узилди.

Ота-онаси, укаларидан ажралиб бу ерлардан бош олиб кетган жияни унга йигирма иккинчи йилни, бекатдаги хароб болаларни, йиглаган Комлевни эслатди. Шунда юрагида яна бир томир узилди.

Одам бошига шундай кулфатлар, айрилиқлар тушса чидамай ўлиб қолса керак, деб ўйлайсиз. Кулфатлар ёнида умид турмаганида балки шундай бўларди. Ҳар кимни ҳар хил умид ушлаб қолади, узилган томирларни улайди, ўлган танага жон қайтаради. «Дунёнинг менга аталган ғам-кулфати адо бўлди, энди аламлар йироқлашди», деб ўйлайди. Жаҳонгирнинг назарида ҳам шундай эди. «Яратган бандасига бундан ортиқ жабр-жафони раво кўрмас» деб фикрларди.

Бу тун Белорусиянинг овлоқ бир қишлоғида яна бир одам уйғоқ эди. Бу — Ойниса. Оловиддинбой хорижга ўтиб кетаётганида марҳамат қилиб қароли Йигиталига ҳалол меҳнати учун бир ориқ сигирни инъом қилган эди. Ойнисанинг ўшандаги барча дуоси бойга аталган эди. Қишлоқдан қувилганидан бери уни қарғайди. Бой сигир эмас, бало ташлаб кетган экан. Ўша «қорнинг ёрилгур» сигирни инъом этмаганида, сигирга яхши қарашмаганида, «туғмай ўлгур сигир туғиб бермаганида», мол-ҳоллари кўнаймаганида, Йигитали жонини жабборга бериб ишламаганида бу кўргуликлар йўқ эди.

Эркакнинг қайгуси билан аёлники бир-бирига ўхшамайди. Пичан устида ётган Жаҳонгир опалари қайгусида эзилиб, Ойниса ҳақида ҳам ўйларди. Эри айиққа ем бўлган, жасадни эмас, бурда-бурда кийимларни ерга кўмган бу аёл унга Хадичани эслатади. Ойниса эрига аза очиб кўзи ёриди. Хадича-чи? Унинг

ахволи нечук? Кўзи ёридими? Уғил кўрдими? Қизми? Ойниса бегона юртда, бегона уйда боласини бағрига босиб ётибди. Хадича ҳам бегона юртда, бегона уйда... Ойниса ёлғиз. Хадичаси акасининг паноҳида. Ойниса бу ерлардан қачон қайтишини билмайди, рухсат сўраб қилган арзлари рад этилган. Жаҳонгир Хадичани қачон қайта олишини билмайди.

Ойнисага Жаҳонгирнинг қисмати қоронғи. Опаларидан айрилган бир аламзада эканигина маълум. У Жаҳонгирнинг келишидан хурсанд — ҳар ҳолда юртининг тирик бир парчаси. Эрта-индин у ҳам кетади. У яна ёлғиз қолади...

Тонгга яқин Жаҳонгирнинг кўзи илинган экан, боланинг жарангдор овози қулоғига илиниб уйғонди, аммо дарров кўзини очмади.

— Ая, дадам келдиларми?

— Йўқ, болам, даданг эмаслар, ўртоғинг Нуриллонинг тоғалари.

Жаҳонгир тушларига кирадиган дўмбоқ болачанинг, Хадичанинг овозини эшитгандай юраги энтикди. Кўзини очди. Қаддини кўтариб, пастга қаради. Ойниса беш яшар боласининг қаддини букиб, юзини ювар эди. Жаҳонгирнинг нигоҳини сезиб Ойниса ҳам юқорига қараб олди.

Нонуштадан сўнг Жаҳонгир опасининг уйига қараб кетди. Буюмларга биров қўл ҳам урмаганга ўхшайди. Кийимлар ҳам тахланганича турибди. Опасининг камзули, поччасининг тўни... Паранжи ҳам... Опаси шу ерга ҳам кўтариб келибди-да паранжисини... Камзулдан опасининг, жиянларининг ҳиди келади. Жиянларини суйиб эркалагандай камзулни силади. Кенжа жиянини кўрмаган эди. У шу камзулга юзини қўйиб эркаланган... Жаҳонгир камзулни силаётиб сесканиб кетди: камзул қатида қаттиқ нарсалар бор эди. Пайпаслаб кўрди — тангаларга ўхшайди. Жаҳонгир ўғирлик устида қўлга тушгандай, назарида бу уйга атайин шуни излаб киргандай уялди. Опаси дарчадан «шуни деб келган экансан-да» деб қарагандай бўлди.

Эшик оғзида шарпа сезилиб, Жаҳонгир чўчиб қаради.

— Нарсалари бус-бутун, ўзим йиғиштириб қўйганман, — деди Ойниса айбдор оҳангда.

«Билганмикин? — деб ўйлади Жаҳонгир, кейин дарҳол ўзига ўзи жавоб берди. — Билган...»

— Қора кунларга ярар деб олволган эканлар, ўзла-

рига буюрмабди, — деди Жаҳонгир камзулга имо қилиб. — Буларни... сиз олинг.

— Йўқ, олмайман. Ўзларига буюрмаган, менга буюрармиди. Ҳазар қияпти деб ўйламанг, бировнинг ҳақидан қўрқаман.

Ойниса шундай деб изига қайтди. Бироз туриб Жаҳонгир ҳам уйдан чикди. Чол пичан гарами олдида чалги чархлар эди.

— Джаханир, — деди у, — отингни айтиш қийин экан, осонгина Жёня десам хафа бўлмайсанми? Жёня, қачон қайтмоқчисан?

Жаҳонгир бу ерларнинг одатини, меҳмонга шундай савол берилиши мумкинлигини билмас эди. Бу саволни эшитиб «ҳозир кетишим керакми?» деб ўйлаб елка қисди.

— Уч-тўрт кун тур, — деди чол, — қариндошларингнинг руҳи шод бўлади. Шу баҳонада менга қарашиб юборасан. Тўнғичим германлар билан урушда номнишонсиз кетди, кичигини оқларми, қизилларми, билмайман, чопиб ташлашган. Шундан бери ёлғизман, суянадиган тоғим йўқ. Хўн, десанг юр, чалги тортишни билсанг ўт ўришворасан.

Чол шундай деб чархлаб турган чалгини Жаҳонгирга узатди. Ўзи пичанга санчиб қўйилганини олди-да, ўрмон томон юрди. Ўрмон оралаб кўп юришмай, Григорич тўхтади.

— Қариндошларинг шу ерда, — деди у ботқоқликка имо қилиб.

Жаҳонгир ботқоқликни энди кўриши эди: сассиқ кўлмакка ўхшаган жой, айрим ерлари қуюқ аталага ўхшайди, айрим ерларни пўнанақ босган.

— Бу ботқоқ кўп одамларни ютган. Қабристон десанг ҳам бўлади. Хоҳласанг ибодат қилиб ол.

Григорич «халал бермай» деб нари кетди. Жаҳонгир тиз чўкиб тиловат қилди. Юзига фотиҳа тортаётган паллада ботқоқ биқирлаб қайпади. Унинг назарида опаси, жиянлари қайтиб чиқаётгандай туюлиб, қўрққанидан юраги орқасига тортиб кетди. Анчагача бақрайиб ўтирди. Чол унинг қўрққанини сездими ё кутиш жонига тегдими, томоқ қириб:

— Жёня, бўлди, кетдик, — деди.

Улар ўрмон оралаб юриб, ялангликка чиқишди. Тизза бўйи келадиган ўт гулларга беланиб, эпкинда чайқалиб ётибди.

Жаҳонгир йигирма иккинчи йилдан бери қўлига

чалги олмаган эди. Бу қўллар ўн бир йил чўкич уришга кўникиб қолган экан, чалги дастлаб унга бўйсунмади. Бирон соатлардан сўнг иши юришиб кетди.

Ялангликдаги ўтнинг ярмини ўриб, оқшомда уйга қайтдилар. Ёғоч уй зинасида ўтирган бола уларни кўргач, югуриб бораёми, бормаёми деб иккиланиб туриб қолди. Эрталаб бегонасираганини упутиб, бир-икки қадам кўйди. Шунда чол чалғини пичанга санчди-да, болага кучоқ очди.

— Сашенка, нимага қараб турибсан, қани, чоп!

Бола югуриб келиб, Григорични кучоқлаб олди. Жаҳонгир унинг бошини силаб, эркалаб кўйди. У қудукдан челақда сув тортиб ювинмоқчи эди, бола яқинлашди.

— Сув куйиб тураёми? — деди бурро қилиб. — Кейин рухсат кутмай, ёғоч чўмишда сув олди. — Сиз Нурини тоғасимсиз? — деди Жаҳонгирга тик боқиб.

— Ҳа, — деди Жаҳонгир.

— Нури энди ўрмонда туради. Аяси ҳам, адаси ҳам ўша ерда. Мен уни соғиндим. Ўйнагани келмаяпти.

Жаҳонгир болага нима деб жавоб беришни билмай «отнинг нима?» деб сўради.

— Самариддин, эрталаб айтувдим-ку? — деди бола ажабланиб.

Дарвоқе... эрталаб сўраган эди-я...

— Сиз Нуриларни олиб кетасизми? — деб сўради бола.

— Ҳа, — деди Жаҳонгир ноилож.

— Дадам ўрмондан келсалар бизни ҳам олиб кетадилар. Дадам чиққунларича пойласангиз, бирга кетардик.

— Ҳўп, кутаман.

Бола буни эшитиб, чўмишни челақка ташлади-ю, бу хушхабарни онасига етказиш учун уйга югурди.

Кечки овқатдан кейин Самариддин Жаҳонгирга яқинланиб пешонасига бармоқчаларини теккизди-да:

— Бу нима? — деди.

— Самархон, унақа дема, қоч.

Жаҳонгир қўяверинг, дегандай Ойнисага жилмайиб қаради. Кейин:

— Бу шайтоннинг изи, — деди-да, болани тиззасига ўтказди.

— Қанақа шайтон? — деди бола.

— Музларнинг ичида яшайди, — деди Жаҳонгир.

— Ошшоқ бўладими?

— Ҳа.

- Унда нимага изи кўк?
- Оёги сиёҳга тушиб кетган экан.
- Сиёҳ қанақа?

Боланинг сўроқлари поёнсиз эканини сезган Жаҳонгир:

- Бурнинг нимага пучуқ?— деб сўради.
- Пучуқ қанақа бўлади?— деб сўради бола бўш келмай.

Жаҳонгир кулиб юборди.

- Нима деяпти?— деди Григорич қизиқиб. Жаҳонгир боланинг гапларини таржима қилиб бергач, чол ҳам мириқиб кулди.

- Сиз қаерда ётасиз?— деб сўради Самариддин Жаҳонгирдан.

- Пичан устида.
- Ая, менам тоғам билан ётаман.
- Йўқ, Самархон, йиқилиб тушасан.
- Дедуль, аямга скажи,— деди бола чолдан шапоҳ излаб.

- Оля, рухсат бер, эркаклар очиқ ҳавода ётишни керак,— деди чол.

Самариддин хурсандликдан иргишлаб гарам устига биринчи бўлиб чиқиб олди. У бироз осмонга қараб ётди-да, кўзи уйқуга илиниши олдидан Жаҳонгирнинг бўйнидан қучоқлаб олди. У дадаси билан шундай ётарди. Жаҳонгир буни фаҳмлади. Тушларида кўрадиган дўмбоқча ўнгида пайдо бўлиб қучоқлагандай туюлиб юраги энтикди. Боланинг илиқ нафаси кўкрагига урилиб баданига жон қайтиб киргандай бўлди. Юзини боланинг юзига қўйди.

Эрталаб уйгонган чол ота-боладай ачомлашиб ётган Жаҳонгир билан Самариддинни кўриб кўзига ёш олди. Ўз набирасидай бўлиб қолган бу болани ҳар қучоқлаганида, ҳар эркалаганида, бола ҳар сафар бўйнидан маҳкам қучоқлаганида кўзига худди шундай ёш келарди. Болани болалик бахтидан айирганларни лаънатларди. Баъзан замонни ҳам қаргагиси келарди, аммо бунга тили бормас эди. Ҳар ҳолда шу замонда яшашпти, бундан баттар кулларни кўрганда ҳам қаргамаган чол замонни энди лаънатлашни шаккоклик деб биларди.

Жаҳонгир уйғониб, кўзини очди. Чол мунгли қарашини яшириш ниятида жилмайиб қўйди. Жаҳонгир болани уйғотиб юбормаслик учун қимирламай ётди. Чол тушиб кетганидан кейин ҳам ўрнидан жилмади.

- Дедуль, Самархон уйғонмадими?

— Ўглинг дадаси билан ётгандай маза қилиб ётибди...

Жаҳонгир бу гапни эшитиб Ойнисанинг не ҳолга тушганини ҳис қилди: юраги пораланиб кетгандир?..

Самариддин нонуштадан кейин уларга эрганшиди. Ўрмондан кўрқиб қолган Ойниса унинг боришига руҳсат этмади. Бунинг азобини ўзи тортди — ўгли кун бўйи этагига ёпишгандай, гингшиб юраверди. Ошхонага кирса ошхонага кирди, уйга кирса уйга... Ойнисанинг юраги қон бўлиб, уни силтаб ташлаб, қаргаб юборишига бир баҳя қолди. Қаргашдан ўзини тутди, бироқ, йигининг йўлига гов тополмади. Юм-юм йиглади. Қишлоғини эслаб оҳ тортди, эрини ёдлаб фарёд урди, етим қолган болаларини ўйлаб нола қилди. Самариддин онасини бу аҳволда кўп кўрган, бу йигиларнинг сабабини билмайди, бироқ митти юраги ачишиб ўзини қўйгани жой тополмай қолади.

Оқшомда эркаклар қайтишганда Самариддин тўғри бориб ўзини Жаҳонгирнинг қучоғига отди.

— Ҳа, сотқин, мендан кечдингми? — деди чол унга ёлғон пўниса қилиб. Кейин юзидан авайлабгина чимчилаб қўйди. — Юрак сезгир бўлади. Юракни алдаш мумкинмас... — Григорич шундай деб нари кетгач, Самариддин Жаҳонгирнинг қулоғига шивирлади:

— Аям йигладилар.

— Хафа қилгандирсан-да? — деди Жаҳонгир қовоқ уйиб.

— Йў-ўқ, дадамни соғинганлар.

— Сен-чи?

— Менам соғиндим. Яна соғинсам йиглайман.

— Йиглама, ўгил бола йигламайди.

Кун бўйи онасининг изидан қолмаган Самариддин энди Жаҳонгирга боғланди. Ойниса бир-икки чақирса ҳам ўзини эшитмаганга солди. Шунда Ойниса нажот тилаб Григоричга қаради:

— Бунақа ўрганиб қолса, кейин нима қиламан?

Чол «менама шунга ўйлашман» дегандай соқолини силаб ўтирди.

— Балки кетмас... Менга ичини очгани йўқ, лекин назаримда, қаерда яшаш унинг учун барибирга ўхшайди. Қишлоғига қайтса, сургун қилиниши тайин. Шу ерда қолавергани дурустмасми? Сен, Оленька, у билан бир гаплашиб кўр.

Бу гапни эшитиб Ойниса сесканиб тушди.

— Йўқ, йўқ, — деди у шошиб. — Кетганлари маъқул. Эркак одам ўзини хор қилиб қўймайди.

— Э, кизимка, кизимка, одамлар бахтнинг орқасидан қувиб юришади. Сен эса оғзингни очиб ўтирибсан.

Ойниса чолга жавоб қайтармади. «Бахт фақат шу эркакнинг қолиш ё қолмаслигида эмас, икки бебахтнинг бир-бирига суйниши билан олам гулистон бўлиб қолмайди. Мен беваман. Унинг боши очикқа ўхшайди. Пешонамдаги бу кулфатлар озми менга, яна бир гунноҳга рўпара бўлсам нима қиламан? Ўғлим ота меҳридан бебахра ўсса ўссин, мен отасининг арвоҳини чирқиратмасам бас», дегани билан чол тушунармиди?

Боланинг тобора боғланиб бораётганини Жаҳонгир ҳис қиларди, ўзи кетгач, унинг ичикиб қолишини ҳам биларди. Шу сабабли даладан қайтиши билан опасининг уйига кириб кетарди. Бола қучоқлаб олганида ҳам меъёрдан ортиқ эркалашдан ўзини тиярди. Орадан бир ҳафта ўтгач, Жаҳонгир йўлга отланди. Унинг бир кўнгли шу ерда қолиш эди. Опаси, жиянлари, поччасини ташлаб кетгиси йўқ эди. Аммо бир кўнгли ота юртида: балки акаси, хотини қайтишгандир, балки катта жияни дарбадарликда юра-юра қишлоғига етгандир?

Қайтадиган кунни Жаҳонгир опасининг нимчасини яна Ойнисага узатди. Ойниса уни олишдан яна беш тортди.

— Сизда омонат турсин, балки жияним шу ерга қайтар. Балки ўзим хабар олгани келарман, — деди Жаҳонгир.

Ойниса бироз мулоҳаза қилиб кўргач, нимчани олди.

Жаҳонгир шаҳарга қайтгач, мударрис — Низом қоровулнинг ҳолидан хабар олиб, қишлоғига шошилди. Назарида жияни қишлоққа қайтиб Сотти — Сотволдининг қаҳрига дуч келган эди.

Қирқбелга оқшом оралаганда етиб келди. Тўғри Даминшикига бориб, жиянини суриштирди. Кейин бошидан ўтганларни сўзлаб берди. Туни шу ерда ўтказиб, саҳарда қабристонга борди.

Атроф сокин. Борлиқ қуёшнинг кўтарилишини кутиб титраб турарди. Жаҳонгир тиловат қилиб бўлгач, кўрган-кечирганларини хаёлан сўзлаб берди. Назарида унинг аламли ҳикоясини барча марҳумлар тинглашарди.

— Зап вақтида ўлган эканмизми, а? — дерди бири.

— Вақтида ўлиш ҳам оллоҳнинг неъматидир, — дейди бошқаси.

— Шу кулфатларни бизнинг бошимизга солмагани учун шукур, — дейди учинчиси.

— Фарзандларимизнинг гамини кўрсатмаганинг учун шукур, — дейди тўртинчиси. — Оллоҳим, биз сенга болаларимизнинг гамини кўрсатма, деб муножат қилиб эдик, жигаргўшаларимизни биздан кейин кулфатларга дучор қил демаган эдик-ку?..

— Боламнинг бошига офат ёғдиргунча, мени дўзахда куйдирсанг бўлмасмиди?! — Жаҳонгир таниди, бу — онасининг овози.

— Қамбағалга мурувват қил, дединг, мурувват қилдим. Ҳасад қилма, дединг, ҳасад қилмадим. Умр бўйи чизган чизигингдан чиқмадим. Фақатгина сенга муҳаббат қўйдим ва шу муҳаббатим билан қабрга тушдим, билохир васлингга етдим. Умрим бино бўлиб мен сендан бирон нима тамаъ қилмаганман. Ёлғиз бир ўтинчим бор эди: болаларимнинг ишсофини ва имонини бер, азобларга гирифтор қилма, деб эртаю кеч ёлбордим. Илтижоларимни не учун қабул этмадинг. Гуноҳ мендами ё болаларимдами? — Бу — отасининг овози.

— Дадажон, нолангизни эшитяпман. Менга ҳам бир гап айтинг.

— Опаларингни ёлғиз ташлаб келдингми, ўғлим?

-- Иложим қанча эди?

Жавоб ўрнига хўрсиниш эшитилди. Сўнг... борлиқ титроқдан қолиб, уйғона бошлади. Узум донасининг қоқ ўртасида, шарбат ичида уруглар жойлашгани каби Жаҳонгир юрагининг қоқ марказида зардоб тўпланган эди. Узум донасидан уругни чиқариш осон, лекин юракдаги зардобни қандай ситиб чиқариш мумкин?

Жаҳонгир юракдаги шу зардоб билан шаҳарга қайтди. Таниш зарғари бу сафар ҳам ҳожатини чиқаргач, мударрис — Низом қоравул хонасида бир кеча тунаб, яна поездга ўтирди.

Унинг Брянскка йўл олишига қабристондаги гойибона суҳбат сабаб десак, муболага бўлади. Жаҳонгир Ойнисага нимчани бериб, ховлида Самариддинни даст кўтариб, ўпиб, ерга қўйганида ниманидир йўқотгандай туюлди. Қишлоқдан узоқлашгани сайин юраги орзиқаверди. Жигарларини ташлаб кетаётгани учун шундайми ё тушидаги дўмбоқчани ўнгида топганигами — ўзи аниқ билмас эди. Қишлоғига сигмаган одамни дарбадарлик кутарди. Қайдан қўним топиш — дарбадар учун фарқсиз. Шаҳарда мударриси билан ҳам-

сухбат бўлиб қанча яшаши мумкин? Соттига ўхшаганлар дуч келса бошини қай деворга уради?

Жаҳонгир поездда кетатуриб шуларни ўйларди. «Дадам раҳматли» бу ерда ҳам бир бурда нонга қорнинг тўяди, хорижда икки коса еёлмайсан», девдилар. Бир коса овқатни қишлоқда хотиржам ейиш пасиб этмади-ку? Акам қочиб тўғри қилдиларми? Қочмаганларида барибир қувғин бўларканлар-ку?» Шу онгача Жаҳонгир акасини хорижга ўтгани учун фақат лаънатларди. Ўзи қишлоғидан узоқлашгани сайин акасига нисбатан аланга олган газаб гулханининг авжи бироз пасайди. «Қочиш бошқа, бу — хоинлик, мажбур бўлиш бошқа», деган фикр бу гулханнынг бутунлай ўчишига йўл бермас эди.

Поезд олга интилгани сайин ҳавонинг тафти қирқилиб бораверди. Жаҳонгир бу сафар манзилга етишда анча қийналди. Кунда, кун ора ёгадиган ёмғир йўлларнинг аталасини чиқариб юборган, саф тортганча нима қилишини билмай турган адл дарахтлар орасида пистирмада ётган изгиринли шамол кўкқис ҳужум қилиб юнун кийинган Жаҳонгирнинг баданига игна бўлиб санчиларди.

Жаҳонгирни биринчи бўлиб Самариддин кўрди. Опасининг рўмолига ўралиб зинапоёда турган бола, афтидан, уни ҳар куни кутар эди. Ишончлари, умидлари алданмаган боланинг қувончларини бир кўрсангиз эди! Самариддин Жаҳонгирнинг бўйнидан маҳкам қучиб олди. Жаҳонгир «хайрият, мени ҳам интиқ кутадиган, қаршилайдиган тирик жон бор экан», деб яратганга шукурлар қилди.

Далада иш қолмаган, деҳқонларга иссиқ уйда ётишдан бўлак юмуш йўқ эди. Григорич «шу ерда қишлайдиган бўлсанг ўтин тайёрла» дегач, ўрмонга бориб ўтин кесди. Бир куни чол барвақт чиқиб кетиб кун пешиндан оққанда қайтди. Кампири узатган чойни ликопчага қуйиб, хўриллатиб ичди.

— Учрашдингми?— деб сўради кампири бетоқат бўлиб.

— Учрашдим,— деди чол.

— Нима деди?

— Нима дерди, Григорич нима деса, шу бўлади-да,— чол бу гапни мағрур бир оҳангда айтди. Чойини ичиб бўлгач, Жаҳонгирга қаради:— Женья, мен раис билан гаплашдим. Сен Григорич оиласининг аъзоси

сифатида колхозда ишлайсан. Чўчқа боқиш қўлингдан келадими?

— Григорич, қўлимдан келмайди. Мени бунақа ишга рўнара қилманг.

— Бошқа иш йўқ колхозда. Молга қарайдиган одам тайин. Чўчқабоқарга ёрдамчи керак. Биладан, чўчқани ҳаром дейсан. Лекин сен чўчқа гўшти емайсан-ку, овқат берасан, тагини тозалайсан, вассалом! Ишлаб турмасанг бўлмайди.

Жаҳонгир чиндан ҳам поилож эди. У пастак бостирмада, сассиги бир чақирим нарига етиб борадиган чўчқахонада ишлашга мажбур бўлди. Бир ҳафта мобайнида раис икки марта келиб, чўчқабоқар билан гаплашиб кетди. Афтидан, номаълум одамга чўчқаларни топиширишга топишириб қўйиб, кўнгли тинчимаётган эди.

Бир куни ишга отланаётганида эшик қаттиқ тақиллади. Эшикни очмоқчи бўлиб югурган Самариддин ярим йўлда тўхтади. Хонага узун шинель кийиб, ёнига тўппонча таққан малла одам кириб келди. Уни кўриб Ойнисанинг эҳсонаси чиқиб кетди. Кенжасини бағрига маҳкам босиб олди.

— Муҳаммадризаев ким? — деди милиционер қўполлик билан.

— Мен, — деди Жаҳонгир.

— Ҳужжатларингизни кўрсатинг!

Милиционер хона ўртасида тик турганича ҳужжатларни кўздан кечирди.

— Ишлайсанми?

— Ишлайман.

— Яхши, ишлайвер. Бу ердан бизнинг рухсатимизсиз бир қадам ҳам жилмайсан.

— Мен бу ерга ўз хоҳишим билан келдим. Мен қулоқ қилинмаганман.

— Мен битта гапни икки марта қайтармайман. Григорич, меҳмонингга кўз-қулоқ бўлиб тур. Сен ҳам жавобгарсан.

— Ҳеч қаёққа кетмайди, хотиржам бўл, — деди чол, — мабодо томогингни ҳўллаб олмайсанми?

— Қўй, Григорич, совуқнинг захрини олади.

У бир кружка самогонни ичиб, индамай чиқиб кетди.

Қулар ўтаверди. Қиш бу қишлоқда ҳам ҳукмини ўтказа бошлади. Раиснинг текшируви қамайди, милиционернинг эса дам-бадам кириб ҳужжат текшириш баҳонасида Григорич қўйиб берган самогонга нафсини қондириб кетиши одат тусига кирди. Самариддин

Жаҳонгирнинг ишдан қайтишини кутади. Жаҳонгир овқатланиб олгач, иккови ташқарига чиқади. Самариддин чол ясаб берган қўпол чанага ўтиради. Жаҳонгир отга ўхшаб пишқириб уни учиради. У ҳар пишқирганида, кишнаганида бола қийқириб кулади. Ойниса уларнинг ўйинига деразадан боқиб туради. Жаҳонгир унинг нигоҳини туяди, шу сабабли уй томонга қарамайди. Сўнг Жаҳонгир опасининг ярим ертўласига киради, бошқа вақт шу ертўлада умр ўтказади. Самариддин унга овуничоқ. Жаҳонгир баъзан ишлаётганида ҳам болани қўмсаб қолади.

Бир кун чол ўрмондан бўй баравар арча кесиб келиб уй ўртасига ўрнатди.

— Бизнинг байрамимиз, — деб тушунтирди у Жаҳонгирга, — пайгамбаримиз туғилган кун.

Жаҳонгир бу байрамни биларди. Уша музликлар орасида насронийлар гапиришарди. Маъмурият эса байрам қилишга йўл бермасди.

Чол билан кампир дастурхон тузаб бўлгач, уй бурчагидаги Исо Масих сурати олдида тиз чўкиб, узоқ ибодат қилишди. Сўнг чол-кампир бир неча қултумдан ичишиб, ўнишишди.

Овқат маҳали чол-кампир бир-бири билан кўз уриштириб олишди. Жаҳонгир буни сездди. Аммо уларнинг мақсадини англамади. Бир маҳал чолнинг ўзи ёрилди:

— Жения, бир таклифимиз бор. Сана сенга жуда ўрганиб қолди. Ҳатто отасини ҳам унутганга ўхшайди. Мен билан иши йўқ, сенинг қайтишингни пойлайди. Бирга бўлиб қўя қолганларинг дурустми?

Бу гапни эшитиб, Ойниса туриб кетди. «Вой шўрим», деб нариги хонага қараб юрди.

— Оля, ўтир, — деди чол буйруқ оҳангида.

Ойниса қайтиб, омонатгина ўтириб, бошини эгиб олди.

— Жения, сен эркаксан, гапир.

Жаҳонгир охир-оқибат шундай гап чиқишини биларди. Хушрўйгина, чаққонгина бу жувон ҳар қандай эрнинг қоронги юрагига чироқ ёқиши мумкин эди. Жаҳонгир баъзан бу ҳақда ҳам ўйларди. Аммо уни бир ўй ушлаб турарди: у бошига яна не кунлар тушишини билмас эди. Бу жамиятнинг қора рўйхатига тушиб қолган одамни самогон ичгани кирувчи милиционер истаган пайтида қўлига кишан уриб олиб кетиши мумкин эди. Бунинг учун ортиқча айтилган бир сўз

ё йўқолган биттагина чўчқа боласи кифоя. Жаҳонгир буларни сезиб турарди, ўзини ҳамиша қил кўприк устида омонат турган одамдай ҳис қиларди. Бугун шу жувонга бахт бераман, деб уни аждаҳо комига итариб юборишни истамас эди. Жаҳонгир ҳозир бу гапларни чол-кампирга, энг муҳими Ойнисага айтиб тушунтира олмас эди. Шу сабабли ўйлаб қўйган бошқа фикрни ўртага солди:

— Григорич, Ойнисани дастлаб кўрганимда синглим бўлади, деб ўйлаганман. Сиз айтгандай иш юритишимиз мумкин эмас, мени гуноҳга қўйманг. Ойниса менга сингил, болалари жиян. Самархон мени тоға дейди, шундай деяверсин. Ойниса кўнсалар... мен ака бўлай...— Жаҳонгир шундай деб дастурхондаги бир бўлак нонни иккига бўлиб, бир бўлагини Ойнисага узатди. Ойниса унга қарамаган ҳолда нонни олиб, бир учини синдириб оғзига солди. Қолган бўлагини боласига узатди.

— Нон емайман,— деди Самариддин, ўжарлик билан.

— Емасанг тоғанг хафа бўладилар,— деди Ойниса.

Бола «шундайми?» дегандай Жаҳонгирга қаради. Жаҳонгир жилмайиб қўйиб ўзининг улушини олгач, Самариддин ҳам нонни оғзига солиб, ашил-тапил чайнай кетди.

— Бу ишинг ҳам маъқул,— деди чол. Кампир эса «аттанг» дегандай бош чайқаб қўйди.

Улар шу зайлда ака-сингил тутинишгани билан ўзаро кам гаплашишарди. Айниқса, ёлғиз қолишдан кўрқишарди. Қасам ичишган бўлса-да, ҳар ҳолда орада шайтон бор...

Бу ўлкаларга бир умр ҳокимман, деб қалингина қор ташлаган қиш баҳорнинг тафтига дош беролмай чекинди. Шунчаки чекинмади, балки ҳали яна қайтаман, кунингни кўрсатаман, деган дағдага бўронлари билан кетди. Чиндан ҳам орадан ойлар ўтиб қайтди. Тўс-тўпалонлари билан эмас, айёрлик ишлатиб кириб келди: тунда ҳаммаёқни оппоқ қор билан эгаллаб олди...

Жаҳонгир ўрмон этагида шу зайлда яна учта қишни кўрди.

Шоқолнинг сотқинлар ҳақидаги гапи сабаб бўлиб, Жаҳонгир Белоруссияда ўтган ўша кунларини эслади.

10. ИККИ УЧРАШУВ

Юсуфхонадан йўлга чиққан Сафарқул Хадича билан кўришганда нималар дер экан? Ҳақиқатни билган Йўлчивой қай аҳволга тушади? Комлевнинг Жаҳонгир билан учрашуви қай ҳолда кечади? Энди сўз шу ҳақда.

Дарвозани очган Йўлчивой Санжар Солиҳовнинг ёнида Сафарқулни кўриб, ранги қув ўчди. Меҳмонларга «келинглар» дейишга ҳам тили айланмади.

— Сафарқул ака янги уйларингни билмас эканлар, бошлаб келдим,— деди Солиҳов ундаги ўзгаришни сезмагандай.

Сафарқул остона ҳатлаб йўлакка ўтди-да, хануз нест бўлиб турган Йўлчивойни бағрига босди. «Бандалик экан, иним, дадангизни бериб қўйибсиз» дегандан кейингина Йўлчивой эсини йиғиштириб олиб, «Оллоҳнинг иродаси» дейишга куч топди.

Солиҳов ичкари кирмади. Йўлчивойнинг савол назарига сирли жилмайиш билан қараб:

— Эртага соат ўн бирда онангиз билан бирга боринг, кутаман,— деди.

Майор Солиҳов бугунги учрашувдан мамнун эди. У марҳумнинг уйида нима гаплар бўлишини тахминан биларди. Эртага белгиланган учрашувда кўн тугунлар ечилишига амин эди.

Идорада капитан Рамзиддин Рамазонов кутарди. Комлевнинг эрта-индин ташриф буюришини билиб Солиҳов иягини силаб ўйланди.

— Уларни қаерда учраштирамиз, турманинг шифохонасидами?

— Яна қаерда учрашишлари мумкин? — деди капитан, Солиҳовнинг мақсадини англамай.

— Мен Муҳаммадризаевни ҳибсдан озод қилмоқчиман,— деди майор,— қотилликка унинг даҳли йўқ, бу — бир, марҳум унинг акаси экани аниқланди, бу — икки, қотилни ё Муҳаммадризаев билади, ё марҳумнинг оиласи. Муҳаммадризаевни ҳибсда тутиб туришимиз самара бермайди, бу — уч. Қотилнинг изига тушиш учун Муҳаммадризаевни озод қўйишимиз шарт. Агар у қотилни билса, албатта, учрашади.

— Қотил учрашишни истамаса-чи?

— Муҳаммадризаевнинг атрофидаги одамлар билан қизиқиб кўрамиз. Гумонингиз тўғри чиқса, учрашиш

дан бўйин товлаган одамлар орасидан қидиришимиз керак бўлади.

— Комлевнинг бу ишимизда кўмаги тегишига ишонасизми? — деб сўради капитан, — Муҳаммадризаев қамокда ҳам, ундан кейин ҳам акаси ҳақида гапирмаган экан.

— Гапирган бўлса ҳам Комлев унутгандир?

— Йўқ, чолнинг хотираси ўткирга ўхшайди.

— У ҳолда... акаси ҳақида гапирмагани галати эмасми? Нима учун гапирмаган? Ҳатто «акам чет элга ўтиб кетган», демаганми, а? Менинчга унда бир сир бор. У сирни Дайдидарада ечиши лозим бўлган.

— Оиласига оид сир, деб ўйлайсизми?

— Йўқ, Муҳаммадризаев хотини, ўгли тақдирини билмаган. Йўлчиной Сиддиқов билан юзма-юз учрашганида у фарзандларидан бирининг исмини «Жаҳонгир» деганидан кейин хушидан кетди. Йўлчиной акасининг эмас, ўзининг пушти камари эканини юракдан ҳис қилиб юрган. «Бир ўғлимнинг исми Жаҳонгир» дегач, гумон ҳақиқатга айланиб, бу янгиликни юраги кўтара олмаган. Оиласи тақдирини олдида билганида Дайдидара воқеаси юз бермаслиги мумкин эди.

— Акаси қишлоққа ўт қўйиб, хотинини олиб қочган бўлса-чи?

— Менда ҳам шундай гумон бор, — деди Солиҳов. — «Алқасосу минал ҳақ» бекорга ёзилмаган пешонасига. Лекин у бор ҳақиқатни айтмайди. Акаси малъунларнинг малъуни бўлган тақдирда ҳам, марҳумни энди ёмон демайди. Балки Комлев билан учрашса, хотиралари инсофга келтириб, кўнглини юмшатар, кейин дардини айтар?

Рамазонов бу гапни эшитиб, мийигида кулди.

— Бу бечоранинг ҳаётида эслаб, кўнглини юмшатадиган воқеа бўлганмикни?

— Бўлмаган деб ўйлайсизми? Ҳар қандай фожеали дамда ҳам одамнинг кўнглида чироқ ўрнида ёқилувчи яхши бир гап, воқеа мавжуд бўлади. Сиз урушда юриб, фақат оҳ-воҳни, ноаларни тинглаганмисиз? Одам кулгисини эшитмаганмисиз?

Капитан Рамазонов «одамларнинг феъли ҳар хил бўлади», деб елка қисиб қўйди.

Дайдидарадаги қотиллик сабабларини ўрганаётган бу икки одам сирлар тугуни устида бош қотиришаётганда марҳум Сиддиқ Шарипов — Оламгирнинг хонадонидан кўнгиллари пораловчи воқеа содир бўлган эди.

Сафарқул уйга кириб фотиҳа ўқиғач, Хадича останага келиб, юзини рўмоли билан ярим ёпган ҳолда сўрашди. Сафарқул «оллоҳнинг иродалари» ҳақида гапириб, таъзия билдирди.

Йўлчивой «бу милсиа билан қайдан танишдингиз?» дегиси келарди-ю, мезбонлик бурчи меҳмонни бу тарзда сўроққа тутишдан тўхтатиб турарди. Сафарқул шундай савол берилишини йўлга отлангандаёқ билганди. Шу сабабли Йўлчивойнинг қарашидаги савол аломатини дарров сизди.

— Йўлчивой, иним,— деди у, таъзияга оид гап-сўзларга яқун ясағач,— бу одам билан бирга келганимдан ранжиманг. Уйларингизни билмас эдим. Бу одам мени излаб Юсуфхонага борибдилар, ёзлоққа ҳам чиқдилар. Бир кеча ўтовимда тунадилар. Сизларни суриштирдилар. Ёлгонга ўрганмаганман, ростини айтдим.

— Нимани айтдингиз?— деди Йўлчивой дагалроқ оҳангда.

— Раҳматли Оламгир аканинг Қирқбелдан эканликларини, бошларига тушган кулфатларни, кейин... ака-ука тутиниб юртга қайтганларини... Ҳимматларини ҳам айтдим. Укаларининг хотинларини паноҳларига олганларини ҳам...

— Нима?— Бу гапни эшитиб Йўлчивой ўрнидан туриб кетаёзди.

— Билмасмидингиз?— Сафарқул айб устида қўлга тушган ўғридек бўйинини қисди. Бу ҳақиқатнинг Йўлчивойдан сир тутилишини у билмас эди. У Оламгирнинг Хадичани никоҳига олганидан хабардор, сўнг бу оиладан анча йил узоқлашиб, уларнинг таомилику сирларидан бегона бўлиб кетганди.

— Йўлчивой!

Онасининг овозини эшитиб, Йўлчивой ўрнидан қўзгалди. Хадича останада чекиниб, деворга беҳол суяниб турарди.

— Йўлчивой, ўғлим, қўй, суриштира...

Онасининг овозидаги заиф титроқ Йўлчивойнинг юрагига кўчди. У онасини ичкари уйга узатиб, ўзи меҳмонхонага қайтди.

— Йўлчивой, иним, мен— омининг гуноҳидан ўтинг. Кўнгил сўрайман, деб кўнгиллариңгизни вайрон қилдим. Худо шохид, сизларга ёмонлик истамаган эдим. Мен дадангизнинг тузини тотган эдим, рози бўлинглар.— Сафарқул шундай деб юзига фотиҳа тортди. Йўлчивой унинг кетишига монелик қилмади. Кўча-

га қадар кузатиб чиқиб, хайрлашар чоғи меҳмоннинг юрагини зада қилмаслик учун шундай деди:

— Сафарқул ака, биз сиздан домангир эмасмиз. Болаларингизнинг роҳатини кўринг. Гуноҳдаримизни оллоҳнинг ўзи кечиради. Маҳшаргоҳда ёруғ юз билан кўришишни насиб этсин.

— Иншооллоҳ...

Сафарқул бу хонадонга кулфат туфайли яқинлашган эди, кулфат туфайли бутунлай узилди.

Йўлчивой дарвозани тамбалаб, изига қайтди-ю, ҳовли ўртасига келганда тўхтаб қолди. У ҳозир йўлини йўқотиб қўйган йўловчига ўхшарди.

Хадича ўғлининг тўхтаб қолганини кўрди. Ёнига чиқмоқчи бўлди, аммо журъат қилолмади. Фарзандини бир неча соат кўрмаса юраги орзиқадиган она айни чоқда у билан юзма-юз келишдан кўрқарди. У ўғлининг кўзига қарашдан, саволларига жавоб беришдан кўрқди. Унинг учун энг даҳшатлиси, мудҳиши — ҳақиқатнинг очилиши эди. Бундан неча йиллар олдин азроил унга рўнара келиб: «Бошингга шундай кун тушади, ўша дамгача яшайверасанми ё омонатингни топширасанми» деса, «кўз қорачигим, ўғлимнинг бахтини кўрайин, боламнинг болаларини кўрайин», деб ният қилмай, шубҳасиз «жонимни олақол» дерди. Ҳозир ҳам тайёр эди жон беришга. Аммо қани ўша Азроил, қани ўша жон ўгриси!? Аста бостириб келмай, шартга кириб ола қолмайдими оллоҳнинг омонатини! Бу муштипарни навбатдаги қийноқдан озод қилмайдими? Хонадон хожасини Дайдидарага ҳайдаб боргунча, шу жабрдийда жонни бу дунё азобларидан қутқармайдими?

Йўлчивой онасининг ўлимга рози турганидан беҳабар. У ҳам шу чоқда онасига рўнара келишни истамайдди. Юраги тузоқдаги қуш мисол потирлайди. Сафарқулнинг гапи дам узоқдан эшитилиб, дам қулоғи остида жаранглаб вужудини иккига ажратиб юборгудай бўлади. Шу топгача кулфат нима, ғам нима, ночорлик нима, оч яшаш, юпун яшаш нима билмаган йигит аввал суянадиган тоғидан ажраб, энди синоатлар чоҳига тушиб қолган эди.

Эрининг ҳовли ўртасида тўхтаб қолганини кўрган Нозима қозикдаги тўнни олиб, шошилганича ташқарига чиқди. Йўлчивой тўн кўтариб келаётган хотинини кўриб, хаёлини жамлади. Хотинининг «нима бўлди, дадаси?», деган саволини жавобсиз қолдириб, онаси ўтирган уйга қараб юрди.

Хадича ўглини «жонимни қийнама, болам» деган маънони англатувчи изтиробли қараш билан қарши олди. Йўлчивой ичкари кириб, деразага орқа қилиб ўтирди. Онасига қарашга ботинмади, сўз бошлашга ҳам журъат этмади. Айни пайтда индамай ўтира олмас эди. Шу боис:

— Сафарқул ака кетдилар, — деди наст овозда, — ҳижолат бўлувдилар, биз сиздан домангир эмасмиз, дедим.

— Яхши айтибсан, у бечорада гуноҳ йўқ.

Она-бола, бир-бирига айтадиган бошқа гаши йўқдай, жим бўлиб қолишди. Она ўглидан бир савол кутарди, назарида бу савол қийматни бошлаб бериши лозим эди. Ўғил эса бериладиган савол онасининг қалбини поралани мумкинлигини билиб, шу истиҳола билан ўтирарди. Узоқ сукут сақлаш жоиз эмас, Йўлчивой нимадир дейишга мажбурият сезди:

— Сафарқул ака билан анави милиса ҳам келувди, — деди у.

— Нимага келибди?

— Эртага боришимиз керак экан.

— Йўқ, жон болам, мени олиб борма ўша ерга!

— Бормасак... милиса юбориб зўрлаб олиб кетади.

— Вой, худойим, бу кўргуликларинг ҳам бормиди... Яна нимани сўрайди?

— Аслимизни, насл-насабимизни суриштиради. Дадам... бу ердан кетишларида... айб иш қилмаган эдиларми?

— Даданг фариштадек покиза, ўғлим, қилгиликни бошқалар қилишган. Биз уйдан чиқиб кетганимиздан сўнг кимдир қишлоққа ўт қўйган.

— Ўттиз йил нарёғидаги гапларни суриштириш нима учун керак унга? — Йўлчивой шундай деб онасига қараб олди. Хадичанинг рўмоли сирғалиб елкасига тушган, оқарган сочлари наришон қолган эди.

— Фақат у эмас... сен ҳам билгинг келянти... Зийрак зеҳнингдан бирон нимани яширишим қийин. — Хадича чуқур уф тортиб, сукутга берилди. Йўлчивой гап қўшмай уни тилга киришини кутди. — Сен билмаганигни ўша милиса биларкан. Суриштириши бежизмас. Ўша суратдаги одам бизга бегона эмас. У киши... дадангинг укалари...

Бу янгиликдан лол қолган Йўлчивой онасига тикилди. Хадича ўглининг қарашига дош беролмай кўзини олиб қочди.

— У киши... қишлоқдан кетолмай қолган эдилар.
«Ўзиллар уриб ўлдиришди» деб хабар етказишган эди.

— Ким?.. Ким айтган эди?

— Биз билан бирга кетганлар. Улар довонда келиб қўшилишувди. Дарров айтишмади. «Бормайман, изимга қайтаман», деяверганимдан кейин билдиришди. Йўлда аза очдим, қора кийдим.

Йўлчиной болалик чоғларида эшитган «сен йўлда тугилгансан, шунинг учун Йўлчиной қўйганмиз исмингни» деган гапларни эслаб, кўзлари косасидан чиқиб кетай деди.

— Мен... Мен-чи?— деди дудуқланиб.

Хадича ўглининг бу аҳволини кўриб, қўрқиб кетди. Унга яқинлашиб, бағрига босиб олди.

— Жон болам, ўзингни бос.

— Айтинг, тўгрисини айтинг...

— Айтаман, жон болам, айтаман, бу сирни ўзим билан олиб кетолмайман. Қасам ич, дейишганда қўнмаганман, орада қасам йўқ, бир кунмас бир кун айтаман, деб ўйлардим. Майли, энди айтай, зора бағримдаги қоралар ювилса...— Хадича чуқур нафас олиб, узоқ йиллар асраган сирни очишга қувват тўплагандай бўлди.— Уша суратдаги одам... отанг... Сен йўлда тугилгансан. Қашқарга борганимиздан кейин овсинининг қазоси етди. Боласи ҳам ўлик тугилди, ўзи ҳам узоқ яшолмади. Ушандан кейин... Амакинг сенга ота бўлди...

Яқиндагина отасининг жисмини ерга қўйган Йўлчиной бу гапдан кейин унинг руҳидан ҳам ажрагандай бўлди. Ҳақиқат юз очгач, она-бола ўйлагандай, олам остин-устин бўлиб кетмади. Неча кундан бери оламни иситмай қўйган қуёш ўша-ўша безбетлигича, баргларини тўкиб бўлган дарахтлар қорайиб, хунуги чиқиб турибди. Олам ўша-ўша, қиёмат она-боланинг юрагида бошланган эди.

Деразадан ёпирилиб кираётган қуёш нури токчадаги кафтдек кўзгуга урилиб, шипга сапчиганча қотган. Хонтахта устида ичилмай совуб қолган ярим пиёла чойга тушган қуёш нури эса шипда беором юракдек титрайди. Диққат билан қаралса, пиёладаги чойдан жон олган қуёш нури шипга турли суратлар чизади: тоғлар ўрнини туяга бўшатади, туя бир гала бўриларга, бўрилар чиройли қасрга, қаср иблисларга...

Она-бола қуёшнинг бу ҳунаридан беҳабар. Бу онда, ҳаётнинг томчидай бир қисмида уларнинг қалблари

Ўттиз уч йиллик воқеалар пўртанасига банди бўлган. Бу бандиликдан қутулиш учун юраклар қаттиқ тепади. Тепиб-тепиб кўкрак қафасини синдириб, отилиб чиқиб кетмоқчи бўлади.

Хадича фарзандини бағрига босганича кўзларини юмиб олган. У ҳеч нарсани эслагиси келмайди. Гарчи ёмон йўлга юрмаган, тўғри яшаган бўлса-да, ўтган ҳаёти кўзига жирканч кўринди.

У ўғлининг бошига юзини қўйиб, юраги ўртанди: Йўлчивойдан қап-қатта йигитнинг эмас, бешикдан эндигина ечиб олинган гўдакнинг иси келди. Хадича боласини бешикдан ечиб олиб бағрига босганида, суйиб эркалаганида, тўйиб-тўйиб ўпганида димоғига шундай беғубор ҳид урилари. Энди бу ҳид қаердан келди? Ўғли гўдаклик чоғига қайтдимми? Қўлбоғидан қутулиб, озодликка чиққан болача типирчилайди, онасининг қўлидан юлқиниб чиқиб, гўё югуриб кетмоқчи бўлади. Ие, ана, юлқиниб чиқа олди. Югуриб кетди. Оёқяланг югурипти, ахир йўлларда тиконлар бор-ку?! Тикон ҳам майли, уфқда ер ёняпти! Боласи эса тўппа-тўғри ўтга қараб чопяпти. Ўзи-чи, ўзи нимага ўтирибди? Нимага боласини асрашга ҳаракат қилмаяпти? Хадича турмоқчи бўлади — оёқлари ўзига бўйсунмайди. Уфқдаги оловнинг тафти шу ерга ҳам етиб келиб тутуни нафасини бўғди...

Онасининг кўксига бош қўйган Йўлчивой ҳушидан айрилган одам аҳволида ўтирарди. Онаси юрагининг тениши унга «тақ-дир», «тақ-дир» деган акс-садо билан эшитиларди. Куч билан ураётган юрак зарби аввал сустлашди. Сўнг... сийраклашди... Йўлчивой сергак тортиб, бошини кўтариб онасига қаради: кўзлари юмуқ Хадичанинг юзидан ранг қочган эди.

— Ая, аяжон! — деди Йўлчивой титроқ овозда.

Хадичанинг мижжалари қимирлади, аммо кўзи очилмади. Йўлчивой онасини кўрпачага ётқизиб, ташқарига отилди:

— Аяси, аяси дейман! — деб бақирди айвонга чиқиб. Хавотирга тушиб сергак ўтирган хотини дарров эшик очди. — Аямга қаранг! — Йўлчивой шундай деб югуриб кўчага чиқди. У ҳозир ҳеч нимани ўйламас, атрофдаги одамларни ҳам кўрмас эди. У икки кўча нарида яшовчи ҳамшаҳарлари «Хитой дўхтур» деб ном чиқарган Муродилланикига қараб югурарди. Бахтига «Хитой дўхтур» уйда экан. Йўлчивойнинг узуқ-юлуқ

гапларини тинглаб, «сен уйингга қайт, оёғини иссиқ қил, мен изингдан етиб бораман», деди.

Йўлчивой қайноғи ўлган самовар сувини мешчага қуйиб, онасининг оёғига қуяётганида Муродилла хотинини бошлаб келди. Хадичанинг томир уришини эшитиб, қошиқча сўради. Ёнида олиб келган ўткир ҳидли доридан қуйиб ичирди-да, ўрнидан турди.

— Бу ёғи янгангининг иши, сен ҳавотир олма,— деб ташқарига чикди.

Муродилланинг хотини бир зумда Хадичанинг чаккаларига, бўйнига, билакларига, кўкрагига кичрик қалинлигидаги тилла игналарни қадаб ташлади. Муолажа амал қилиб, Хадича ўша заҳоти кўзларини очди. Ёелини билан ҳамшаҳарини кўриб ҳижолатлигини ошқор қилиш мақсадида жилмаймоқчи эди, лаби титраб, ўзига бўйсунмади. «Хушимдан кетибман-да,— деб ўйлади у,— худо мени қайтариб бердим, ишқилиб яхшиликка қайтардим экан ё қолган-қутган балоларни ҳам кўрсин, дедими?»

Хитой дўхтурнинг хотини эшикни очиб, айвонда турган эрига бош иргаб қўйди.

— Аянг ўзига келди. Қайгу бироз уринтириб қўйган. Янганг хабар олиб туради, хавотир олма... Ўзингнинг ишларинг қалай?

- Худога шукур, қимирлаб турибмиз.
- Милисадан хабар борми? Тонишибдимми?
- Йўқ.
- Биттасини ушланган экан-ку?
- Аниқмас, дейишяпти...

Бу ҳақда гаплашишга Йўлчивойнинг хоҳиши йўқ эди. Муродилла буни сезиб бошқа савол бермади. Игналарни олиш вақти етгач, ичкари кириб Хадичанинг билак томирини ушлаб кўрди-да, «хавотир олманглар», деб уйига қайтди. Йўлчивой уни кузатиб қўйди-ю, ичкари киришга юраги бетламади. Кирса яна ўша гап қўзғоладигандай, онаси бу сафар бутунлай кўз юмадигандай туюлди. У бироз ҳовлида ивирсиб юрди-да, кейин уйига кирди. Акалари билан ўйинчоқ талашаётган кенжасини кўтариб онасининг хонасига ўтди. Тили чиқиб, бийрон бўлиб қолган дўмбоқчасини ерга қўйиши билан у югуриб бориб бувисининг ёнига ётиб олди-да, акаларининг ёмонлигидан арз қилди.

Кеч киргунча шу бола билан овунишди. Кечки овқат Хадичанинг ҳам, Йўлчивойнинг ҳам томоғидан ўтмади. Нозима уй тўрига қайнонасига, этакроққа эри-

га жой солаётганда Хадича ўглига савол назари билан қаради. Йўлчивой онасига жавоб бермади. Хадича «кўнглим ёлғизликни истаяпти» дея олмади.

Бу тун на онанинг, на фарзанднинг кўзига уйқу илинди.

«Энди нима бўлади?»

Она-бола шу саволга жавоб излашарди. Юзаки қаралганда савол оддий, саволни юзага келтирган воқеа ҳам оддий. Фожеа чиқаришга асос йўқдай. Аммо уй тўрида ётган муштипарнинг юраги бошқа гап айтади: «Ўғлим бу мусибатни кўтара оладими?— дейди у.— Шунча йил алдаганинг учун худонинг қаҳри келмайдими? Чин дадасининг аҳволлари не кечади? Акаларини ўлдирганлари ростми? Ишонмайман, ўлдирганларига ишонмайман. Унда нима сабабдан у кишини қамаб қўйдилар? У кишининг тирик экаларини, кўрганларини нима учун дадаси мендан яширдилар? Эри тирик хотинга, талоқ хати олмаган хотинга уйланганларидан кўрқдиларми? Худойим шунинг учун жазоладими? Мен-чи? Алдовга ишониб никоҳдан ўтганим гуноҳ эмасми? Энди нима бўлади? Ўғлимнинг чин дадасидан ҳам ажраймизми? Бир кўриб сўнг ажралиш учун бу ерга қайтиб келдикми? Ё у кишини асраб қолиш мумкинми? Асраб қолсак нима бўлади? Мен қайси юз, қайси ҳаё билан у кишига кўринаман. У киши менга энди номаҳрамми? Никоҳларидан чиқмаганман, аммо бошқага никоҳланганман. Бу муаммони ким ечиб беради? Асраб қолсак, ўғлим у кишини «отам» дейдими? Демаса-чи?»

Ўттиз йилдан зиёд вақт мобайнида зардобга тўлган юрак беоромлиги бу тун этакроқда ётган ўглига ҳам кўчган.

«Нимага мендан яшириб келишди? Отасига меҳри яримта бўлмасин, дейишдими? Ака-укалар юз кўришиб бу сирни очишлари, эсон-омонлик билан яшашлари мумкин эди-ку? Нимага келишишолмади? Аямни талашинишдими ё меними? Энди нима бўлади? У одамни ота дейманми? У одам мени ўғлим дейдиларми? Жаҳонгиримнинг исмини айтганимда бесарапжом бўлганларининг сабабини энди тушундим. Шу исм у кишига сирни аён этдими? Аям Жаҳонгиримни бошқаларидан кўнрок суядилар. Бу бежиз эмас экан-да?..»

Неча-печа кўнгилларнинг сирларини муҳрлаш учун яратилган тун бу сафар ўз ишини қилди: икки юракнинг ҳасратларини бағрига синдириб қуёш чиқмай туриб қайси бир овлоқларга беркинди.

Майор Санжар Солиҳов марҳумнинг хонадонадагилар сирлари ошкор бўлгач, ҳаловатларини йўқотишди, деб таҳмин қилган эди. Бу оиланинг ўгилдан яшириб келинган сири борлигини билиш у ёқда турсин, хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Кеча прокурорнинг розилигини олиб Жаҳонгирни озодликка чиқариб шаҳар қасалхонасига йўллагач, қотилни яқин кунларда қўлга олишига ишонч ҳосил қилди. «Туйгуларим мени алдамайди», деб ўйларди у. Чиндан ҳам иш ниҳоясига етай деганда унинг юраги сезарди. Баъзан яхши туш кўрарди, баъзан сиқилган юраги яйрай бошларди. Бу сафар шундай бўлди. Онаболанинг келишини хуш кайфият билан кута бошлади. Хонасига Йўлчивойнинг ёлғиз кириб келганини кўриб, ажабланди.

— Онангиз қанилар? — деди у порози оҳангда.

— Аям бетоблар. Мендан сўрайверинг сўрайдиганларингизни.

Солиҳов Йўлчивойнинг овозидаги хасталикни, кўзларидаги гамни сезиб «жуда кўрқиб кетишганга ўхшайди-ку?» деб ўйлади.

— Демак, Сиддиқ Шарипов отангизнинг сохта исми-шарифи. Ҳақиқий исми нима?

— Биласиз-ку?

— Саволимга аниқ жавоб беринг: ҳақиқий исми-лари нима?

— Оламгир...

— Оталарининг исми?

— Муҳаммадризо ўгли.

— Тугилган ерлари?

— Қирқбел қишлоғи.

— Жаҳонгир Муҳаммадризаев ким бўлади?

— Укалари.

— Буни нима учун яширдиларингиз?

— Мен билмас эдим.

— Онангиз-чи?

— Аям... қизиллар уриб ўлдирган, деб эшитган эканлар.

— Кимдан эшитганлар?

— Қишлоқни ёққан кишилардан.

— Ким улар?

— Танайдилар.

— Дадангиз укалари ҳақида ҳеч гапирганмилар?

— Йўқ.

— Сизга бу қизиқ туюлмаяптими? Укалари қизил-

лар кўлига тушиб қолган, уриб ўлдирилди, деган хабарни эшитганлар. Наҳот шаҳид кетган укани шу йиллар давомида бирон марта ҳам эсламаган бўлсалар?

«Сирларимизни тўла билмайди шекилли бу одам?» деб ўйлади Йўлчивой.

— Қайтиб келгач эса, — деб сўзини давом қилди Солиҳов, — кўришиб ҳатто уйига таклиф қилмаганлар. Ака-уканинг Дайдидарада учрашиши учун қандай сабаб бор эди?

— Билмайман.

— Биз Жаҳонгир Муҳаммадризаевни озодликка чиқардик. У қотил эмас. Сиз ҳам қўрқманг. Отангиз йигирма иккинчи йилда жинойт қилган бўлса ҳам сизни айбламаймиз. Отанинг гуноҳига фарзанд жавоб бермайди. Тўғриси айтинг: Жаҳонгир Муҳаммадризаев шахсан сизга ким бўлади? Амакими ё отами?

Йўлчивой батамом гангиди: рўпарасидаги одамми ё шайтонми? Ҳамма нарсани била туриб нечун чўғ устига яланг оёқ ҳайдайди, куйган юракни баттар куйдиради? Йўлчивой бу саволга тўғридан-тўғри жавоб қайтара олмас эди.

— Била туриб... нимага сўрайверасиз? — деди наст овозда.

Ҳа, биламан, — деди Солиҳов голиб одамнинг овози билан, — Жаҳонгир Муҳаммадризаев сизнинг отангиз. Буни сиздан балки яширишгандир. Бу ерга қайтиб келишни, ўлди деб ўйлаган одамлари билан учрашишни ўйлашмагандир. Ёниғлиқ қозон ёниғлигича қолади, деб умид қилишгандир. Булар мени қизиқтирмайди. Мен бир нарсани билишим керак: ака-ука орасида нима гап бўлган? Жаҳонгир Муҳаммадризаев ўттиз уч йил қасос умидида яшаган. Пешонасидаги ёзувни биласизми? «Алқасосу минал ҳақ» деган. Кимдан қасос олмоқчи бўлган? Буни онангиз билишлари керак. Отангиз... амакингиз деймизми энди, биладилар.

— Аям билмайдилар. Кеча гаплаганмиз. Эркаклар аёлларига ҳамма гапни айтавермайдилар. Дадам... ҳа, дадам, мен кечолмайман у одамдан. Аямга уйланмаганларида ҳам ота дердим... Дадам... ўшанда укалари билан масжидга чиқиб кетган эканлар. Аввалги хотинлари кириб аямга «тез нарсаларингизни йигиштиринг, ҳорижга ўтиб кетамиз» дебдилар. Анчадан кейин дадам ёлғиз қайтиб «Жаҳонгир бир юмушни бажариб, изимиздан етади», деб икки аёлни эргаштириб кетибдилар. Довонга боришганда «Жаҳонгирни қизиллар ту-

тиб, калтаклаб ўлдиришди» деган хабар етган. Бўлган гап шу.

— Қотиллик юз берган куни нима деб кетган эдилар?

— Айтганман-ку?.. Биродаримни йўқлайман, деганлар: Ўттиз йил кўришишмаган экан. Қимлигини айтмаганлар. Лекин... ўша куни бошқачароқ эдилар.

— Бир ўзлари кетдиларми?

— Ҳа.

— У ёққа боришларини ким биларди? Танишлари, ўртоқлари эшитишмаганмиди?

— Эшитмагандир.

— Кейинги пайтда уйингизга ким кўпроқ келарди?

— Ўтибор бермаганман. Эшигимиз ҳамиша очиқ, дастурхонимиз тузоглиқ бўлган. Меҳмондан қочмас эдик.

— Ҳар ҳолда дадангизнинг яқинларини эсланг. Исмини, касбини, турар жойини айтинг.

— Рафқатохун, Талъатохун... ошхонада ишлашди, Кўкчада туришди. Мидхат ака дорихонада хизмат қилади, уйлари Себзорда. Муродилла ака дўхтирлар, битта маҳалладамиз.

— Янглишмасам... кўпроқ шу Муродилла акангиз кириб турган бўлсалар керак?

— Ҳа, у киши табиблар, қўллари енгил. Нима бўлса шу кишига чопамиз.

— Қашқарда ҳам яқин бўлганмилар?

— Ҳа, бирга келганмиз.

Майор Солиҳов «бугунга шу ҳам етар, сиз билан яна суҳбатлашамиз», деб Йўлчивойга рухсат берди. Йўлчивой чиқаётганида Жаҳонгир ётган касалхонани маълум қилди. Сўнг кашита Рамазоновни йўқлади.

— Энди чиқиб кетмоқчийдим. Қомлев келибди. Муҳаммадризаев билан учраштирай.

— Касалхонага кузатиб қўйинг, аммо ўзингиз кирманг. Ҳоли гаплашишсин,— деди Солиҳов.— Уларнинг суҳбати бизга фойда бермайди. Бугун бошқа янгиликлар тасдиқланди.— Солиҳов Йўлчивой билан бўлган суҳбатни баён қилди.— Ака-укани Дайдидарага бошлаган сабабни йигирма иккинчи йилдан, қишлоққа ўт қўйилган кундан излаш керак. Аёлларни олиб кетгани Оламгир келган. Жаҳонгир-чи? У қаерда эди? Нима учун кетолмай қолди? Уни калтаклашганини кўришган. Демак, қочаётганларнинг бир гуруҳи ҳали қиш-

лоқда бўлган. Улар Жаҳонгирни қутқаришга ҳаракат қилишмаган.

— Балки атайин шундай тузоқ қўйишгандир?— деди Рамазонов.— Одамлар Жаҳонгир билан овора бўлиб туришганда улар узоқроққа бориб олишади. Жаҳонгирни айбдор деб ушлашса, бошқаларни қидиришмайди. Балки ота меросга бутунлай эгалик қилиш учун Оламгирнинг ўзи фитна уюштиргандир?

— Гумонингизда жон бор. Лекин қотиллик нима сабабдан Дайдидарада юз берди? Учинчи одам тасодифан келиб қолганми ё ака-уканинг орасидаги гапдан хабардор бўлганми? Сиз Комлевни кузатиб қўйгач, манави одамлар билан қизиқиб кўринг,— Солиҳов шундай деб Йўлчивой айтган одамларнинг рўйхатини берди.— Суратларини олинг. Эрта-индин яна Қирқбелга чиқиб келаман.

Рамазонов рўйхатни олиб хонасига қайтди. Тегишли бўлинма билан боғлангач, Комлев билан учрашишга ошиқди. Бир қаватли меҳмонхона эшиги олдида Сергей Комлев кексалигига қарамай қаддини тик сақлаган аёл билан турарди.

— Танишинг, азизим,— деди Комлев Рамазоновга,— Зинаида Зиновьевна. Бу кишининг матонатларига ҳатто декабрчиларнинг хотинлари ҳам қойил қолган бўлишарди.

— Серёжа, бас қил,— деди аёл.

-- Мендай нотавонни шунча йиллар садоқат билан кутган хотинимни мақташга ҳаққим борми ё йўқми? Зинаида Жаҳонгирни кўп эшитган, аммо кўрмаган эди. Шу баҳонада келди. Аслида эса... сизлардан хавотирда.

— Серёжа, бас қил,— деди аёл, бу сафар қатъийроқ оҳангда.

— Зина, бу ўртоқ улардан эмас. Урушдан қайтиб бу хизматга ўтибди. Бу ўртоқнинг кўзлари уларникига ўхшамайди. Кўзларига бир қара, Зина.

Аёл эрининг айтганини қилиб Рамазоновга тик қаради. Шунда Рамазонов унинг кўзларида маъюслик кўланкасини сизди. Бир пайтлар чиройли бўлган, кулиб турган кўзларда энди шодлик учқунлари сўнган. Айрилиқ йиллари ҳар қандай учқунининг кўзларига қараб буни англаган. Эрининг аждаҳо оғзидан тирик қайтишига бир ишониб, бир ишонмай тўрт йил кутган хотин кўзларига маъюслик умрбод парда ташлагандай эди. Хотини ҳозир кулиб, яйраб, яшнаса ҳам кўзида учқун

сезилмайди. Айрилиқ бу аёл қаддини буколмабди, би-роқ, кўзидаги чўғни ўчира олибди...

— Демак, мен ошнам билан нима ҳақда гаплаши-шим керак?— деди Қомлев.

— Истаганингизча гаплашинг. Мен сизларни шифо-хонага кузатиб қўяману қайтаман. У ўзини қотил қилиб кўрсатмоқчи эди. Қўлимиздаги далиллар унинг бу даъвосини рад этади. Биз баҳонада эски ошналарни учраштириб қўйянимиз. Сиздан илтимосим, лозим топ-сангиз, ган орасида хотини билан ўгли тирик эканини секин айтиб қўйинг.

— Рост гапми шу ахир?

— Ҳа, рост.

— Зина, эшитясанми? Улар бизни шунчаки уч-раштиришяпти. Биз шунчаки бир гапни айтиб қўйиши-миз керак. Кел, ўзимизни гўлликка солиб, ишонайлик бу ўртоққа. Булар ишларини зимдан қилаверишсин. Қани, кетдик.

— Сергей Васильевич,— деди Рамазонов кета ту-риб,— сизга бир саволим бор.

— Зина, бекор келмабмиз, ҳар ҳолда саволлари бор экан, сўранг, азизим.

— Рақибларингизни янча олдингизми?

— О, милиция бу томонга ҳам қизиқадими? Рақиб-ларим, азизим, осонгина жон берадиган тоифа эмас. Уларнинг бошига гурзи билан бир урсангиз ерга кириб кетади, янчиб ташладим деб ўйлайсиз. Лекин орадан сал ўтмай қарасангиз, яна яшнаб турибди-да! Улар чопса чопилмайдиган, ўтда ёнмайдиган бандалар. Ҳа, худонинг севган бандалари. Улар ўттиз еттида омон қолишди, урушга боришмади, урушдан кейин ҳам мўйловнинг қаҳрига учрашмади. Қалай, буларни энди янчиб бўлармикин?

— Ўзингиз янчаман, деганингизга сўрадим-да.

— Янчиш — менинг истагим. Ўлмас Кашчейни эшитганмисиз? Ҳа, балли, унинг жони қутичада сақла-нади. Қутича эса узоқ бир оролда. Буларнинг жони ҳам қутичада, қутича эса ҳомийларининг пўлат сандигида. Ҳомийлари эса қаерда туришини биласиз. Ҳомийлар янчилмагунча буларни бир нима қилиб бўлмайди. Ази-зим, эълон қилинган эркинликларни у ҳомийлар бўғишга қодирлар. Лекин бир кунмас бир кун янчил-дилар, бунга ишонаман!

Қомлев вақти адо бўлиб қолишидан кўрққандек тез гапирарди. Хотини бир неча марта «бас қил» дейишига

қарамай, фикрини тўла баён қилмагунча гандан тўхтамади.

Рамазонов шифохонага кириб, навбатчига ўзини таништиргач, мақсадини билдирди, Комлевни таништирди-да, хайрлашиб изига қайтди.

Қамоқхона шифохонасидан чиқарилиб бу ерга келиб қолганидан, врачларнинг меҳрибонлигидан ажабланиб ётган Жаҳонгир остонада таниш чехрани кўриб аввал кўзларига ишонмади. Қаддини кўтараётганда Комлев тез-тез юриб келиб, уни елкасидан ушлади.

— Қимирлама, азизим, қимирлама, аҳволингни айтишди. Буни қара, жонимиз қаттиқ экан, ўлмай юриб, охири учрашдик-а! Зина, киравер. Ана, кеннойингни олиб келдим. Ўшанда таништиришга улгурмовдим.

Аёл жилмайиб, бош ирғаб саломлашди.

— Мен бугун сен билан кўп гаплашмайман. Шаҳарда беш-ўн кун бўламиз, олдинга яна келамиз, обдон суҳбатлашамиз.

— Сизни бу ерга милисадагилар олиб келишдимми?

— Ҳа. Бунинг нимасига ажабланасан?

— Сўрашса айтинг, қаҳри қаттиқ эди, одам ўлдиришдан тоймас эди дег. Музликларда ҳеч кимга билдирмасдан уч-тўрттасини гумдон қилган дег.

— Бекор айтибсан! — Комлев ўрнидан шарт туриб кетди. — Бекор айтибсан, эшитдингми?!

— Ўша одамни ўлдирганимга улар ишонишлари керак. Ҳамма ишониши керак. Шунда кўзим очик кетмайди.

— Бекор айтибсан! Гуноҳкор эмассан! Ўзингни қийнама, мен кетдим. Қариганим сайин ишим кўнайяпти.

Комлев шундай деб биродарининг юзини силаб қўйгач, ўрнидан турди. Жаҳонгирнинг мижжаларидан ёш сизиб чиққанини кўриб бош чайқаб қўйди-да, остонада пайдо бўлган врачга миннатдорлик билдириб, даҳлизга ўтди.

Жаҳонгир билагига санчилган эм игнасига ҳам нарво қилмади. Врачнинг гапларини ҳам эшитмади ҳисоб. Унинг кўз олдида милисахонада фарзандлари исмини айтаётган йигит яна гавдаланди. «Жаҳонгир...» деган овоз акс-садо бериб жаранглайверди. «Ўша менинг ўғлимми?» деган савол мингинчи (балки ўн мингинчи) марта хаёлини забт этди. Тушларига кирувчи дўмбоқча шундай норгул йигитга айланганми? У ўзи билмаган

холда бува бўлганми? «Бувамишман мен... боламни бир марта бағримга босмасам, набираларимни кўрмасам... Шундай кунни орзу қилиб эдимми? Акам нима учун яширдилар буни мендан? Қўрқдиларми? Тўғрисини айтсалар гуноҳларидан кечиб юборар эдим-ку?...» Бу фикр хотирасида ўрнашган мударриси Низом қоровулнинг васиятини эслатди: «Оллоҳнинг васлига етмоқ истасангиз, қаршингизда гуноҳга ботганларнинг гуноҳидан кечинг. Зинҳор кек сақлаб, авф этмай келганингиз учун гуноҳқордан аввал узр сўранг, сўнгра гуноҳидан ўтинг...» Жаҳонгир бу васиятни тўла амалга оширолмаслигини биларди. Тўғри, у кўп одамнинг гуноҳидан ўтди. Аммо бир кишини – акасини авф эта олмасди. Орада ота руҳини қўйиб ичилган қасам бор эди. У қасамга хиёнат қила олмас эди. Ўшанда буни мударрисига айта олмади. Айтса мударрис — Низом қоровул балки бошқа фатво топармиди...

Жаҳонгир хотини, ўғли билан учрашувни йиллар орзу қилган, қўмсаган эди. Энди, юраги алдамагани аниқ бўлгач, бу учрашувдан қўрқа бошлади. «Энди нима бўлади?» Онги шу саволга жавоб топишга ожиз эди. Зоҳиран осон туюлган бу савол эса тегирмон тоши бўлиб аъзои баданларини эзарди. Шу хаёллар билан андармон бўлиб Дайдидарадаги фожеа ҳам бироз хира парда ортига ўтди. Дайдидарани эслаганида ҳатто «гапимдан топсаммикин» деган фикр ҳам уйғонди. Бироқ, «энди гапингга ким ишонарди? Қотилни топишолмай, ноилож, ишингни судга оширишади. Суднинг ҳукми эса аниқ» деган хулоса бу фикрни синдирди.

Жаҳонгир бир тугилиб, бир ўлаётган фикрлар тўрида ўралиб ётганида Комлевнинг овозини эшитиб, кўзини очди. Уч-тўрт кун кейин келаман, деган одам эртасигаёқ пайдо бўлибди. Қўлида қоғоз халта.

— Қалай, омонмисан?— деди у стулга ўтириб.-- Кеча Зинадан балога қолдим. Қасал кўргани қуруқ бордик, деб менга дашном берди. Бугун бозорга кирдим. Богбонларга балли-е, манави узумни қара! Асраганини қара,— у шундай деб халтадан бир бош хусайни узум чиқарди,— қара, бу узуммас, олтин-ку! Оғзингни оч,— у шундай деб узум донасини узиб Жаҳонгирнинг оғзига солди.— Манави нокни қара! Қандай сақлашади, ҳайронман.

Комлев олиб келган нарсаларини мақтаб бўлгач, бошқа ганга ўтди.

— Барвақт туриб сен ўқиган мадрасага бордим.

Мударрисингнинг қоровулхонаси йўқ, мадраса ямоқчиларнинг артели бўлибди.

— Биладан,— деди Жаҳонгир.

— Буни-ку, биласан, лекин уларга ямоқчи зарурроқми ё илм зарурроқми, буни билмайсан! Уша ерда туриб сўнгги учрашувимизни эсладим. Сен ҳеч эслаганмисан? У ёқда ҳам ёдимга келарди. Мударрисинг буюк одам эди. Афсус... мен у билан бир ойгина ҳамсухбат бўлганимда эди... Қанча билимларни ўзи билан олиб кетди-я! У оламдан ўтганида қаерда эдинг?

— Ёнларида эдим, қўлимда жон бердилар.

— Ўлиб қутилибди, бечора. Бўлмаса изимга тушганлар уни ҳам тортишарди.

— Келишган эди. Жон талвасасида ётганларини кўриб кутиб туришди. Ярим тунда узилдилар, мени тонгда олиб кетишди. Ўзим ювиб, тарагунимча индашмади, шунисига шукур дедим.

— Мен терговдаги гапларингни биламан, мударрис билан суҳбатларимизни айтмабсан. Айтиб, мени ёмонлаб чиқиб кетсанг ҳам бўларди. Чунки менинг тақдирим сенинг гапингсиз ҳал қилинган эди.

— Сиз... ўйлаб гапиряписизми? Қўлингдан қотиллик келмайди дейсизу, хоинлик қилишимга ишонасизми?

— Мен ундай деганим йўқ. Хаёлимга шунақа гап келса, бу ерда ўтирмасдим, мени биласан. Сен ўшанда қоровулхонадаги китобларни нима қилгансан?

— Олиб кетишган.

— Э-эх!— Комлев шундай деб қўл силтади.— Орасида нодир нусхалар бор эди-я! Одамлардан қўрқишар экан, қафасга солишди. Китобларда нима гуноҳ? Балки энг сўнгги нусхадаги нодир китобларни ҳам йўқ қилишгандир? Бу нима деган гап, биласанми? Билмайсан! Бу тарихдаги йиллар ўтда қовжиради, демак! Қовжираган йилларни ҳеч ким тиклай олмайди!

Комлев каравотда хаста одам ётганини унутиб, ёниб гапирди. Мадрасада ямоқчиларни кўриб уйғонган нафрати энди авжга чиққан эди.

— Амир Темур элларни босган, талаган, тўғри. У шоҳ эди, шунга мажбур эди, элини маъмур қилмоғи лозим эди. Дунёдаги ҳамма шоҳлар босган, талаган. Лекин... ана шу лекинга эътибор бер: лекин бу буюк маданиятга пойдевор қўйиб кетган. Бошқа шоҳларда бундай ёдгорлик йўқ. Хўш, нима учун ундан юз ўғири-

шимиз керак? Хўш, нима учун у ҳақдаги китобларни ёқишимиз ё ерга кўмишимиз керак? Жавоб бер!

— Буни улардан сўранг.

— Мен сени, азизим, қотилликда ҳам, хоинликда ҳам айбламайман. Аммо лоқайдликда айблайман! Ҳа, бунга ҳаққим бор. Сен билиб қўй: лоқайдлик — қотилликдан ҳам, хоинликдан ҳам ёмон. Сен ва сенга ўхшаганларнинг лоқайдлиги туфайли тарих кулга ботиб ётибди.

Комлев овозини баралла қўйиб гапирётгани учун врач кириб томоқ қириб қўйди. Комлев чегарадан чиққанини билиб, енгил йўталиб қўйди-да:

— Бир олам ишим бор, мен кетдим,— деб ўрнидан турди.

Жаҳонгирнинг назарида Комлев шамолдай кириб, шамолдай чиқди-ю, ундаги осойишта хотиралар губорини кўтарди.

Ўттиз еттинчи йилнинг кузагида Григорич Жаҳонгирнинг йўлга отланганини кўриб:

— Бу йилча бормаганинг маъқулми, ёмон гапларни кўп эшитяпмиз,— деди.

Бу ёмон гапларни Жаҳонгир ҳам эшитарди. Немис жосуслари, халқ душманлари ҳақидаги хабарлар етиб бормаган жой йўқ эди. «Жосусларга менинг нима алоқам бор?» деб ўйлади Жаҳонгир чолнинг гапидан ажабланиб.

Юртига эсон-омон етиб келди. Қишлоғида, Даминикида бир кеча тунади. Қарилик кучдан қолдирган мударрисини йўқлади. Унинг аҳволини кўриб «шу ерда қишласаммикин» деб ҳам ўйлади. Мударрис — Низом қоровул белорус чолнинг гапини айтди: «Четроқда юрганингиз маъқул» деди. Устози билан хайрлашиб бекатга чиқди-ю, Комлевни учратиб қолди. Илмий кенгашга келган кадрдонини ташлиб кетолмади. Изига қайтди. Кечкурун мударриснинг қоровулхонасида тонготар гурунг қилдилар. Комлев эртаси оқшом яна келмоқчи эди, дараги бўлмади. Ўша кеч мударриснинг аҳволи оғирлашди...

Комлевнинг изидан одам тушганини, қоровулхонадан чиқиб бораётганда ҳибсга олинганини Жаҳонгир кейинроқ, сўроқ пайтида фаҳмлади. «Шу одам ўзбекни деб қайгурыпти, унга жавр бўлмасин», деб сўроқли чалғитмоқчи эди, бу билан айб тўрига ўзи чирмаб ташланганини сезмай қолди.

II. ОЛОВНИ КИМ ЎЧИРАДИ?

Сергей Комлевнинг таширифидан кейин Жаҳонгир хотирасида уйғонган хотиралар, хусусан, шоир ва олим йигитларнинг аянчли тақдирлари ҳақида ҳикоя.

Биринчи сафар қамалганида «бу ҳам одам-ку, яна бекорга жабр чекмасин», дебми ҳар ҳолда уч-тўрт кун сўроқ қилишган эди. Гувоҳларнинг билиб-билмай айтган сўзларини ҳам эшитишган эди. Хукми эса эл олдида ўқишган эди. Бу сафар пачакилашиб ўтиришмади. Масала биринчи сўроқдаёқ ҳал бўлди. Жаҳонгир «халқ душмани» билан ошна эканини, шу ошначилиги туфайли қамоқда ўтириши лозимлигини билди. Лекин қанча ўйламасин, Комлевнинг қайси халққа — рус халқигами ё ўзбек халқига душман эканини фарқлай олмади. Қолаверса, ўзининг эгри фикрли унсур эканини ҳам шу сўроқда билди. Лекин қайси фикрлари тўғри, қайси бирлари эгри — улар тушунтириб ўтиришмади. Жаҳонгирга биров «қамоқхонада ётишга жой йўқ» деса ишонмаган бўларди. Ўз кўзи билан кўриб «ё алҳазар» деб донг қотди. «Буларнинг барчаси унсурми, барчаси бойларнинг фарзандларими?» деб ўйлади. Қамоқхона эшиги тинимсиз шарақлаб очилиб, ёнилиб турарди: биров киради, бировни олиб чиқиб кетадилар. У кейинги сўроқда айтадиганини ўйлаб, нишитиб ўтирганида, ярим тунда чақирдилар. Лекин уни сўроқ қилмадилар, хукми ўқиб эшиттирдилар. Ун чоғли кишини ўша тундаёқ темир панжарали вагонга босиб жўнатдилар.

Жаҳонгир аввалига нохуш туш кўраётгандек бўлди: ўн беш йил аввалги вагон, ўн беш йил аввалги таниш ҳид... Фақат одамлар бошқа. Йигирма иккинчи йилда вагон лик тўла эмасди. Унда одамлар баралла сўкина-верар эдилар. Соқчилар, ундан катталарнинг оналари тез-тез тилга тушиб турарди. Бу сафар вагон одамга тўла, лекин ҳеч ким йўқдай. Худди йигирма иккинчи йилдаги вагонга асов отлар қамалгану бунисига ювош қўйлар босилгандай. Аввалгисида ўзбеклар кам эди. Бунисида асосан ўзбеклар...

Поезд илгарилаб боргани сайин Жаҳонгирнинг эти увишади. «Яна ўша муз ўлкага бораманми, худо бир марта раҳм қилиб омон қайтарди, энди-чи? Зокирхўжа сингари муз қабрга тушаманми?» деган хаёл юрагини кемирарди.

Бир бекатда поезд анча вақт тўхтаб қолди. Қоронғи

тушганда вагон эшиги галдир-гулдир қилиб очилди. «Етиб келдик шекилли» деб ўйлади Жаҳонгир. Бошқалар ҳам шу фикрга келиб, ҳамма буйруқни кутмаёқ ўрнидан турди. Офицер қўлидаги рўйхатни қўлчиरोқ ёруғига тутиб ўнта одамни чақирди. Номичиққанлар вагондан пастга сакраб тушиб, ўзларини бир онда соқчилар қуршовида кўришди. Уларни олиб кетишгач, бошқалар «бизни ҳам чақирармикин» деган ўйда қотиб тураверишди. Вагон эшиги ёпилмади, уларни чақиринмади. Офицер қўлидаги рўйхатни чўнтагига солиб, ниманидир кутиб қаққайиб тураверди.

Қутиб туравериш жонга тегдими, вагондаги дадилроқ бир йигит офицерга қараб деди:

— Ўртоқ, қаерга келдик?

Офицер жавоб бермади.

— Хой, ўртоқ, қаерга келдик деб сўраярман?

— Мен сенга ўртоқ эмасман, жим бўл, гапириш мумкин эмас.

— «Ўртоқ» деб бўлмаса, «жаноб» деб бўлмаса, «тақсир» деб бўлмаса... Менга қаранг... бизни қачон туширасизлар, ахир битга ем бўлиб кетдик-ку?

-- Баттар бўлларинг! Овозингни ўчир!— деди офицер газаб билан.

— Бизни халқ душмани деяпсиз,— деди йигит офицернинг дагдагасини эшитмагандай,— унда битлар нима бўлади? Бизнинг қонимизни сўриб, улар ҳам душманга айланиб қолади-ку? Уларни қандай ушлаб, қаерга қамайсизлар?

Асаблари тарапг тортилиб турган маҳбуслар бу гандан кула бошладилар. Бу кулгида шодликдан асар ҳам йўқ, балки заҳар зоҳир эди. Лаччиқ, аянчли кулги офицернинг бадан-баданига санчилиб, вагонга яқинлашди.

— Қани, битлиқи, бу ёққа туш-чи!— деб дагдага қилди.

Гапирган йигит ўзини вагон ичкарисига олди. Айтилган ничинг гандан сўнг бошланган кулгининг адоги йўқдай эди. Маҳбуслар худди келишиб олишгандай, офицерга қараб кулар эдилар. Уларнинг бундан бўлак чоралари йўқ: бу шароитда ё кулдилари, ё йиғлашлари, ё нафратларини ичларига ютиб тақдир ўйинига бўйин беришлари мумкин. Гапиришга қўрқадилар. Ножўя тиш хатлаган биргина сўз уларни қамоққа тилқиди. Иккинчи ножўя сўз гўрға тиқиши аниқлигини биладилар. Шу учун тиллари тиш хатламайди. Ҳозир бутун газабларини шу зўраки кулги билан изҳор этади-

лар. Офицер дўқ-пўписа билан иш битиролмаслигини билгач, соқчиларга «эшикни ёп!» деб буюрди. Баҳайбат эшик яна ғалдир-гулдир билан сурилиб ёпилди. Шу билан кулги ҳам ўчди. Дам ўтмай эшик яна очилди. Офицер рўйхатни яна қўлчиरोқ ёругига тутиб маҳбусларни номма-ном чақирди. Шу зайлда пастдаги маҳбуслар бир-бир вагонга чиқа бошладилар.

Поезд яна икки жойда тўхтаб, маҳбуслар «айрибош қилиндилар». Учинчи тўхтаганда барчани туширдилар. Ўрмон ёқасидаги ялангликда, қор устида, изғирин шамол қуршовида узоқ туриб қолдилар. Қайта-қайта текширувдан ўтишгач, турнақатор тизилиб ўрмон оралаб юрдилар. Бир зум тўхтаб, нафас ростлашга ҳам имкон бермадилар. Маҳбусларнинг ҳам, соқчиларнинг ҳам силласи қуриб, адойи тамом бўлишса-да, тўхташга рухсат берилмади. Ниҳоят, шом қоронғусида ўрмон бағридан қутулиб чиқишди. Чиқишди-ю, ялангликда жиннилиги тутиб бевошлик қилаётган изғирин шамолга йўлиқишди. Бир чақирим нарида уйлар қорайиб турарди. Уйлар атрофида қаққайган ёғоч миноралар бу ер одам яшайдиган қишлоқ эмас, балки қамоқхона эканидан далолат берар эди. Кун бўйи ўрмон оралаб юрганлари ҳолва экан, ялангликда, изғирин ҳукмида бир чақирим йўл босгонларича тамоман ҳолдан тойдилар. Айрим нимжонроқ маҳбуслар тиконли симдеворларга етиб боролмай йиқилдилар, Жаҳонгирнинг олдида чайқалиб бораётган маҳбус ҳам худди ўроқ билан ўрилгандай юзтубан тушди. Жаҳонгир ёнидаги йигит билан уни кўтариб, қўлтигига кирди-да, юзларидаги қорни сидириб туширди.

Маҳбуслар рўйхат бўйича ёғоч уйларга бўлингунларича яна аллақанча фурсат ўтди. Жаҳонгир йиқилган йигитнинг юзларини қор билан ишқалади. Йигит аввалига оғриқни сезмади, сўнг ожиз ингради. Юзларига сал жон кирди.

Жаҳонгир сафда ёнма-ён келаётган одамлар билан бир уйга тушди. Йиқилиб қолган йигитни печка яқинидаги ёғоч каравотга ётқизишди. Печ ёқилмаган эди, шундай бўлса-да, изғириндан қутулган маҳбусларга уй ичи жонга роҳат берувчи иссиқдай туюлди. Жаҳонгир йигитнинг қўл-оёқларини ишқалаётганда соқчи кириб уни чақирди. Хонадагилар ҳам, Жаҳонгирнинг ўзи ҳам бундан ажабланишди. Соқчи уни дарвоза ёнидаги кичикроқ уйга бошлаб борди. Уй ичи ниҳоятда иссиқ, чўян печ устидаги чойнакда сув қайнаб турарди.

— Муҳаммадризаев сенмисан?— деди офицер унга синовчан тикилиб.

— Менман, — деди Жаҳонгир.

— Нимага қамалганингни биласанми?

— Билмайман.

— Халқ душманларига ҳомийлик қилгансан. Ўзинг ҳам давлатга қарши ишлар билан шугуллангансан.

— Мен ҳалол хизматим билан кун кўрганман, сиёсатга аралашмаганман.

— Гапни бас қил!— деди офицер столга шапати билан уриб.— Бу ердан эсон-омон чиқиш ўзингга боғлиқ. Биз сенга ишонч билдирмоқчимиз. Ишончимизни оқласанг, бу ердан барвақтроқ чиқиб кетишинг ҳам мумкин. Сен унсур эмассан. Адашгансан. Адашганлар тавба қилса, тўғри йўлга тушса — халқ кечиради. Сен шу марҳаматга эришининг керак. Сени биз тўртинчи баракка оқсоқол қилиб тайинлаймиз. Одамларга қарайсан, вақтида ишга олиб чиқасан, лўттибозликка йўл қўймайсан, айёрларни жазолайсан. Агар бирортасининг қочмоқчи бўлганини сезсанг, дарров бизга маълум қиласан. Атрофингдаги сиёсатчилар дарров бирои ташкилот тузишга ҳаракат қилишади. Уларни ҳам кузатасан, маъқулми?

Жаҳонгир офицернинг айёрона боқиб турган кўзларига тикилди.

— Гапимга тушундингми, маъқулми, деяман?

Жаҳонгир таклиф этилаётган ишнинг нималигини яхши билади. Турмадаги оқсоқол — барчанинг нафратига қолиб яшайдиган одам. Қорни бошқалардан кўра тўқроқ, тирик қолиш имкони ҳам бошқалардан кўра кўпроқ бўлади. Лекин ҳар куни юзлаб кўзларнинг нафратли боқишига чидаб яшаш мумкинми? Жаҳонгир ҳозир ўша нигоҳларни кўриб тургандай эди.

— Бу ишни эплай олмайман. Эл қатори ишлаганим маъқул. Жосуслик қилиш кўлимдан келмайди. Бизнинг уругдан хоин чиқмаган, — деди у дангал.

Офицер ундан бу даражадаги дадилликни кутмаган эди.

— Сен ҳали буни хоиплик деб тушунасанми? — у ўрнидан туриб Жаҳонгирга яқинлашди-да, газаб билан тикилди.— Уругингдан хоин чиқмаганми?— у шундай деб Жаҳонгирнинг қорнига мушт урди. Жаҳонгир кутилмаган зарбадан букчайди. Яна мушт тушиб қолар, ёки тенки ерман, деб ўйлаган эди, ҳар тугур офицерга инсоф бердим, бошқа урмади. Жойига бориб ўтирди.

— Феофанов! — деб бақирди ўтирган жойидан. Остонада Жаҳонгирни бошлаб келган соқчи пайдо бўлди. — Эрталабгача тиндирмасдан итдай ишлат. Бу ерда ишлаш қанақалигини билиб қўйсин.

Аскар йигит Жаҳонгирга ярим тунгача ўтин ёрдирди. Соқчининг буйруғи билан Жаҳонгир бир қучоқ ўтинни олиб баракка қайтди. Ташқарида ишлаб қизигани учун Жаҳонгирга уй совуқ туюлди. Аскар йигитдан гугурт олиб печни ёқди. Хўл ўтин тутай-тутай охири ёнди. Йўлда йиқилган йигит букчайиб ётиб, бетўхтов йўталарди. Унинг ёнида ётган йигит бошини кўтариб Жаҳонгирга қаради:

— Нимага чақиршибди?

— Ўтин ёрдиргани, — деди Жаҳонгир гапни кисқа қилиб.

— Айтгингиз келмаса, айтманг, лекин ёлгон туфайли келдик. Ўзимиз ҳам ёлгонга суяниб яшасак... ўлганимиз яхши...

Йигитнинг овози титради. Жаҳонгир унга қаради: қоронгида унинг кўзлари кўринмади.

— Ўтин ёрганам ёлгон эмас, рост. Бошлиқ шу уйга оқсоқол бўласан, девди, уругимиздан хоин чиқмаган деб балога қолдим.

— Оқсоқолликка нима учун сизни танлашибди?

— Билмадим... Ҳар ҳолда мен аввал ҳам ўтирганман. Шунини ҳисобга олишгандир.

— Нимага қамалгансиз?

— Мени қамашаётганда ҳам бунчалик кўп савол сўрашмаган эди.

Йигит ўрнидан туриб печга ўтин қалаётган Жаҳонгирнинг ёнига келиб чўнқайию ўтирди.

— Ўзингиз қаерликсиз, отангиз ким эди, балки танирман?

— Қирқбел деган қишлоқдан, отамнинг исми Муҳаммадризо.

— Муҳаммадризо? Сиз Шайхотадаги Тўхтасин қосибни эшитганмисиз?

— Йўқ.

— Мен Тўхтасин қосибнинг ўғлиман. Дадангиз бизникига келганлар. Ўшанда ёш бола бўлсам ҳам эсимда: калта соқол, бақувват киши эдилар.

— Сизни нимага қамашди?

— Э, ака, пешона шўр экан-да. Мен Олмонияда ўқир эдим. Бир гуруҳ ёшлар «хорижда илм олмай туриб миллатни уйғотиб бўлмайди», деб Берлин деган

шаҳарга ўқишга бориб эдик. Сафимизда қизлар ҳам бор эди. Ўқиб, таҳсилни тугатар чоғимизда тўппа-тўсатдан юртга чақирдилар. Олий мактабларга ишга кўйдилар. Кейин... битта-биттадан тердилар. Мен бешинчисиман. Бизнинг ишимиз чатоқ, ана. Немис жосуси деб айб кўйишган. Отилмай қолганимга шукур қилиб эдим. Бу дўзахдан қутулишимга кўзим етмай қоляпти.

— Бу ер дўзах эмас, — деди Жаҳонгир. — дўзахда ёнасиз. Бу ерда музлайсиз. Тирик қоламан, десангиз қимирлаб туринг.

— Сиз оқсоқолликка кўна қолинг.

— Нимага?

— Яхши одамга ўхшайсиз. Оталаримиз дўст эди, биз ҳам огайни бўлиб кетармиз.

— Исмингиз нима?

— Толибжон.

— Толибжон, иним, оқсоқол бўлсам ҳар куни бу ердагиларнинг минг-минг лаънатини эшитиб яшайман. Сизларни ишлашга мажбурлайман, гапларингизни уларга етказиб, хоинлик қиламан.

— Сиз ундай қилманг-да, гўё уларга жон-дилдан хизматда бўлаверасизу, аслида бизларга қайишасиз.

— Йўқ, Толибжон, иним, бунақа номардлик менга тўғри келмайди. Ҳозиргинада «ёлгонга суяниб яшамайлик» деганингизга қувонган эдим, бу гапларингизга, қойил эмасман.

— Ака, айбга буюрманг, сизни хафа қилиш ниятим йўқ эди. Менга эмас... ақалли манави дўстга ўхшаган хасталарга кўмагингиз тегармиди, деб эдим.

Жаҳонгир жавоб қайтармади. Бир қараганда Толибжоннинг гапларида жон бор. Бир уй одамдан битта инсофсиз топилиб оқсоқол бўлиб олса, ҳамманинг шўри қурийдди. Жаҳонгир бу совуқ, бу меҳнат азобларидан кўркмайди. Агар худо бир хасталик ёки бир налакат юбориб жонини олмаса, совуқ ёки меҳнат азоби билан омонатини ололмайди. Лекин бу бечораларга қийин. Эгилиб меҳнат қилмаган, китобдан бошқа нарсани билмайдиган бўлиб кўринган бу йиғитлар бошига Зокирхўжанинг куни тушиши мумкин. «Ўхламай, дам олмай буларнинг ишини қилишим мумкин, аммо имонимни булғай олмайман» деб ўйлади Жаҳонгир.

Толибжон пешонасида ёзуви бор, юзи ҳаминча тунд бу одамга тушуна олмади. Шунча кун бирга йўл юриб, одамга ўхшаб гаплашиб ўтирганини кўрмади. ҳатто биринчи тўхташда офицерни мазах қилганда ҳам у кул-

мади. Толибжон офицернинг дағдағасидан кўрқиб ўзини ичкари олаётганида шу Жаҳонгирнинг пана-сига ўтган, гавдали бу одамнинг миқ этмай туришидан ажабланган эди. Ҳозирги гапидан яна бир қарра таажжубланди. «Кўрқяптими? Нимадан кўрқяпти? Имонининг булганишиданми? Наҳот бу замонда имонни ўйлайдиган одамлар қолган бўлса? Наҳот кўриниши каллакесарни эслатувчи бу одам имон, виждон, номус деган тушунчаларни қадрласа? Бизни тухмат чодирига ўраб берганларда зигирча номус, виждон, имон борми эди? Биздан-ку, қутилдилар. Шу йигитлар, қизлар жувонмарг кетишди, деб юраклари ҳеч бўлмаса бир мартагина жизилладими экан? Худодан кечдилар, имондан юз ўгирдилар, виждонга тупурдилар, номусни булгадилар... Шундай замонда бу одамнинг қамокда ўтириб елиб номусдан гапириши... Қизиқ... Мен ҳам ўзимни номусли дейман. Лекин мени оқсоқол қилиб тайинлашса... инкор эта олмасдим. Бу номуссизликка кирмайди. Номардларга қарши уларнинг ўз қуроллари билан курашиш керак!»

Толибжон шу қарорга келди, аммо фикрини очиқ айтмади.

Уларни тонг қоронғусида уйғотдилар. Жаҳонгир бошлиқ яна чақирармикин, деб ўйлади. Аммо уни йўқлашмади. Нонуштадан кейин лаби тиртиқ бир давонгирни оқсоқол деб таништиришди. Оқсоқол «туринглар!» деб қичқирди. Барча ўрнидан тургач, хиринглаб туриб деди:

— Қани, зиёливачча сафсатабозлар, бир тер тўқларинг-чи энди!

Бу гапни эшитиб Жаҳонгир беихтиёр Толибжонга қаради: «Ана кўрдингизми, кунимиз кимга қолди», деди Толибжоннинг кўзлари. Туни билан йўталиб чиққан озгин йигитнинг кўзида ҳам афеус бор эди.

Оқсоқолнинг буйруғи билан ташқарига чиқиб боғта, арра билан «қуролланишди». Вазифа оддий — да-рахт кесини.

— Омадларинг бор экан, — деди Жаҳонгир йигитларга, — муз чошиб ер ўймаганларингга шукур қилинглар.

Озгин йигитни яна йўтал тутиб, букчайиб қолди. Томоғини қириб тупурган эди, қор қизариб қолди. Жаҳонгир Толибжонга қараб бош чайқади-да, оқсоқол томон юрди.

— Қон тунурияпти, аҳволи чатоқ, — деди озгин йигитни кўрсатиб.

Оқсоқол кўл силтади:

— Ажали етса ўлади, етмаса ўлмайди, ишинг бўлмасин.

Жаҳонгир унга тушунтириш ортиқчалигини англаб, афеус билан изига қайтди. Озгин йигит юзини оқ қайинга қўйиб жим турарди. Маҳбуслар буйруқни икки қилмай ишга киришинган, дастлабки дарахтлар қарсиллаб йиқилиб қорни тўзита бошлаган эди.

— Исломхон, иним, кечгача чиданг, баракка қайтсак, бошлиққа кирамиз. Сизга енгилроқ иш беришади.

Озгин йигит — Исломхон юзини дарахтдан олиб, Жаҳонгирга қаради. Унинг кўзлари ёшланган эди. Жаҳонгир «йигит тақдирига қуйиб йиғлаяпти», деб ўйлади.

— Тақдирга тан бермай иложимиз йўқ. Бу кунлар ҳам ўтиб кетар, — деб тасалли берган бўлди.

— Тақдир дейсизми?.. — Исломхон шундай деб хўрсинди.

«Ким ўлар ҳолатга етса, ул билур жон қадрини» деганларидек, Исломхон озодлик қадрига қамоққа тушиб етган эди. Сассиқ вагонда кела-келгунча эркинликни, бахтни, муҳаббатни улуглаб ёзган шеърларини эслаб, аввалига ўзидан ўзи уялди. Кейин ўзига нисбатан бўлган нафрати орта борди. Ҳозир кесилаётган дарахтларга қараб, юраги эзилди. Кокилларини тараб маъюс турган оқ бадан келинчакни эслатувчи оқ қайин унинг кўзига гўзаллик рамзи бўлиб кўринди. Маҳбуслар унинг назарида дарахтга эмас, олам гўзаллигига болта урар эдилар, дарахт эмас, гўзаллик оҳ уриб йиқиларди. Назарида озодликда одамлар бошига ҳам шундай кун тушган. Кесилган дарахтлар ўрнига ниҳол экилса ўрмон ўрни тўлар, аммо бевақт, ноқўя қирқилган одамлар ўрни қачон бўстон бўларкин? Бўстон асл ҳолига кела олармикин?

Исломхон йўлда кела туриб хаёлида тугилган сатрларни тилига кўчирди:

Қўнма булбул, қўнма булбул.
Мозор тошига.
Налар келди, налар келди.
Юртим бошига...

Ничирлаб айтилган бу сатрларни Жаҳонгир эшитди.

— Сиз... шоирмисиз, иним? — деди Жаҳонгир бироз

ажабланиб. Исломхон унинг саволидаги бу таажжубни сезди.

— Ҳайрон бўляпсизми? — деди саволга савол билан жавоб бериб.

— Шоирларни ҳам қамарлар, деб ўйламаган эдим. Қадимда хонлар дуруст мадҳ этмаган шоирларни жазолар эканлар. Мен шоирлар ҳаётидан йироқман, ватандан ҳам йироқда эдим, балки адашгандирман. Менинг чамамда шоирлар мадҳ этишни ўрнига қўйишаётган эди.

— Мадҳ этардик... аммо дардимиз ичимизда эди. Чўлпондан айирдилар, Қодирийдан жудо қилдилар, Усмонни ҳайдаб кетдилар... Халққа ким қолди? Шайбонийхон замонида Муҳаммад Солиҳ деган нуқтадон шоир «Бўлди танбалга ватан Фаргона, қилди Фаргонани танбалхона» деган экан. Юрт энди танбалхонага айландими? Игвохона, тухматхонага айландими?

— Нимага қаққайиб турибсанлар?! Ишларинг!

Лаби тиртиқ оқсоқолнинг бақириги Исломхонни хаёл дунёсидан мавжудлик дунёсига қайтарди.

— Ишлаймиз, хўжайин, ишлаш учун келганмиз бу ерларга, — деди Исломхон маъюслик билан, кейин маҳзун жилмайди: — дарахт кесин нима экан, оламни остин-устин қил десаңгиз ҳам қайтмаймиз.

— Олам сенсиз ҳам остин-устин бўлади. Сен буюрилган ишни бажар.

Жаҳонгир оқсоқолнинг билагидан ушлаб, четга тортди.

— Менга қара, оқсоқол, — деди у таҳдидли оҳангда, — мен сиёсатчилардан эмасман. Пачакилашиб ўтирмайман. Сибирнинг музликларидан тирик қайтган одамман. Сендан бепаттарларни кўрганман. Бу йигит билан анависи, — у йиқилган дарахтни бутаётган Толибжонни кўрсатди, — менга тегишли одамлар, уларга осилма. Ҳар қанча гапинг бўлса менга айтавер.

Оқсоқол бу гапга жавоб бераман деб оғиз жуфтлади-ю, «бунинг пешонасига бекор ёзилмагандир, кел, шу билан тесқари бўлмай», деб фикридан қайтди.

— Мен дарахт кеса олмайман, — деди Исломхон Жаҳонгирга. — Отиб ташлашса ҳам кесмайман.

— Унда йиқилганларни бутанг. Мен Толибжон билан арра тортаман, — деди Жаҳонгир.

Толибжоннинг арра тортишга уқуви йўқ экан. Жаҳонгирни обдон ҳолдан тойдирди. Пешинда тузлаган карам солиб ниширилган илиқ шўрва ҳам тотли туюл-

ди. Кўзини бир нуқтага тикиб олган Исломхон эса тунука товоқни яримлатмади ҳам.

— Исломхон, кўп ўйланманг, қариб қоласиз,— деди Толибжон ҳазил оҳангида.— Ҳали биз бу ердан чиқиб уйланишимиз керак. Ўзимизни ўзимиз қарит-сак қайси қиз қарайди бизга.

Исломхон дўстига қараб жилмайди. Йигирма бешдан ошган қорақош йигит жилмайганида олам чах-чах уриб кулиши керак. Лекин маҳкум йигитнинг ҳозирги маҳзун жилмайишидан осмон янада тундлашгандек бўлди.

— Уйланиш дедингизми? Ҳа, уйланиш керак... Биз қутулиб чиқамиз. Лекин бизни кимлар кутиб олади? Мен шунини ўйлаяпман.

— Кимлар бўларди, газзола қизлар-а, Жаҳонгир ака?— деди Толибжон айёрона кўз қисиб.

Унинг ҳаракати зое кетди. Шоирнинг зада қалби-га бу каби арзон ҳазил малҳам бўла олмас эди.

— Қизлар-ку кутар,— деди Исломхон ўйчан,— лекин биз боргунга қадар боғлар қуриб, булбуллар қирилиб, қузғунлар булбул либосини кийиб олса-чи?

Толибжон Жаҳонгир билан кўз уриштириб олди. Жаҳонгир «уни ўз ҳолига қўйинг» деган маънода енгил бош ирғади. Исломхон бу фитнани англамай гапини давом эттирди.

— Машойихлар «кучинг етар экан, оловни шу он ўчир, агар аланга олса, жаҳонни куйдиради. Душманни ўқ билан уришга қодир экансан, унинг камон керишига йўл қўйма», деганлар. Биз оловни ўчириш керак, деб ваъз айтдиғу, ўчиришга уринмадик. Камонни душман қўлидан олиш лозим дедигу, олиб қўймадик. Оқибатда жаҳон куйди, камондан тинмай ўқлар отилянти. Бу ерлардан эсон-омон қутулсак ҳам, ёниб адо бўлган жаҳаннамга борамиз.

— Исломхон, сиз шоирсиз. Шоирлар фалсафага мойил бўладилар,— деди Толибжон жиддий оҳангида.— Аммо бу фалсафангиз менга маъқул эмас. Бизни нишонга айлантириб, ўз дўстларимиз қўлига камон бердилар. Бу камон отувчилар ҳозир озодлар, бахтиёрлар. Мен то бу ердан чиққунимча уларга омонлик тилайман. Сиз ҳам тиланг. Ҳаммамиз тилайлик. Чиқиб уларни сог-омон кўрайлик. Мен уларнинг маккор кўзларига бир марта қарасам кифоя. Уларнинг кўзларида бир мартагина изтироб кўрсам етарли.

Жаҳонгир соддадиллик билан айтилган бу гапни эшитиб кулимсиради. Толибжон бундан рағбати... ди...

— Нимага кулянсиз? Омон чиқишимизга ишонмайпсизми?— деди у.

— Раҳматли мударрисим «агар олам тиғи қўзғолса, худо хоҳламаса бирор томирни ҳам қирқа олмайди» дер эдилар. Худо хоҳласа, эсон-омон бундан қутулиб чиқасизлар. Аммо... камон отганлар кўзида изтироб кўраман, дейишингиз хомхаёл, иним. Шаҳар дарвозаларини ёниб бўлару улар оғзини ёниб бўлмас. Исломхон тониб айтдилар: улар булбул либосида ҳунар кўрсатаверадилар.

— Сизнинг бадбин ниятингиз мени ҳайрон қолдирди. Қачонгача улар гуноҳ ишлардан завқ олишади, тавба ҳам бемаза эмас, бир кунмас бир кун ундан ҳам татиб кўришар-ку?

— Толибжон иним, мен билан баҳс юритманг, худо хайрингизни берсин, — деди Жаҳонгир вазиятни юмшатиш учун кулимсираб, — пешонамдаги ёзувни билмайсизлар. Ўқишга ҳаракат қилдинглар, сезиб турдим, аммо ўқий олмадинглар. Ориятли экансизлар, сўрашга истиҳола қилдинглар. Энди ўзим айтай: «Алқасосу минал ҳақ» дейилган. Сиз ҳам ўзингизга ёмонлик қилувчиларни турмуш ҳукмига ҳавола этинг. Турмуш сизга ўч олиб берувчи хизматкордир.

Толибжон бу гапни эшитиб, бир зум жимиб қолди. Кейин бош чайқаб деди:

— Гапингиз рост, сиз билан баҳс юритиб бўлмайди. Тақдиримиз зоҳиран бир. Юракдаги дардимиз бошқага ўхшайди.

Жаҳонгир «начора» деб елка кисиб қўйди. «Булар ҳали ёш, ҳадемай ҳовурлари босилади, уларнинг жигига тегмай», деб мағлуб одамдай бош эгди. Исломхон уни биричи марта кўраётгандай тикилиб турди-да, хорғин одамнинг товушида деди:

Шаби ғам гирд-боди оҳамазжо бурд гардунро,
Фурў бурд аждаҳои сайли ашкам рубъи маскунро,

деган эканлар Шайхим Суҳайлий. Яъни, ғамли кечаларда оҳимнинг қуюни осмонни ўрнидан қўзғотади. Қўз ёшим селининг аждаҳоси ер юзини ютиб юборади.

Оқсоқолнинг «туринглар!» деган бақирини янграмаганда уларнинг азага келган хотинлар ҳасратини

эслатувчи бироз мунгли, бироз аламли гаплари давом этавериши мумкин эди.

Қишнинг қаҳри қирқилиб, офтоб тез-тез кўринадиган бўлиб қолган кунларда тиканли сим билан ўралган ҳовли этагидаги бўш уй эгалари келишиди: устларига калта пахтали қора тўн, оёқларига кўюл ботинка кийган, сочлари олиб ташланган, қора рўмол ўраб олган, киртайган кўзлари маюъс боқувчи турли ёшлардаги аёлларни кўриб дастлаб барча ажабланди. Сўнг кимнингдир юзида кулги ўйнади, кимнингдир кўзларида ёш кўринди.

Энг четдаги бу уйга кимнинг бориши оқсоқолнинг ҳимматига боғлиқ эди. Бир кун кечки пайт у баракка кириб келиб тўрт кишини чақирди. У маҳбусларнинг исмини айтиб чақирмас эди, олтинчи баракдаги ўзига тобе одамларнинг ҳисоб рақами ёд бўлиб кетган, «256097» рақамли киму «256071» ким — адашмай ажрата оларди. Бу кеч ҳам рўйхатга қарамай ҳисоб рақамларни айтиб чақирди. У гўё одамларни эмас, тартиб билан тахланган жонсиз буюмларни саралагандай ҳаркат қиларди. Бир неча ҳафта ичида у маҳбус эканини унутган, ўзини бошлиқлар қатори қўйиб керилишни одат қилган, озодликдаги гуноҳини унутиб, янги гуноҳлар сандигини очиб олган эди.

Исломхоннинг рақами тилга олинганда наинки унинг ўзи, балки Толибжон, хатто Жаҳонгир ҳам титраб кетишиди. Улар Исломхоннинг марҳаматга сазовор бўлиши мумкин эмаслигини, бу «марҳамат» унинг иззатнафсини хўрлашдан иборатлигини англаб туришарди.

— Мен... бормайман, — деди Исломхон ўрнидан туриб.

Оқсоқол унга қараб ишнайди. Лаби тиртиқ одамнинг афти қўрқинчли тусга кирди.

— Борсан, бу буйруқ! — деди у.

Жаҳонгир ўрнидан туриб, оқсоқолга рўпара бўлди:

— Мусулмонларга тегма! Ҳаромга аралаштирма бизларни!

— Мусулмонларнинг йилда бир мов бўладиган мушукми? — оқсоқол шундай деб тисарилди. — Бу каттанинг буйруғи. Ҳамманг галма галдан кириб чиқасанлар, тартиб шу!

...Исломхон тонгда гариб киши кепатасида қаддини букиб кириб келди. Чурқ этиб оғиз очмади. Нонуштага қарамади ҳам. Ўрмонга бориб кеча йиқилган дарахт устига ўтирди. Болтанинг сопини қаттиқ қисганидан

бармоқлари кўкариб кетди. Жаҳонгир унинг бармоқларини аста бўшатиб, болтани қўлидан олди. Толибжон дўстининг ёнига ўтирди.

— Онам тенги экан...— деди Исломхон йигламсираб, — олимнинг хотини экан. Гуноҳини ўзи ҳам билмайди... Биз-ку, майли, хотинларни нимага қийнашди?— Исломхон пенонасини Толибжоннинг елкасига қўйиб хўнграб йиглаб юборди.— Биз киммиз ўзи, одаммизми, ҳайвонмизми?— Исломхоннинг кейинги гапларини тушуниб олиш қийин бўлди.

Оқсоқол «ишлайсанларми, йўқми!» деб дўқ урмоқчи бўлди-ю, болта ушлаб турган Жаҳонгирни кўриб, шаштидан қайтди.

Жаҳонгир Исломхоннинг аҳвол-руҳиясини ҳаромдан ҳазар қиладиган инсон сифатида тушунарди. Шоир юрагидаги чексиз нафратни ҳис қилиш учун одамда шоир қалби бўлиши керак. Аёллар барагига қадам босганда айрим эркакларнинг ҳайвон кепатасига кириб қолганларини, маъсуманинг хонадаги пишиллашлар, ҳиринглашлардан титраб ўтиришини кўриш, унинг «халқ душмани» деб эълон қилинган, ҳозир Сибирнинг овлоқ ерларида азоб чекаётган кекса эри, қизлари ҳақидаги ҳикояларни эшитишдан кўра жонни азроил қўлига тоширмак минг карра афзал эди.

Орадан кунлар, ҳафталар ўтиб, қамоқхонада аёллар барагига «қиз кириб, қиз чиқаётган» эркаклар ҳақида масхараомуз гаплар оралаб қолди. Шу ҳақда огиз кўпиртираётган маҳбус Жаҳонгир калла қўйганда нимага қодир бўлишини ўз тапасида синаб кўрди-ю, «галати эркаклар» ҳақидаги гап-сўзга хотима ясалди.

Исломхон қишни минг бир азоб билан чиқарди. Маҳбуслар ўзаро суҳбатларда айрим тухматчиларни сўкардилар, лаънатлардилар, бегуноҳликларини исбот қилиш мақсадида Сталинга мактуб ёзиб, нажот қутар эдилар. Толибжон билан Исломхон ҳам бу ишдан четда қолмадилар. Исломхон бу ердан тирик чиқиб кетолмаслигига ақли етиб, тушқунликка берилган эди. Толибжон аввал ўзи мактуб ёзди. «Олмония Карл Марке ватани бўлгани учун, буюк доҳиймиз Ленинни паноҳига олгани учун мен у ерга бориб ўқидим», деб бошлаб, буюк доҳий Сталинга меҳри беқийёслигини баён қилиб тугатди. Умид билан ерни ёриб чиққан кўкат қуён нурига тўймай дўлга тutilгани каби Олмонияда билим олган ёшлар ноҳақ хазон бўлаётганларини ҳам айтди. Исломхонни ҳам шундай мактуб битишга мажбурлади.

Жаҳонгирни ҳам ёзишга ундашди. Бу юмушдан фойда унмаслигини билган Жаҳонгир қўлига калам олмади. Умид билан жавоб кутаётган бу икки ёшга қараб туриб Жаҳонгир бир ҳикматни тез-тез эслар эди: Бошоқдаги дондан сўрабдилар: «Нечун имиллайсан, тез етилмайсан?» Бошоқдаги дон жавоб берибди: «Тез етилсам тегирмон тошлари орасида тезроқ янчиламанда...» «Бу йигитлар тегирмон тошлари кутаётганини билмай тез етилишди. Энди бу тошлар орасидан омон чиқишармикин?» деб кўн ўйлади. «Нурга ўлим йўқ, дейдилар. Бу йигитлар нур мисол, худо хоҳласа, омон чиқишади», деб ўзига ўзи тасалли берди.

Ғамга сахий, шодликка хасис бу дунё нолаларга парво қилмай тегирмон тошларини аёвсиз юргизарди. Дастлаб Толибжон жавоб олди — ҳукм қатъий, шикоятга ўрин йўқ эди. Шунда у пешонасига бир шана-лоқ урди:

— Профессор Герхард шу ерда қол, деганда мен аҳмоқ кўнмабман. Ватанга хизмат қиламан, дебман!

Бу гапни эшитиб, Исломхон унинг оғзини қафти билан ёнди.

Исломхонга жавоб кейинроқ, баҳор борлиқни эр-калаёй бошлаганда келди.

Офтоб иссиғи таналарига ўтиб, дарахтлар уйғонди. Уйғонди-ю, ялангоч баданларидан уялиб, шошқич равишда қуш тилидай япроқлардан иборат ҳарир пардага ўрала бошладилар. Бу яшил ҳарир парда орқасида уларнинг оқ, тоза баданлари янада гўзал кўринди. Эндигина япроқ чиқарган дарахтлар Исломхоннинг кўзига бу гўзалликда эмас, балки касалдан турган бемордай заъфарон кўринар эдилар. У дарахтларни ўзи каби ўлимга маҳкум деб биларди. Ўзини ўнганмаслигига ишониб қолган Исломхон ҳар қон тупурганида:

— Бу дард илаки ўларман, мараз чу зоҳир
эмас,

Табиблар бу балога не чора қилгайлар, — деб
қўярди.

Жаҳонгирнинг «баҳорга етиб олсак, бу дардлардан фориг бўлиб кетасиз» деган далдасини эшитиб, мийиғида кулиб қўяди.

Исломхонни қамоқ бошлиғи айни баҳор кучга кирган паллада чақирди.

— Ўртоқ Сталинга ёзган хатинг юртинга юборилган. Ўзингнинг ёзувчиларингдан иборат комиссия

«миллатчилиги тўғри» деб хулоса чиқариб берган. Шунга қарамай, касаллигинг инobatга олинган. Сени жанубга, иссиқроқ ерларга кўчирамиз. Ҳозироқ йўлга чиқасан.

Ислomхон хайрлашар маҳали турар жойини яна эслатиб, Жаҳонгир билан Толибжонга бир ўтинчини айтди:

— Онамга айтинглар, берган оқ сутларига рози бўлсинлар. Мен ҳеч кимга хиёнат қилмадим.

Жаҳонгир бу шоирни бошқа кўрмади. Урушдан кейин юртига қайтиб, уни сўроқлади. Онаси ўгли ҳажрида куйиб адо бўлибди. Сингиллари аканинг на тиригини, на ўлигини билишади. Ислomхоннинг, у сиғинган алломаларнинг номлари тилга олинмаётганидан билдики, уларга ҳали ҳам омонлик берилмабди. Шунда Ислomхон улуғлардан мисол қилиб айтган бир байтини эслади:

Ба номи некў гар бимирам равост,
Маро ном бoйд ки тан маргост.

«Яхши ном билан ўлсам, шу етади, менга яхши ном керак, тана эса ўлим учундир», дер эди, бечоранинг номини ҳам ўчиришибди, деб ачинди.

12. ХОИНЛИКДАН ХУДО АСРАСИН

Капитан Рамазоновнинг сўрогидан сўнг Жаҳонгир элаган воқеа баёни.

Капитан Рамазиддин Рамазонов майор Солиҳовнинг топширигини бажариб, марҳум Шарипов оиласига яқин кишилар ҳақида маълумот тўплади. «Майор қотилни марҳумга яқин одамлардан қидириб тўғри қиялтими,— деб ўйлади у. — Муҳаммадризаевга яқин одамлар-чи? Унинг уруш йилларидаги сирли ҳаракати-га нима учун қизиқмаяпти? Партизанлар отрядида бўлган, сўнг асирга тушган, Туркосштелледа — СС бош бошқармасининг Туркистон бўлимида хизматда бўлган, у ердан топшириқ олиб, юртига келгану тўғри милицияга учраган. Немислар тайёрлаб берган ҳужжат билан тинчгина яшаб юриши мумкин эди...» Рамазонов саволларига жавоб тополмай Жаҳонгир ҳақида маълум-

мотлар жамланган панкани очди. 1944 йилги сўроқ, тўпланган маълумот ажабланарли эди.

«Жаҳонгир Муҳаммадризаев партизан отрядида барча ҳарбий операцияларда ҳалол иштирок этди. Юртдоши Толибжон Тўхтасинов билан навбатдаги операцияга кетиб, нишонсиз гойиб бўлди. Отрядда сотқин, хоин деб гумон уйғотган эмас.

Отряд командири, подполковник Стружев».

1944 йилда Муҳаммадризаев ҳаракатида жиноят аломатлари топилмаган, аксинча, 1938 йилги ҳукм бекор қилинган. Лекин орадан тўрт йил ўтиб «ватан хоини» Муҳаммадризаев ўн уч йил озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган.

Бу соҳанинг нозик жиҳатларини ҳали яхши ўрганиб етмаган капитан Жаҳонгирнинг ҳаётига оид маълумотлардан бир хулоса чиқара олмас эди. Асирга тушганларнинг, Югославия партизанлари сафида жанг қилганларнинг урушдан кейинги аянчли тақдири унга аён. Қўшинлардаги махсус бўлимнинг бераҳмлигини ҳам билади. Қирқ тўртинчи йилда, жосуслик вазифаси билан ўтиб келган одамнинг гуноҳидан ўтишлари мумкинми? Рамазонов «агар бизнинг разведкага хизмат қилган бўлса гуноҳидан ўтишгандир» деб хулоса чиқарди. Гуноҳдан ўтиб туриб тўрт йилдан сўнг уни яна қамоққа тиқишлари ажабланарли. «Агар одамни худо яратиб, унинг тақдирини ҳам белгилаб қўйган бўлса, бундай чигал тақдирни қандай ўйлаб топди экан? Тақдир чангалида ўйин бўлган одам ақлдан озмай яшаши мумкинми?»

Рамазонов Жаҳонгир ҳақида ўйлаганларини майор Солиҳовга айтди.

— Истасангиз махсус бўлим билан боғланинг. Истасангиз ўзи билан гаплашинг. Лекин менинг назаримда Муҳаммадризаевнинг у йиллардаги ҳаётидан бу ишга алоқадор маълумот ололмайсиз. Балки... — Солиҳов нича ўйлади, — бу одамнинг феъл-атворини аниқлашга ёрдам берадиган бирор гап чиқар. Мен марҳумнинг яқинлари билан шуғулланаман. Сиз Муҳаммадризаев билан учрашинг.

Махсус бўлимда Рамазоновнинг илтимоси икки кундан кейин қондирилди. Муҳаммадризаев ҳаётига оид маълумотлар тўпламини унга кўрсатишмади. Бунинг ўрнига «Ж. Муҳаммадризаев разведкада хизмат қилмаган», деган қисқагина жавоб хати беришди. Туркистон легионига оид савол-жавоблар ва маълумотларнинг энг

сўнггига тикилган, Жаҳонгирнинг ўз қўли билан араб имлосида ҳуснихат билан ёзилган тилхати Рамазонов учун сир бўлиб қолаверди. Ақалли «Мен хоин бўлмаганим ваҳхидан юртимга қарши иш кўришдан ўзимни тийиб, сизларга таслим бўлдим. Уларнинг буйруқларини амалга олишдан мақсадим — ота юртимга келиб олиш эди. Сизларга хизмат қилишим у томонга нисбатан хоинлик бўлур, мен эсам хоинликдан ҳазар қиламан. Хоинликдан ҳазар қилингучилар ўлимга лойиқ тошилса, мен кундага бош қўйиб беришга розиман» деган тилхатни кўрсатишганда ҳам Рамазоновга кўн нарсалар ойдин бўлар эди.

Рамазонов Жаҳонгир ётган шифохонага мавҳум таассуротларини юк қилиб борди. Бош табиб «беморнинг ороми бузилган, бугунча сўроқ қилманг» деди. Оромнинг бузилишига «ўгиллариман» деб ўзини таништирган бир йигитнинг ташрифи сабаб, деб изохлади.

Рамазонов бош табибнинг гапини икки қилмай, изига қайтиб, шифохонага эртасига кун ёйилганда келди. У Жаҳонгир ёлғиз ётган хонага кирганида ҳамширалар муолажани тугатиб чиқишаётган эди.

Жаҳонгир ўгли келиб кетганидан кейин оллоҳга шукур қилишни ҳам, жонимни тезроқ олақол, деб фарёд уришни ҳам билмай қолди.

Исломхонни ўйлаб ётган пайтида елкасига оқ халат ташлаб олган таниш йигитни кўриб, юраги уришдан тўхтаб қолгандай бўлди. Бошини ёстиқдан узиб, қаддини кўтармоқчи эди, мажоли етмади. Йигит — унинг пушти камари, ўттиз уч йил хаёлида эркалаб, авайлагани — салом бериб, «безовта бўлманг» деб елкасидан ушлади. Жаҳонгир беихтиёр унинг қўлига кафтини қўйди. Бу хаёлидаги дўмбоқ қўлча эмас... Бу қўлнинг тафти юрагига қайта жон бергандай бўлди. Саломаликдан сўнг ота-бола тилдан қолгандай бир-бирларига тикилишди. Аламлар шодликлар ҳам, дардлар — ҳасратлар ҳам, фарёдлар — бахтиёрлик ҳам шу қарашларда зоҳир эди. Жаҳонгирнинг қарашда хижолатлик, йўқ, хижолат эмас, кечирилмас гуноҳ қилиб қўйган банданинг изтиробини бор эди: ҳар ҳолда жигарини, пушти камарини мусофирликларда хор қилиб қўймай вояга етказган одамнинг ўлимига сабабчи бўлди. Йўлчивой уни сабабчи эмас, балки қотил деб билар, нафратланар? «Нафратланармикин? — Жаҳонгирнинг кўнглига шу савол келди. — Нафратланганда йўқлаб келармиди?

Ё онаси юбордимми? Мен қотил эмасман, деб айтиб қўяйми?»

Жаҳонгир бу гапни айта олмади. Оғзини очди-ю, овози чиқмади.

«Бошингизга тушган савдоларни милисахонада айтишди. Бир бошга шунчалар кулфат етар. Қотилни кўрган бўлсангиз, айтинг, багримизга қайтинг» — Йўлчивой шундай демоқчи эди, уйдан чиқаётганидаёқ шу гапларни айтаман, деб қарор қилган ҳам эди. аммо айтолмади. Отасининг мўлтиллаб турган кўзларига қараб гапиролмади. Ноқулай жимликдан қутулиш учун халтапи очиб, косани олди.

— Аям бериб юбордилар, — деди Йўлчивой коса устидан понни олиб.

Жаҳонгирнинг димоғига таниш ҳид урилиб, энтиктириб юборди: мошкичирининг ҳидими? Хадича унинг қандай таомни хуш кўришини, кун ора мошкичири қилиб берганларини унутмабди-да?

— Лянгиз эсонмилар? — деди Жаҳонгир титроқ овозда.

Йўлчивой унинг ҳаяжонини тушунди. Аясининг «у киши мошкичирини хуш кўрардилар, ўзим нишириб берай» деган гапларини элади.

— Дуо деб юбордилар.

— Лянгизнинг дуоларини олаберинг, кам бўлмайсиз.

Улар яна жим қолишди. Сўнг Йўлчивойнинг қистови билан Жаҳонгир қошиқ учиди мошкичиридан олиб «насиба» деб оғзига солди. Бироқ ютиши қийин бўлди. Ич-ичида тўлқин ураётган йиғи бир чимдим овқатнинг ўтишига аранг йўл берди.

Йўлчивой узок ўтириш беморни толиқтириб қўйиши мумкинлигини фаҳмлаб кетишга изн сўради.

— Аянгизга дуо денг, — Жаҳонгир шундай деб ўғлига тикилиб қолди. — Яна бир гапни айтинг, — Жаҳонгир бу гапни айтишга қийналди, кўзларини олиб қочди. — Имони бутун, муслим йигитсиз, сўзларимга тушунасиз... Аянгизга айтингки, у кишининг гуноҳлари йўқ. Банданинг олдида ҳам, оллоҳ олдида ҳам бокиралар. Мусофирликда турмуш қурганларида бошлари очиқ эди, мен бунда юриб, орқаларидан талоқ қилиб эдим. Кўнгуллари кирланмасин, айтинг. — Жаҳонгир шу гапларни айтиб кўзларини юмиб олди. Мижжалари ҳар қанча жишслашмасин, томчи ёш сизиб чиқишга йўл топди.

Тунда ухладими, алахсирадими билмайди. Эрталаб ҳамширалар киргач, сал хушини йиғиштирди. Ҳамширалар чиқиб кетиб, эшик оғзида оқ халатли одамни кўриб, дастлаб кимлигини танимади. Танигач, «аввал эски ошнамни топиб рўпара қилди, кейин ўғлимни... энди нима хунар кўрсатаркин» деган хаёлда қаддини бироз кўтарди.

Рамазонов сўроқ қилиш ҳадисини олмаган эди. Айниқса, бемор одамни дафъатан сўроққа тутишни ўзига эп кўрмай, тараддудланди. Агар у тўғридан-тўғри сўроқ бошлаганида Жаҳонгир ажабланмаган бўларди. Терговчининг ёғоч курсига ноқулай ўтириши, сўроқни дарров бошламаётгани аксинча уни таажжублантирди.

Рамазонов чўнтагидан «Қазбек» чиқариб бир дона папиросни лабига қистириб, сўнг қутини Жаҳонгирга узатди. «Чекмайман», деди Жаҳонгир.

— Яхши қиласиз, мен ҳам чекмас эдим, урушда ўргандим, — деди Рамазонов, кейин папиросни қайта қутига солди, — дарвоқе бу ерда чекиш мумкинмасдир, а?.. Сиз партизанлар отрядида жанг қилган экансиз, қайси ерларда бўлгансиз?

— Белоруссияда, Брянск ўрмонларида.

— Мен у томонлардан ўтмаганман. Сталинграддан Одергача бордим. Украинада партизанлар билан кўришдик. Йигитлар айтиб беришган, партизанларга оғир бўлганини биламан. Биз-ку, рўпарамизда фриц борлигини билардик. Олга, янчиб ташлансин, деган буйруқ олсак, бас. Партизанларнинг эса чор атрофида фриц.

— Бу гапларни менга нима учун айтяпсиз? Буни қотилликка даҳли йўқ. Сўрайдиганингизни сўранг.

— Дайдидарадаги иш бўйича майор сўрайди. Мени сизнинг ўтган ҳаётингиз, дўст-биродарларингиз қизиқтиради.

— Менинг дўст-биродарларим йўқ.

— Унчаликмасдир. Масалан... Толибжон Тўхтасинов ким эди? Ё уни танимайсизми?

Жаҳонгир ачиқ қулимсиради.

— Толибжондан гумон қилмай қўяверинг... У бечоранинг жасади Олмонияда қолган...

Жаҳонгир шундай деб кўзларини юмди. «Толибжонни нимага суриштиряпти. Ё Туркосштелленинг ювиндиларини сузиб олмоқчимиз? Толибжонни Сотти отиб ташлаганини қирқ тўртинчи йилда айтган эдим-ку? Буларнинг мақсади нима ўзи? Қотилни аниқ билсам

эдим, энди айтардим, қутулиб қўя қолардим. Орқасидан кўрган бўлсам, аниқ ўша эдими ё йўқми билмасам, гумон билан бир одамни абгор қилиб гуноҳга ботайми? Гумонни айтган тақдиримда булар ишонадиларми? Ўғлимни кўрдим, Хадича ҳам, худога шукур, тирик экан. Менга яна нима керак? Тирик қолиб нима каромат кўрсатаман? У одамнинг акамда нима қасди бор экан, билмайман. Лекин менинг қасдим ҳам бор эди-ку? Нима учун яшашни истаб қолдим? Мени шайтон йўлдан уряпти. Сўзимдан қайтсам — худо ургани шу бўлади. Бу ҳийлагарлар мenden нимани ишташяпти? Мақсад Дайидара эмас, бошқа. Жасади бегона юртда қолиб кетган бир бечорани нимага эслаб қолишди?»

Жаҳонгир партизанлар отряди командирининг хатини Рамазонов ўқиганидан беҳабар, Толибжон билан шунчаки қизиқаётганини билмайди. Жаҳонгирда уйғонган озгина саросимани ҳам Рамазонов илғаб «бунда бир гап бор шекилли?» деб қўйди. «Мен қотилман, деб туриши бежизмасдир, балки? Хоинлиги очилса, ватан хоини сифатида отилишдан кўра, қотил сифатида отилишни афзал кўраётгандир? Бу одам хоинлик қилиши мумкинми? — Рамазонов Жаҳонгирга тикилди-да, «мумкин» деган хулоса чиқарди. — Бу жамиятда адолат топмади, фақат эзилди, шу алам туфайли фашистларга хизмат қилган бўлса қилгандир. Кейин... кўрққанидан бош эгиб келгандир. Агар шундай бўлса... ўзим отиб ташлардим буни...»

Рамазоновнинг хаёлини ёритган бу фикр асабини кўзгатди. Яқиндагина «кўп азоб чеккан экан» деб ачингани бу одамга нафрат билан қаради. У урушдан қайтганида дўстларига «Сталинграддан Одерга қадар асроилни опичиб юрдим, истаган пайтида жонимни сугуриб олиши мумкин эди», деб ҳазиллашарди. Ҳар қадамида ўлим чоҳига тортилиши мумкинлигини билиб жангларга кирган одамнинг хоинга ёки сотқинга нисбатан нафратини четдан туриб қоралаш ноинсофлик ҳисобланади. Боз устига Рамазоновнинг бу ондаги нафрати ўткинчи, Муҳаммадризаевни хоинликда айблаганга асоси йўқлигини ўзи ҳам сезиб турарди. Яшин нури заминни бир зумгина ёритгани каби, гумондан уйғонган нафратнинг кучи ҳам узоққа бормади.

— Толибжон Тўхтасинов сиз билан партизан отрядида бирга бўлган. Германияга қандай бориб қолган? — деб сўради Рамазонов, кўзини юмиб ётган Жаҳонгирдан.

. Жаҳонгир кўзини ярим очиб унга қаради. «Билмай-дими, ё мени лақиллатмоқчими?» деб ўйлади.

— Ҳамма гапларни қирқ тўртинчи йилда айтганман. Хужжатларга тиркалган.

Жаҳонгир шундай деб яна кўзини юмди. «Толибжондан хавфсираяптими? Толибжоннинг қайси иши уларнинг тинчини олди?» Жаҳонгир хаёлан яқин ўтмишга қайтишга мажбурият сезди.

Улар баҳорда иссиқроқ ўлкалардаги қамоқхонага жўнатилаётган Исломхон билан хайрлашди. Баҳорнинг ёмғирли кунлари адо бўлгач, дарахт кесишни ҳам бас қилдилар. Сўнгсиз ўрмонзорнинг қоқ ўртасида нима учун дарахт кесганлари шунда маълум бўлди: бу ерда завод қуриларкан. Уларнинг қилмаган ишлари қолмади: ер кавлашди, гишт ташинди, қорини ма қоришди... Толибжон ўтган кунларни эринмай санарди. Озодликка чиққунига қадар қолган йилларни, ойларни, ҳафталарни, кунларни, ҳатто соатларни ҳисобларди. Ёруғ оламда бўлаётган воқеалар ҳақидаги саросимали хабарлар ўрмонлар ошиб, тиконли сим тўсиқлар ошиб маҳбуслар қулоғига етиб келарди. Тебраниб турган нотинч дунёнинг эрта-индин портлаб, алаҳга олинига барчанинг ақли етарди. Дунёнинг қачон портлаши ҳақида турлича тахминлар қилишарди. Завод қурилишининг сусаймаётганига қараганда портлашга нича вақт бор эди. Лекин қиёмат кутилмаганда барвақт бошланди. Қиёмат бошланганини маҳбуслар соқчиларнинг хавотирли қарашларидан, бошлиқларнинг беҳаловат юришларидан сезишди. Заводда қурилиш ишлари тўхтатилиб, ўрнатилган жиҳозлар қайта кўчирила бошлангач, хавотирлар бежиз эмаслиги билинди. Кўп ўтмай портлаш овозлари қулоққа чалинди. «Уруш бошланибди» деган хабар бир зумда барчага аён бўлди. «Энди нима қиларкинмиз?» деган саволга жавоб топишга улгуришмай осмонни бир тўп чигиртка мисол самолётлар босди-ю, қиёмат бошланди.

Ярим соат ичида қарийб уч йил давомида қад ростлаган завод бинолари ҳам, улар яшаган ёғоч уйлар ҳам, тиконли сим тўсиқлар ҳам яксон бўлди. Боши мажақланган, қўли ёки оёғи узилиб кетган одам жасадлари, ёнаётган уй харобалари бу ярим соатлик қиёматдан хотира бўлиб қолди.

Жони фойдага қолган маҳбуслар «самолётлар ҳозир яна қайтади», деб ўрмондан паноҳ излаб қочдилар. Бир

мўъжиза билан қиёмат оловидан омон чиққан соқчилар уларга эътибор ҳам бермадилар. Жаҳонгир Толибжоннинг билагидан ушлаб, бошқалар каби ўрмон сари югурди. Қийшайиб ёнаётган минора ёнидан ўтишаётганда чап қўлига тиралиб туришга уринаётган кекса маҳбус «биродарлар, мени ташлаб кетманг», деб илтижо қилди.

— Профессор-ку! — Толибжон шундай деб уни қўлтигига кириб кўтарди.

Қўшни баракдаги бу қарияни Толибжон ҳурмат қилар, иш чогида ҳам оғирини енгил қилишга интиларди. Жаҳонгир унинг олим бўлганини, бу ерга ўзи ҳам билмаган сабаб билан келиб қолганини Толибжоннинг гапларидан биларди.

Улар ҳолдан тойгунча юрдилар. Профессор оёғидан яралангани боисидан уни икки қўлтигига кириб деярли кўтариб боришарди. Қамбагалнинг ҳовлисидек келади-ган ялангликка чиқиб тўхташди.

— Энди қаёққа борамиз? — деди Толибжон Жаҳонгирга қараб. Профессор ўзбекчани билмаса ҳам, гап оҳангидан савол мазмунини уқди.

— Агар немислар бостириб келишаётган бўлса, шарққа қараб боравериш керак, у ёқда ўзимизникилар, — деди у.

— Ўзимизникилар? — деди Толибжон ўйлаиб. — Ўзимизникилар яна қамоққа тиқишмайдами?

— Ҳар ҳолда шу ёққа қараб боравериш керак, — деди Жаҳонгир. — Балки уйимизга етиб олармиз?

Қўлбола ясалган замбилга профессорни ётқизиб, йўлни тусмоллаб юраверишди. Эртасига кун ботарда бир қишлоқдан чиқишди. Жаҳонгир Толибжон билан профессорни бутазорда қолдириб ўзи қишлоқ томон юрди. Кўн ўтмай қўлида яримта нон, учта тухум кўтариб қайтди.

— Уруш бошланганига ярим ой бўлибди, — деди у. — Немислар яқинмиш. Кеча бу ердан чекинаётган қизил аскарлар ўтишибди. Профессорни олиб қолишга кўнишмади. Қамоқдан чиққанимизга кўрқишяпти. Лекин... бу ердан йигирма чақирим юрсак, бир қишлоқ бор. Қамалгунимга қадар мен ўша ерда яшаганман.

«Қаерда, нима учун яшагансан» деб суриштириб ўтиришмади. Нон билан тухумни бўлишиб еб, қоронги тушгунча йўл босишди. Жаҳонгир яшаган қишлоққа эртасига кун пешинга оққанда етиб боришди.

Остонада ўтирган Григорич билан камширини Жаҳон-

гир узоқдан кўриб «хайрият» деб қувонди. Григорич уларни аввалига чекинаётган аскарлардир деб ўйлади. Кейин Жаҳонгирни таниб, ҳайратдан ёқасини ушлади.

— Сени узоқ кутдик, хавотир олдик, — деди чол, профессорни уйга ётқизиб чиққач. — Уч кун олдин кизимкани катта йўлга кузатиб қўйдим. Чекинаётган аскарлар, одамларга қўшилиб кетди. Шу баҳонада уйга етиб олади. Келишингни юраги сезган экан, сенга бир гап айтиб кетувди. Опангининг омонатини олибди, рози бўлармишсан. Худо ҳоҳласа, омонатингга хиёнат қилмас эмиш.

Жаҳонгир Ойписанинг мақсадини тушунди. Бошини чангаллаб, индамай ўтирди.

— Григорич, профессорни сизникига ташлаб кетамиз. Яхши одам у. Тухматга учраб қамалган, — деди у узоқ давом этган сукутдан сўнг.

— Яхшими, ёмонми, у ҳам бир одам, — деди чол. — Қараймиз, умри узоқ бўлса, тузалиб кетади. Насибаси қирқилган бўлса, чорасизмиз. Сен ўзинг нима қилмоқчисан, кетмоқчимисан?

Жаҳонгир жавоб ўрнига бош қимирлатди.

— Кетолмайсан. Катта йўлларга немислар етиб келгандир. Шу ерда кут. Немислар келса ҳам сенга тегишмас. Большевик эмассан. Қувгин қилинган одамсан. Шеригинг ҳам қолаверсин.

Чолининг маслаҳати Толибжонга маъқул келмади.

— Бу ерда қолсак, сотқин деган тамгадан умрбод қутулолмаймиз, кетамиз, — деди.

Қоринни тўқлаб, кийимларини алмаштириб, йўлга тушинди. Ўрмонни паналаб юриб, немисларга дуч келишди. Улардан беркинамиз деб, ўрмонга ичкарилаб, йўздан адашиб, очликдан ўлар ҳолга тушганларида қуршовдан чиқишга уринаётган аскарларга дуч келишди. Ўзларини Ўзбекистондан Белоруссияга тажриба ўрганиш учун келган чорвадорлар деб таништиришди. Командир пешонасида ёзуви бор Жаҳонгирга ишонқирамай қараб қўйди, аммо индамади. Улар қуршовдан чиқолмай, ўрмон ичкарасига қароргоҳ қуришди. Шу залда партизанлик ҳаёти бошланди. Жаҳонгирнинг мерганлиги, жангларда довяраклиги аён бўлгач, командирнинг қарашларидаги хавотир, ишончсизлик йўқолди.

Бир куни кичкина гуруҳ билан кетишаётганда Жаҳонгир Толибжонга:

— Булар бизга энди ишонишди, сездингми? — деди.

— Буни-ку, сездим, — деди Толибжон. — Лекин бошқа нарсани ҳам сезиб юрибман.

— Нимани?

— Иккимизни бошқаларга қараганда кўпроқ юборишпти бунақа жангларга. Нимагалигини биласизми?

— Нимага?

— Биз буларга бегонамиз. Ўлса ҳам шулар ўлсин, дейишади.

— Ундаймасдир, — деди Жаҳонгир. — Кўпга келган тўй...

— Биласиз-ку, мен ҳамма нарсани ҳисоб-китоб қилиб юраман.

— Худонинг ўзи асрасин бизни, урушдан кейин бир парча қоғоз ёзиб берса, юртимизга ёруғ юз билан қайт-сак бас.

Толибжон «бунча соддасиз» дегандай кулимсираб қўйди.

Бир пафаслик бу кулимсираш Жаҳонгирнинг хотирасига михланиб қолган экан. Кейинроқ пистирмага дуч келишганда ҳам, немис-қамоқхонасига тушганида ҳам, сўнг «Туркистон легиони» деб аталмиш қўшинга борганида ҳам бу истехзоли кулимсирашни тез-тез эслади.

Бир куни кутилмаганда Соттини учратиб лол қолганида ҳам Толибжон худди шундай кулимсиради.

— Большевикларга ҳам, фашистларга ҳам бир хилда хизмат қиладиган тоифа кўп. Бу раисингиз битта бўлса экан, ажаблансангиз. Бизнинг бошимизга кимлар бало ёғдирди. Шунақалар-да. Эслайсизми, Исомхон бир байт айтган эди: «қаерда гул бўлса — унда асалари бор, қаердаки фойда чўғи бўлса — унда ёвузлик алангаси бор». Кимнинг байти эди?

— Ёдимда йўқ, Бедилники бўлса керак.

— Ким бўлса ҳам тўғри айтган. Биз ана шу ёвузлик алангасида қовриляпмиз.

Туркистон қўшинига тушган Сотти Жаҳонгирни кўрибоқ «мени худо урди» деб ўтакаси ёрилди. Лекин бира тўла қўрқув чодирига бурканиб олмади. Унинг хийласини кўрганда ҳатто шайтон ҳам ҳайратдан ёқа ушларди. Соттининг биринчи хийласи — Жаҳонгирни кўриши билан қўрқувни енгиб, орада ҳеч нима бўлмагандай уни қучоқлаб олди. Жаҳонгир унинг қўлларини қайриб, итариб ташлаб, сўнг калла қўйиб оғзи-бурнини қонатганда ҳам «Тавба қилдим, Жаҳонгиржон», деб эланиб тураверди. Унга қараб Жаҳонгир Даминнинг гапини элаган эди: «Бу ҳароми тугилганда чўмилти-

ришган экан, ўшанда тоғорадаги магзавани илон ичиб ўлган экан...» Бу — Дамин тўқиган гап. Ҳеч замонда илон магзава ичадими, ичганда ҳам ўладими? Жаҳонгир тавба қилаётган Соттига қараб, ўша гап ҳақ экан, деб қўйди.

Кунлар, ҳафталар, ойлар ўтаверди. Толибжон «қачон жангга тапшар экан, бизни», деб бетоқатланарди. Жаҳонгир унинг мақсадини билиб турарди. Жанг баҳонасида ўтиб кетиш, юртга тиг кўтарган деган лаънат тамгасидан қутулиш — унинг ҳам ниёти эди.

«Хатто пода ҳам кеч кирганда уйига қайтади. Бизчи, биз подадан ҳам баттармизми?» — Толибжон шундай деган куннинг эртасига Сотти билан ёқа бўғишиб қолди. Шунчаки муштлашиш бўлиб туюлган тўқнашув тўшпончаларни гилофдан чиқариш, бир маъсум ва бир малъун жоннинг сўниши билан тугади...

Жаҳонгир Толибжоннинг қонини шимиб олган тупроқни қириб, рўмолчасига тугди. Немислар берган ёлгон ҳужжатга кўра «огир яраланиб, истезфого чиққан аскар» қиёфасида юртига жосус сифатида қайтгач, Толибжоннинг қишлоғига борди. Онаси ҳаёт экан, шу тупроқни кўзларига суртиб, аза очди. Тупроқни ўз кафани — ўша рўмолчага ўроглиқ ҳолда қабристонга элтдилар, жаноза ўқидилар. «Партизанликда шаҳид кетди» деган шум хабар она юрагидаги умидни ўлдиргани ҳолда, огир тошни ҳам кўчирди. Жаҳонгир етказган хабар уни «Душман онаси» деган лаънат тошдан қутқарган эди.

Жаҳонгир қисқа муддат ичида мана шуларни эслаб «Толибжон бегуноҳ банд эди, ҳамма ҳужжатларни, хотираларни титиб чиқишса ҳам уни айбланма олмайди» деган қарорга келди. У Рамазоннинг кейинги саволига жавоб бермади. Кўзини юмиб ётаверди. Капитан поўрин ташриф буюрганини англаб, афеусланди-да, ўрнидан турди.

13. «ХИТОЙ ДҲХТИР»

Капитан Рамзиддин Рамазонов Жаҳонгирнинг ўтмишини ўрганаётган чоғда майор Санжар Солиҳовнинг Қирқбел қишлоғига боргани, сўнг марҳумнинг яқинлари билан учрагани ҳақида.

Майор Солиҳов депара ички ишлар бўлимига кириб, ажабланарли янгилик эшитди: капитан Жабборов жумҳурият прокуратурасига ишга ўтибди. Бегуноҳ одамларни асоссиз айблаб қамашдаги гуноҳлари учун яқиндагина вазифасидан наслатилган одамнинг яна чўққи сари парвози ажабланарли ҳол эди. Йиғлаётган гўдакни овутиш учун ширинлик кўрсатилади, бола овуниши билан ширинлик жойига қўйилади. Худди шунга ўхшаб ҳақиқат қарор топилти, деб жар солинди-ю, эски ҳаммомга эски тос билинтирмай олиб кириб қўйилибди. Барча чириган тослар жойига қайтариладими ё биттаси истисно бўлдими — бу Солиҳов учун ҳозирча муаммо. Жабборовнинг яна масъул вазифага қўтарилишидан тушундики, ишларида шакл бироз ўзгаради, мазмун эса аслидалигича қолаверади. «Одамлар бизга ишонишмас эди, бизни ёмон кўришарди, — деб ўйлади Санжар Солиҳов. — Гуноҳкорларга жазо бериб, бегуноҳларни озод қилиб, эндигина ишонч уйғотаётган эдик. Энди яна лаънат тошлари остида яшарканмиз-да...» Истисно дегани хатарли бўлади. Бир одам учун истисно тариқасида игнадек тешик очилади. Сўнг иккинчи истиснога ҳожат сезилади. Қарабсизки, игнадек тешик катталашиб, карвонсаройнинг дарвозасига айланади — ундан ит ҳам, эшак ҳам ўтаверади. Жабборов учун қилинган истисно келажакни Солиҳов шундай тасаввур этди.

У Қирқбелга ёлғиз ўзи йўл олди. Илгариги боришида Жабборов билан нохуш суҳбат қургани, йўл лой бўлгани учун кўнглида хиралик қолган эди. Бу сафар йўл лой эмас — ҳаммаёқ оппоқ қор, ёнида ёқимсиз одам ҳам йўқ. Ҳавонинг тозалиги, қорнинг гирчиллаши нохуш янгилик туфайли кўнглида уйғонган гаплик олови тафтини бироз босди.

Бурнига кўзойнак кўндириб олган Дамин танчада китоб ўқиб ўтирарди. Хонага печ ўрнатилмаган, ойнаги синган дераза кўзига газета ёпиштириб қўйилган. Дамин ўрнидан туриб, уни қаршилаб, танчада ўтиришга таклиф қилди. Сўнг ўтхона ёнидаги чойнакни олиб, чой қуйиб узатди-да:

— Шеригингиз қани? — деб сўради.

— Шеригим... — Солиҳов ҳозир эшитган янгилиги бу одамни ловуллайтиб юборишини англаб, ёлғон гапирди: — иши чиқиб қолди.

— Олиб келмаганингиз яхши бўлибди. Қараши хунук эди.

— Мен ошнангизни сўрайсиз десам, шеригимни суриштириб қолдингиз?

— Ошнамнинг иши яхшилик томон юз бурганини келишингиздан сездим. Иши ёмон бўлса келмас эдингиз. Яна нималарни сўрамоқчисиз мендан?

Солиҳов чўнтагидан суратларни чиқарди.

— Шуларни танийсизми? Диққат билан қаранг: уларни ёшлигида кўрган бўлишингиз мумкин.

Дамин суратларга қайта-қайта разм солиб, Муродилланинг расмини ажратди.

— Тенабелда бир йигит бўларди. Чамамда Оламгир аканинг улфатларидан эди. Ўшанга ўхшайди.

— Ҳозир қаерда у?

— Ўша пайтда четга ўтиб кетган.

— Бирон белгиси бормиди?

— Қайнақа белги?

— Масалан, чандигими, холими? Оламгир акани оқсар эди, девдингиз, эсингиздами?

Дамин ўйланиб туриб деди:

— Белгисини билмайман... Оламгир акани топдиларингизми?

— Топдик. Дайдидарада шу одамни ўлдириб кетишган. Ошнангиз акаси эканини яшириб, «мен ўлдирдим» деб туриб олибди. Шунисига ҳайронмиз. Ака-ука орасида бирон гап ўтганмиди?

Дамин кўзойнагини қўлига олиб, дераза она ташқарига қараб ўйга толди.

— Жаҳонгир акаси ҳақида ёмон сўз айтмаган сира.

— Пенюнасидаги ёзув-чи?

— «Алқасосу минал ҳақ»ми? Акасига тегишли деб ўйлаяпсизларми? Мен буни хаёлимга келтирмаган эканман. Ноҳақ қамаганларга аталган гап деб юрарканман.

— Бизни бошқа нарса ажаблантирипти. Ҳар ҳолда ака-ука Дайдидарага бекорга боришмаган.

— Жаҳонгир ҳар келганида Дайдидарага бир борарди. Қамалмасидан бурун ўша ерга уй қуриб чиқаман, шу ерларни боғ қиламан, дерди. Охирги қамоқдан чиқиб келиб ҳам шунақа деган. «Уйимизни колхоз энди омборхона қилибди, ўлигим шаҳарда қолмасин. Менам Аждарқоянинг паноҳида ётай» девди.

— Дайдидара жуда четдаку?! Нега айнан ўша ерда уй қурмоқчи бўлган?

— Бир сўраганимда «баҳаво жой» деган. Баҳаволикка баҳаво. Бойбува раҳматли ўша ерда сайл қилиб, меҳмон кутардилар. Жаҳонгир уй қураман, деганида

отаси тирик эди. Уй қуриб чиққанида ўша ерлар ҳам обод бўлиб кетармиди...

— Дайдидарада ўша куни бирор киши овга чиқиши мумкинмиди?

— Бе, у ерда нимани овлайди? Ов қиладиган одам бу ердан учта тоғни ошиб ўтиши керак. Илгари каклик ови бўлиб турарди. Энди у ҳам йўқ.

— Сиз саволимга жавоб бермадингиз, бироз чалғиб кетдик. Ака-ука нима учун Дайдидарада учрашишган? Бу учрашув тасодифий бўлмаган. Жаҳонгир Муҳаммадризаев сиз билан хайрлашиш учун атайин уйингизга келган.

— Ҳа, гапингиз тўғри. Кўнгли ғаш эди, менинг кўнглим ҳам бир нимани сезувди. Саволингизга жавоб бера олмайман. Сабабини Жаҳонгирнинг ўзи айтиши мумкин. Лекин у ўжар одам, лозим топмаса айтмайди. Отиб юборсангиз ҳам айтмайди.

— Агар қотилни топмасак, отилиши мумкин.

— Нега энди отаркансиз? Бекордан бекорга-я?!

— Қотил топилмаса...

— Нега топилмас экан, топинг!

— Қидиряпмиз. Сиз аччиқланманг. Бекор ўтирганимиз йўқ. Ошнангизни қўйиб юбордик. Ҳозир тоби йўқ, шифохонада ётибди.

— Унга нима бўлди?

— Юраги чарчаган шекилли. Хуллас, биз унга хотини, ўглини топиб бердик.

— Хадича тирик эканми? Жаҳоннинг ўгли йўқ эди-ку?

— Ўгли йўлда тугилган. Оламгир Хадичага уйланган. Болани катта қилган...

— Ё. парвардигор!.. — Дамин шундай деб ёқа ушлади. — Ё, қудратингдан! Ўзи биладими шунни, кўрдими уларни?

— Ўглини кўрди. Хадичани орқасидан талоқ қилганман, дебди.

— Ана, кўрдингизми? — Дамин шундай деб хитоб қилиб, оёқларини танчадан чиқарди-да, чўккалаб ўтириб олди. — Фаросатига қойил қолдингизми? Битта гап билан Хадичасини гуноҳлардан фориг қилиб юборибди.

— Бир-икки кунда шифохонадан чиқади. Турган гапни ўглининг олдига бормади. Бу ерга ҳам келмаса керак. Балки...

— Гапингизни англадим. Бугун-эрта тушиб бораман. Уч-тўрт кун уйда тураман. Кейин зўрлаб бўлса

хам бу ерга олиб чиқаман. Йўқ... яхшиси, Хадичасини ўзига никоҳлаб қўйиш керак.

Даминнинг гаплари Солиҳовга маъқул келиб, у билан хайрлашди.

Шаҳарга оқшомда қайтди. Идорасига боришдан аввал Жаҳонгирнинг ҳолидан хабар олиш учун шифо уйига кирди. Бош табиб уни қутилмаган янгилик билан қаршилади:

— Беморнинг ўгли бир одам билан келди. Ўзининг айтишича, хитойлик табиб экан. Бемор уни кўриб тикилиб қолди. Кейин аҳволи ўзгарди. Табибни ўзига яқинлаштирмади.

Солиҳов «хитойлик табиб экан» деган сўзни эшитиб, сергак тортди. Ёнидаги суратларни чиқариб бош табибга берди. У Муродилланинг суратини ажратиб, «шу киши» деди.

«Йўлчивой уни нима учун олиб келди? Мақсади нима? Жаҳонгир уни кўриб, нима сабабдан безовталанди?»

Майор Солиҳов шу муаммо билан Жаҳонгир ётган хонага кирди.

— Ўглингиз билан ким келди? — деб сўроқни бошлади.

Унинг фикрича энди қатъийроқ ҳаракат қилиш вақти етган эди. Шу сабабли гапни узокдан бошлаб ўтирмади. Майорнинг мақсадини Жаҳонгир ҳам тушунди. «Вақт ўтгани сайин уларнинг асаблари қақшайверади. Пичоқ суякка тақалибди. Энди лутфу карам қилиб ўтиришмайди» — Жаҳонгир шу тўхтамга келиб, жавоб берди:

— Табиб эмиш.

— Уни танимайсизми?

— Йўқ.

— Дамин ошнангиз танир экан.

— У айтаверади.

— Акангиз ҳам таниган эди. Акангизнинг тепабеллик ошнаси Муродиллани ҳам таниди.

— Дамин таниган бўлса танигандир, мен у одамни биринчи кўришим.

— Шундайми? — Солиҳов унга савол назари билан тикилди. Жаҳонгир бу қарашга дош беролмай, юзини бурди. Шунда майор таваккал қилди: — Сиз уни олдин ҳам кўргансиз. Дайдидарада, бешинчи октябрда...

Солиҳовнинг гапи оғзида қолди.

— Йўқ!

Жаҳонгир жон ҳолатда шундай деб, титроқ қўллари билан юзини чангаллади.

— Йўқ, — деди яна хирилдоқ овозда.

— Учинчи одам ким эди? — деб сўради майор, унинг аҳволига парво қилмай.

— Билмайман.

— Сиз уни кўргансиз, айтинг!

— Кўрмаганман.

— Акангизни нима учун ўлдирган?

— Билмайман...

— Қасди бўлса, энди навбат оиласига етса-чи?

— А?! — Жаҳонгир майорга бақрайиб қараб қолди.

У шундай бўлиши мумкинлигини ўйлаб кўрмаган эди. «Бу қанақаси?! Етдим деганимда йиқиламанми, улардан ажрайманми?» Шу фикрнинг ўзиёқ баданини музлатиб юборди.

— Начайник, мени бу ердан чиқаринг, — деди у гўлдираб. — Уни ўзим тошман... ўзим ўлдираман.

— Йўқ, азизим, уни ўлдирмайсиз, кимлигини бизга айтасиз.

— Кимлигини билмайман... орқасидан кўриб қолдим.

— Муродилламиди?

— Ўшанга ўхшатдим.

— Акангиз билан Дайдидарада учрашишингиздан у хабардормиди?

— Билмайман.

— Сиз ҳеч кимга айтмаганмидингиз?

— Йўқ.

— Нима учун Дайдидарада учрашмоқчи эдинглар?

— Йигирма иккинчи йилда ечимсиз қолган гапимиз бор эди. Қанақа гап, деб сўраманг, сизга даҳли йўқ.

— Ҳар ҳолда Дайдидаранинг танланиши қизиқ менга.

— Дайдидара табаррук жой, — Жаҳонгир шундай деб пича сукут сақлади. — Авваллари қишлоқ оқсоқоллари ўша ерда кенгашиб ечимга келмаган нарсаларни ечиб беришар экан. Оламини шаккок босиб, у ернинг табарруклигини ҳам унутишди. Дайдидарага оллоҳнинг назари тушган. Ҳақиқат ечими фақат ўша ерда.

Солиҳовга бу изоҳ эриш туюлди. «Табаррук» деган тушунча билан гапни айлантиряпти, деб ўйлади. Жаҳонгирнинг титроғи бироз босилиб, хаёлга чўмганини кўриб саволни бас қилди.

— Эрта-индин Дамин ошнангиз келмоқчи. Бу ер-

нинг табиблари рухсат беришса, уйингизга борасиз. Аммо... менинг рухсатимсиз бир қадам ҳам босмайсиз, бошқага бир оғиз ҳам гапирмайсиз. Айниқса, ошнангизга.

Солиҳов шундай деб чиқиб кетди. Хитой дўхтурнинг ташрифи, Жаҳонгирдаги ўзгаришдан, унинг гапларидан дастлаб лол қолди. Энди, бироз фурсат ўтиб эса тугунлар ечимини кўргандай бўлди. Чигал ишлар зимистон кўчаларга бошлаб гангитган чоқда милт этган чироқ ҳам одамнинг кўзига оламни ёритгучи қуёшдай кўринади. Муродилладан шубҳа қилмоқ учун Солиҳовда ҳали етарли асос бўлмаса-да, айрим нарсаларни синаб кўришни лозим тонди. Шу мақсадда бош табиб хонасига қайтди.

— Муҳаммадризаевнинг ўгли «отамнинг дардига даво берсин», деб хитойлик табибни бошлаб келган. У одам қандай шифо бериши мумкин? — деб сўради у.

— Уларнинг энг кўп қўллайдиган усуллари — игна билан даволаш. Баданда асаб ҳужайраларининг маълум нуқталари мавжуд. Хитойлик табиблар ниҳоятда ингичка тилла игналарини шундай нуқталарга санчишадди. Шу даво усули билан турли огриқлар тўхтайтиди, қон босими мўътадиллашади. Хуллас, хитой табобати бу соҳада кўп мўъжизага эга. Афсуски, биз буни яхши билмаймиз. Аниқроғи рад этиб келамиз.

— Ўша игна билан одамга салбий таъсир ҳам қилиш мумкинми?

- Қанақа салбий таъсир?

— Масалан... — Солиҳов ўйланди. — Масалан... одамни беҳуш қилиш ёки ақлдан оздириш...

— Мумкин. Гап ўша нуқтани топишда.

— Табиб шундай ҳаракат қилса, четдан туриб била оласизми?

— Йўқ, мен била олмайман.

— Мутахассис-чи?

— Унинг кўзини ҳам шамғалат қилиш мумкин.

«Агар учинчи одам хитой дўхтир бўлса, у Жаҳонгирни йўқ қилиш ниятида у ерга келадими, игналари билан уни йўқотишга уринадими? Ё Муҳаммадризаевни тузалиб чиқишини кутадими?»

Солиҳов шу саволларга жавоб тоини учун сукутга берилди. «Учинчи одам учун Муҳаммадризаев хавфли бўлиб қолди. Муҳаммадризаев уни кўрган. Демак, учинчи одам ҳам уни кўриб, қочган. У Муҳаммадризаевнинг қотилликни бўйнига олганини ҳам эшитган,

очиқликка чиққанини ҳам билган. Ҳозир оёғи куйган товукдай питирляшти. Хитой дўхтур яна келиб кўрармикин? Муҳаммадризаев уйига борса-чи?»

— Беморнинг ахволи қалай, уни уйига жўнатиш мумкинми? — деб сўради Солиҳов аниқ қарорга келиб.

— Яна пича даволаниши керак.

— Уйда ётиб даволанса-чи?

— Агар зарур десангиз... илож қанча?

— Биз сичқон қопқонга қачон тушаркин, деб пойлай олмаймиз.

— Тушунарли. Уйига бориб хабар олиб турамыз.

Солиҳов бош табибга миннатдорчилик билдириб, хайрлашди. Идорасига бориб, тўғри Рамазоннинг хонасига кирди. Капитан бир даста ҳужжатларни стол устига ёйиб олиб, бош қотириб ўтирарди. Солиҳовни кўриб, ўрнидан турди.

— Катта йўқладилар, — деди у. — Янгиликни эшитгандирсиз?

— Жабборовними? Эшитдим. Бизга осилмаса эди, деб турибман. Бир-икки оғир гап айтган эдим, бунақа одамлар кекчи бўлишади.

— Осилишни бошлабди. Муҳаммадризаевни озод этганимиз учун танбеҳ берибди. Қамоққа олишни буюрибди.

— Шу етмай турувди, — Солиҳов шундай деб шошилиб чиқди. Аввал вилоят ички ишлар бошқармаси бошлиғига, сўнг вилоят прокурорига вазиятни тушунтиргач, Жабборовнинг буйруғи бекор қилинди. Солиҳов бироз енгил тортиб чиқаётганида прокурор уни тўхтатди:

— Қирқбелда бир одам жамиятни ҳақоратлаганда сиз муносиб жавоб бермабсиз?

Солиҳов гижиниб, бўлган воқеани қисқача баён қилди.

— Сиз тажрибали одамсиз. Бунақа шароитда ўзингизни қўлга олишингиз шарт. Ёнингизда ким борлигини ҳам унутмаслигингиз керак. Бу масалага кейинроқ яна қайтамыз.

Солиҳов прокурорнинг хонасидан асабийлашиб чиқди. Жабборовнинг яна юқори мартабага қайтиши, галамислигини бетўхтов бошлаши уни умидсизлик жарри сари етаклаган эди. Бундай ҳоллар, ишга бундай бемаврид аралашилар илгари ҳам тез-тез учрар эди. Қотил қўлга олинай деганда иш тўхтатилсин, деган буйруқ бошларига гурзидай урилиб товоңларига қадар

зириллатиб юборарди. Ёки, аксинча, шубҳа остидаги одамнинг беайблиги исботланай деганда, ишни судга оширишга мажбур этишар эди. Шундай онларда ўзларини ҳақиқат учун курашувчи деган солиховлар темир қафасда наъра тортаётган йўлбарс ҳолига тушар эдилар. Чоралари йўқ эди унда. Энди яхши кунлар юз очиб, яхшилар қафас қулфига калит солган эдилар, қафасни очамиз, адолатни эркин қуш каби мовий осмонга учирамиз деб эдилар... Калит қулфга солинди-ю, буралмади... адолат қуши ҳам, ҳақиқат йўлбарси ҳам танг аҳволда қолаверди.

Солихов идорага қайтганида капитан Рамазонов уни бетоқатланиб кутар эди.

— Сиз ҳозир уйингизга бориб, дамингизни олинг. Эрталаб Тешабелга жўнайсиз. Раҳматуллаевни билган одамларни топиб, гапласиз. Кейин Қирқбелга ўтиб, Дамин Эралиевни бошлаб келасиз. Муҳаммадризаевни эртага уйига қайтарамиз. Энди бу ёғига мушук-сичқон ўйини бошланади. Биз сичқон деб ўйлаётганимиз тулки бўлиб чиқиши ҳам мумкин. Эртага эрталабдан Муҳаммадризаев уйи доимий назоратга олиниши керак. Аслида илгарироқ назорат қилишимиз лозим эди.

Солихов гап тамом, дегандай стол устига кафти билан уриб қўйди.

Асосий гумон марҳумнинг яқинларига қаратиладими?

— Сизда бошқа фикр борми?

— Муҳаммадризаевнинг яқинлари-чи? Туркистон легионида орттирган дўстларини билмаймиз-ку?

— Ҳозир сиз билан икки қирғоққа ўтириб олиб баҳсланишга фурсат йўқ. Таваккал қиламиз: қотил кимнинг яқини бўлишидан қатъий назар, Муҳаммадризаевни ўлдиришга ҳаракат қилади. Унинг бошқа чораси йўқ.

— Муҳаммадризаевни қурбон қилиб, оғзимизни очиб қолмаймизми?

Солихов капитани чуқур мулоҳаза юритгани учун яхши кўрарди. Мулоҳаза дегани ҳаддан зиёд чуқурлашиб кетса ҳам бўлмас экан — Солихов қўнол тарзда жавоб қайтарганини ўзи ҳам сезмай қолди:

— Оғиз очиб, чанак чалиб қолмаслик учун камроқ гапириб, кўпроқ ўйлаш керак. Сизга рухсат.

Капитанга бу гап ғоят малол келди. «Мен билан бундай муомала қилманг» демоқчи бўлди-ю, гап чуваллашиб кетиши мумкинлигини фаҳм этиб, тилини тийди.

Осойишталикнинг ягона йўли ҳам шу — бир томон жирлаганида иккинчи томон оғирликни бўйнига олмоғи даркор.

Солиҳов мархумнинг уйига ҳозир борсамми ё тонг саҳардами, деб иккиланди. Охири, кеч бўлса ҳам ҳозир бориш шарт, деган қарорга келиб, ўрнидан турди. Кўчага чиқиб «Қазбег»ини тутатаётган Рамазоновни кўрди-да, унга яқинлашди.

— Бизнинг ишимизда шунақа ноҳақликлар ҳам бўлиб туради, мендан ранжиманг, — деб хайрлашди-да, эски шаҳар томон юрди.

Дарвозанинг тақиллашидан чўчиб уйгонган Йўлчивой Солиҳовнинг овозини эшитиб, ҳам ажабланди, ҳам хавотирланди. Майор дарвозахонага ўтиб, ичкари киришга унамади.

— Бемаҳалда безовта қилишимнинг сабаби бор. Иш тезлашиб кетди, — деди у узрли оҳангда. — Масалани тез ечмасак, отангиз қора курсига ўтиради. Сиз бугун Муродилла Раҳматуллаевни шифохонага бошлаб бориб-сиз. Уни сиз таклиф қилдингизми ё ўзи бориб кўришни ихтиёр қилдимиз? Ҳар бир гапни яхшилаб эслаб, аниқ жавоб беринг.

Ногаҳоний ташрифдан ва майорнинг гапидан гап-гиб, ўзига келолмай турган Йўлчивой ўйчанлик билан гап бошлади:

— Аям бетоблар. Муродилла амаким эрталаб хабар олгани чиқувдилар. Дадамни йўқлаганимни айтдим.

— У одамнинг янгиликдан хабари борми?

— Ҳа.

— Қачон хабар тонган?

— Аям бетобланган кун... Сиз Сафарқул акани бошлаб келган кун.

— Муҳаммадризаевнинг қотилликни бўйнига олаётганини билармиди?

— Билардилар.

— Айби исботланмай, очиқликка чиққанини билганидан кейин нима деди?

— Сиз Муродилла амакимдан гумонсираяшсизми?

— Савол бермай, жавоб қайтаринг. Нима иш қилишни биз ўзимиз яхши биламиз. Демак, нима деди?

Йўлчивой ўйланиб, елқа қисди.

— «Отанг хаста бўлса, бориб кўриб кўяйми», дедилар холос. Хўн дедим, олиб бордим.

— Сиз бу одамни неча йилдан бери танийсиз?

— Эсимни таниганимдан бери.
— Бугун отангизга яқинлашмабдилар, эшитдим.
Эртага яна олиб бориш керак.

— Нимага?

— Шундай қилиш керак. Менинг келганимни, айниқса, таклифимни билдирманг. Отангизнинг сихатида безовта эканингизни айтинг. Кейин... гап орасида «отам қотилни кўриб қолган эканлар», дег.

— Ростданам Муродилла амакимдан шубҳаланиясизми?

— Ишимиз шунақа — ҳақиқатга шубҳалар орқали борамиз. Раҳматуллаев онангизга игна санчадими?

— Йўқ, аёлларга янгам қўйдилар.

— Ҳар ҳолда... иш бир ёқлик бўлмагунча қўйдирмай туринглар. Сиз ваҳимага тушманг. Лекин эътиборсиз ҳам бўлманг. Энди мен онангиз билан ҳам гаплашиб олишим керак.

Йўлчивой «йўқ деб чиқариб юборайми» деган хаёлда турганида Солиҳов унинг елкасига қўлини қўйди.

— Гаплашиб олишим муҳим. Энди мақсад фақат қотилни топиш эмас. Энди отангиз билан онангизнинг ҳаётлари ҳам қил устида бўлади. Бошиқа қурбонга йўл бермаслик учун аниқ ва тез ҳаракат қилишимиз шарт.

— Юринг, — Йўлчивой шундай деб уни меҳмонхонага бошлади. Чироқни ёқиб Солиҳовни ичкари таклиф этди-да, ўзи онаси ётган хонага кирди.

Меҳмонхона ораста: ўртада хонтахта, атрофда гулли кўрпачалар тўшалган. Хонтахтага қўйилган неъматлар устига дастурхон ёниб қўйилган. Солиҳов кўрпачанинг бир четига ўтирди. Бошига узун рўмол ташлаб, юзини тўсган Хадича ичкари кириб саломлашди.

— Янга, гапларимдан чўчимай, фақат тўғри жавоб беринг. Ўтмиш айбларидан кўрқманг. Энди Жаҳонгир Муҳаммадризаевнинг тақдирини ўйлашимиз керак. Уни биз қўйиб юборганимиз билан қотил тиш қўймас. Муҳаммадризаев қотил эмас, у асосий гувоҳ, жиноятчилар гувоҳлардан қутулишга ҳаракат қилишади.

— Вой, шўрим, — деди Хадича. Солиҳовнинг бу гапидан сўнг, унинг назарида, бадбашара бир махлук Жаҳонгирнинг жонини сугуришга шайланган эди.

— Муродилла Раҳматуллаев йигирма иккинчи йилда сизлар билан бирга кетган, асли тенабеллик бўлган, тўғрими?

Хадича дарров жавоб бермади. Ўғлига қараб олди. Кейин даст овозда «тўғри» деб қўйди.

— Кетиш манзарасини эсланг. Сиз ким билан йўлга чиқдингиз?

— Дадаси билан...

— Қайси дадаси?

Хадича нима деб жавоб беришни билмай тараддудланди.

— Оламгир Муҳаммадризаев биланми?

— Ҳа... Ака-ука масжидга чиқиб кетишган эди. Онам... овсиним кирдилар. Тез тайёрланинг, кетмасак мол-мулкимиз ҳам, ўзимиз ҳам ўртада бўлар эканмиз, дедилар. Бир сидра кийим олдик. Кейин дадаси келдилар... Дадаси бир юмуш билан бошқа ёққа кетган эканлар.

— Жаҳонгир Муҳаммадризаевми?

— Ҳа, шу киши... Изимиздан етиб борадилар дейишди. Етиб келмадилар. Шум хабар етказдилар.

— Ким етказди?

— Шу... Муродилла ака.

— Раҳматуллаев сизларга кейин етиб келдимми?

— Ҳа, уч киши эди улар. Йўлда аза очдик... Тирик эканларини кўнглим сезарди. Аммо чорам йўқ эди-да...

— Оламгир Муҳаммадризаев билан бу ҳақда кейин ҳеч гаплашмаганмисиз?

— Йўқ.

— Раҳматуллаев учинчи ё тўртинчи октябрда бу ерга келмаганми?

— Келганлар.

— Нималарни гаплашишган?

— Билмасам... гап пойлаш одатим йўқ.

— Гапларида, қарашларида ўзгариш сезмаганмисиз?

Хадича жавоб бермади. Ҳамиша чақчақлашиб ўтирувчи икки ошнанинг паст овозда гаплашаётганидан ажабланган эди. Хадича, шум хабар етказгани учун Муродиллани ёмон кўриб қолган эди. Қашқарда яшаб юрганларида бир куни журъат қилиб эрига: «шу ошнанинг камроқ келса эди, қарашин совуқ» деган, бунга жавобан Оламгир аччиқланиб: «Мусофирликда қинлогимнинг ити бўлса ҳам оғанин тутинман» деб эди. Оламгир бу ошнасида чўчирмиди ё беҳад ҳурмат қилармиди, Хадича ажрата олмас эди. Лекин эрининг у билан ҳамиша бамаслаҳат иш кўришини аниқ биларди. Хадича шуларни хаёлига келтирди-ю, бироқ «беғуноҳ одамни ёмон отлик қилиб қўймайин» деган истихолога бориб, тилига чиқармади.

14. ОҚИБАТ

Жаҳонгир шифохонадан чиққанидан кейин юз берадиган воқеалар.

Майор Солиҳов кетгач, Жаҳонгир ўрнида ёта олмади. Туриб, дераза олдига борди. Симёғочдаги чироқ ёқиб қўйилган, атрофга ҳали қоронгулик чўкмагани учун чироқ ўлар ҳолда лишиллаб тургандай кўринди. Қор учқунлари ҳам жонсиз — қўним топмай шамол ҳукмида учиб юрадилар. Шифохона ҳовлиси кимсасиз. Йўқловчилар кетиб бўлишган. Ҳамширалар кечки муолижани ҳали бошлашмаган.

Жаҳонгир, кўзи ҳовлида бўлса-да, буларни кўрмайди, сезмайди. Майор унинг кўз олдига гўё ўқ ўтмас қалин парда осиб кетгандай. Жаҳонгир шу парда ортида нима борлигини, ким турганини кўрмоқ истайди. Майор унинг бирданига бўш келганидан қувонди. У «қасди бўлса, энди оиласига навбат етса-чи?» деган гапим таъсир қилди, деб ўйлади. Ҳа, тўғри, бу гапдан Жаҳонгир сесканди. Лекин майор унинг юрагида шундан сўнг бир фитна уйғонганидан беҳабар эди.

...Жаҳонгир акасининг мурдасини кўрибоқ «қасос ҳақдан бўлибди», деб ўйлади. У қочиб бораётган одамни узоқдан кўрди, танигандай ҳам бўлди. Шунга қарамай, қотилликни бўйнига олишига уч сабаб бор эди: биринчиси — бу ишни мен амалга оширишим лозим эди, деган қатъий ўй; иккинчиси — барибир менга ишонишмайди, деган фикр; учинчиси эса — бу ҳаётдан батамом тўйдим, деган ишонч эди. Бутун илинжи — қасос унга раво кўрилмагач, энди яшашнинг ҳожати йўқ, деган қарорга келганди.

Кунлар ўтиб, воқеалар ўзгариб, ўглини кўргач, ўзи сезмаган ҳолда гуноҳларига тавба қила бошлади; ўзи сезмаган ҳолда яна яшашни истай бошлади. Шу истак уни фитнага тортди. У озодлик шабадасини ҳис этгач, акасининг қотилини ўлдириш билан муродига етмоқни истаб қолди. Қамоқда ётганида ҳам бу хоҳиш бош кўтариб қолар, бироқ, тошдеворлар, темир панжаралар бу хоҳишни бир пасда бўғиб ташлар эдилар. Энди тошдевор йўқ, темир панжара йўқ, фитнани амалга ошириш йўлидаги тўсиқлар олиб ташланди. Энди ҳамма гап режани тўғри, бинойи тузишда. Режа дегани ҳам суюқ аёлга ўхшаган бевафо бўлади. Жаҳонгир ўттиз уч йил бадалида акаси билан учрашув режаларини

минг бир хилини тузди. Оқибат нима бўлди: биронта режаси ҳам вафо қилмади. Сўнгги учрашувга, оллоҳнинг назари остида гуноҳлардан покланиб олишга акасининг бир малъунни бошлаб келиши мумкинлигини ҳисобга олиб эдимиз? Йўқ. Даминникига кирмай, унинг танчасини очмай, тўғри Дайидарага келганида бу машаалар йўқ эди.

Чинор томон кўтарилаётганда ўша томондан ўк овози эшитилган, Жаҳонгир хавотирланиб, қадамни тезлатган, тойиб кетиб, ёнбошига йиқилган эди. Ҳозир, шифохона деразаси ёнида турганида ҳам қулоғи остида ўк отилгандай бўлди. Сесканиб, атрофига аланглади, қулоқ тутди. Атроф сокин. Қамокда ётган пайтида ҳам икки-уч бор худди шундай ўк овозини эшитгандай бўлган эди. Ўшанда ҳам қонга беланиб ётган акаси, атрофга аланглаб қочиб бораётган қотил кўз олдига келганди. Ўшанда ҳам ўйлаб ўйига етмаган эди: Дайидарада фақат ака-ука учрашишлари лозим эди. Ўттиз уч йил муқаддам худо биттагина барғни узмай, бу бошларни шунча кулфатларга дучор этди. Энди барғ узилиши, сўнгги ўк отилиши шарт эди. Акаси бунни биларди. Билатуриб нима сабабдан ошнасини бошлаб келди — ўзини ҳимоя этиш учунми ё Жаҳонгирни ўлдириш учунми? Акаси ўшанда ҳам қўрққан эди. Қариган чоғида ҳам ўлимдан шунчалик қўрқдимиз экан? Бошлаб келган одами нима сабабдан унинг ўзини ўлдирди?

Жаҳонгир бу саволларга жавоб топишга ожиз эди. У дунёда бойлик бўлгани учун ҳам ёлғон, тилёғламалик, ёвузлик борлигини билмасмиди? Биларди. Фақат ёвузлик чегарасини белгилашга қодир эмасди. Отасини ўлдирган бу ёвузлик акасига ҳам чанг солганини ҳали билмасди. Жаҳонгир акасининг бир кун аввал укаси билан орани очик қилмоқ учун Дайидарага боражагини ошнасига айтганидан хабарсиз эди. Оламгир эса ўша кеч ўйга толиб ўтирган ошнасининг кўнглида кечаётган гапларни билмасди. Ошнаси эртага бўлажак ака-ука можаросини эмас, оқибатда топилиши мумкин бўлган тиллаларни ўйларди. У ўттиз йилдан зиёд вақт мобайнида бу оқсоқ билан бекорга ошна бўлиб юрибдимизми? У йигирманчи йилда, Зафарбек билан тоғ кезган чоғларида бекнинг тилла тўла хуржунини кўрган, лекин бу хуржуннинг қайга яширилганини пайқамай қолган эди. Зафарбек қизиллар пистирмасига дуч келиб, шаҳид кетди. Ўшанда хуржун йўқ эди. Бек

Муҳаммадризобойникида тунаб, йўлга чиққан эди. Демак, хуржун шу атрофда қолган. У Оламгирни хорижга ўтишга ундаганида шу хуржун топилишидан умидвор эди. Оламгирнинг бойлиги бор эди, бироқ, бу бойлик унинг мўлжалига мос эмасди. Жаҳонгирнинг бу томонларда қолиб кетишидан «хуржун ҳам шунда» деган хулосада юрарди. Зафарбекнинг хуржуни ҳақидаги унинг тусмоли бир жиҳатдан тўғри эди. Чиндан ҳам бек хуржуни Муҳаммадризобойга қолдирган, бир улуш тиллани хизмат ҳақи сифатида унга берган эди. Бой ўз улушини болаларига бўлиб бериб, Зафарбекнинг ўлимидан кейин ҳам бойликка хиёнат қилмаган, «ўзига буюрмаган, бошқаларга ҳам буюрмайди» деб тегмаган эди. Хуржун хануз Дайдидарада одам бўйи чуқурликда эгасини кутиб ётарди. Ака-ука можароси туфайли юзга чиқинчи сира мумкин эмасди.

Кундузи осмон бағрига минг-минг юлдузларни яширгани каби, одам ҳам бағрига беҳисоб сирларни яширади. Бешинчи октябрда Дайдидара сари йўлга отланган уч одамнинг бир-бирларига аён бўлмаган сирлари, мақсадлари бор эди. Улардан бири бу сирларни, мақсадларини гўрига олиб кетди. Биттаси ўлжа пайидаги мушукдай астойдил пайт пойлаяпти. Учинчиси шифохона деразаси ёнида муаммолар панжасидан чиқолмай турибди. Тирик қолган икки одам режа тузди. Режадан мақсад бир — ўлдириш. Бири ўлимдан кўрқиб ўлдириш режасини тузди, иккинчиси қасос гамида, гуноҳдан фориғ бўлиш умидида.

...Жаҳонгир Муродиллага акасининг кўчасида қўққис дуч келган эди. Аввалига иккови ҳам бир-бирини танимади. Беш-ўн қадам юриб, худди келишиб олгандай барабар орқага қарашди-ю, кўзлар тўқнашди.

«Тирик экан-да?» — икковининг хаёлидан шу гап ўтди.

Иккови ҳам изига қайтиб бир-бирига рўнара бўлди. Биринчи бўлиб Муродилла салом берди. Орадан ўттиз уч йиллик ҳижрон эмас, ўттиз уч йиллик гумон бор эди. Шу боис кучоқлашиб сўрашмадилар. Совуққина саломлашдилар. «Уй ёнса сув ўчиради, вақт ёнса не ўчиради» деганларидек, орада вақт ёниб битган эди. Жаҳонгир жилмайишга уринаётган кўзларда ҳадик кўрди.

— Жаҳонгиржон, иним, худога шукур, тирик экансиз. Энди худо хоҳласа, ёниғлик қозон ёниқлиғича қолаверсин. Биз мусофирликда жазомизни тортдик...

Жаҳонгир индамади. Муродилла ёпиқлик қозон деб, нимани назарда тутганини англамади. Муродилла қишлоқ фаолларини отгани, сўнг ўт қўйганидан Жаҳонгир хабардор деб янглишган эди. Жаҳонгир «фаолларни бошқа қишлоқлик йигитлар отган» деган гаини эшитган, бироқ у йигитларнинг кимлигини хануз билмас эди. Муродилланинг гаиндан сўнг «ўшалардан бири шу эмасми?» деган шубҳа уйғонди. Ҳозир дераза ёнида турган пайтида ўша шубҳани эслади.

Майор Солиҳов Йўлчивойнинг хонадонида ҳақиқатни ойдинлаштириш мақсадида сўроқ бўлаётганида Жаҳонгир ҳам ўзига керакли ҳақиқат юзини очини учун ўзини-ўзи сўроққа тутар эди.

Бу кеча Дайдиара воқеасига алоқадор одамлар учун беҳаловат кечди.

Эртасига Йўлчивой «отам сизни бошқа бировга ўхшатибдилар, мен кимлигингизни айтдим», деб изоҳ бериб Муродиллани яна шифохонага бошлаб келди. Муродилла йигитнинг бу гапига унчалик ишонмади. «Жаҳонгир мени яхши танийди, бошқа одамга ўхшатиши мумкин эмас. Йўлчивой мени лақиллатмоқчими ё у чиндан ҳам мени йўқлаганми?» деган иккиланиш билан йўлга чиқди. У фитнадан беҳабар, кўнглида ҳали гумон уйғонмаган эди. У даҳлизга кираверишда, остонага нима учун ҳўл латта ташлангану остонанинг у томонига қалин қоғоз тўшалганига эътибор бермади. Жаҳонгир ётган хонага киргач, оёғи изи қолган қалин қоғоз дарров олинганини ҳам билмади. Жаҳонгирнинг томирини ушлаб, юракнинг бежо тепаётганини айтиб, шифохона бош табибининг ташхисини исботлади. «Агар ижозат берсангиз, игна билан даволайман» деб таклиф қилди.

— Биз бугун беморга рухсат берамиз. Уйларида даволай қолинг. Бу ерда ишласангиз, бизга гап тегади, — деди бош табиб.

Бу таклиф Муродилла учун айни муддаонинг ўзи эди. Даҳлизга қайтиб чиқишгач, у бош табибни четга тортиб:

— Аҳволи унчалик умидбахш эмас, лекин уриниб кўраман, — деди.

Муродилла кетгач, бош табиб хонасига қайтиб, Солиҳовга у айтган гапни маълум қилди.

— Эҳтиёт бўлинглар, бемор у айтганчалик оғир касал эмас. Унинг огоҳлантиришида бир сир борга ўхшайди, — деди.

— Буни биламиз, раҳмат сизга, — деди Солиҳов. — Бемора оқшомда рухсат беринг.

Солиҳов айтганидай, Жаҳонгирга оқшомда рухсат теги.

Кеча қор учқунларини ўйнаб юрган шамол тинган, ҳаво очиқ; жойимни бўшатмайман, деб ўжарлик қилаётган куз билан «бошқа иложинг йўқ, ҳадемай қор бўронларим билан бостириб бораман» деб пўписа қилаётган қиш ўртасида осойишта музокара бошланган эди.

Бир неча кун қамокда зах, сассиқ аралаш ҳавода, сўнг шифохонада дори исини ҳидлай-ҳидлай ўпкаси кирланган Жаҳонгир кўчага чиқди-ю, чуқур-чуқур нафас олди. «Май лаззатини маст билур, хушёрларга мундан нима баҳра бор», деганларидек, озодликда бир мартагина бўлсин чуқур нафас олиш лаззатини Жаҳонгирдан сўраш керак. Айниқса, энди озодликдан бебахраман деб, ўлимни бўйнига олиб қамокқа кирган одам учун тоза ҳаводан нафас олиш онадан қайта тугилгандай гап эди. Жаҳонгир бу озодликда қанча қолишини, умуман, бу дунёда неча кунлик умри борлигини билмайди. Шунга қарамай, бу лаҳза, эркин лаҳза унга лаззат берарди.

Унинг шошиладиган ери йўқ эди. Эски шаҳар деҳқон бозори биқинидаги ҳаммомга кириб, роҳатланди. Ундан чойхонага ўтиб, чой ичди. Пазарида худо унга «сўнгги марта эркинлик нашъасидан, ҳаммом, чойхона деган мўъжизалардан баҳра ол, сўнг жонингни ачинмай топширасан» деган шарт билан қамокдан чиқарган эди.

Жаҳонгир йўлда келаётганида, айниқса, ҳаммомга кираётганида изидан одам тушганига ишонч ҳосил қилди. Ҳозир ҳам эшик ёнидаги сўридан жой олган икки йигитнинг кўзлари бежо эди. «Номига озод этишган. Мендан тузоққа қўйиладиган ёлгон хўрак ўрнида фойдаланишмоқчи. Мен уларга тутиб бераманми? Йў-ўқ, янглишасиз, тақсирларим. Ўзим пиширган ошни ўзим ичаман...» — Жаҳонгир шундай фикрга келиб чойхонадан чиқди.

Уйига бориб, Даминни кўрди-ю, «майорнинг гапи чин эканда» деб ўйлади.

— Сенам милисага ёлланганмисан? — деди ошшаси билан саломлашгач.

— Қамокдан чиқдингми ё гармдори устига аганаб келясанми, бунча тилинг заҳар? — деди Дамин, кўнгли озор чекиб.

— Орқамдан одам қўйишган. Сени бекорга чақиришмагандир?

— Чақиришдигина эмас, олиб келишди.

— Ҳа, ана, ҳатто олиб келишибди. Сенга қандай топшириқ беришди?

— Ошнангиз бетоб, уч-тўрт кун ҳамроз бўлиб, сўнг қишлоғингизга олиб кетинг, дейишди. Ишонсанг, ишонмасанг, бор гап — шу.

— Акамни танибсан, Муродиллани танибсан — яхши. Энди мени пойлайсан. Қочиб кетсам, бориб айтасан. Муродилла ўлдирмоқчи бўлса, кўксингни қалқон қиласан. Сенинг вазифанг шу, билиб ол.

— Яна битта чириган гап айтсанг, жийда-халтамни кўтариб кетвораман. Мен жоним ачиб, соғиниб келсам, бу қопади-я!

Жаҳонгир сал оширворганини фаҳмлаб, «бу бечорада нима айб» деб, уни қучоқлади. Юзини юзига қўйди.

— Мен дардимни сендан бошқа кимга айтаман, — деди шивирлаб.

Дамин уйни йиғиштириб, примусни ёқиб, қозонга бир бўлак гўшт ташлаб, қайнатиб қўйишга улгурган эди. Хонтахтага дастурхон ёзиб, ўзи олиб келган қант-курс, иккита юмшоқ нон, чойнакда чой қўйган, уй меҳмон кутаётган файзга эга бўлган эди. Буни кўриб Жаҳонгирнинг томоғига йиғи бостириб келди: шу пайтгача уни ҳеч ким бир бурда нонни илиниб кутмаган эди.

Дамин узатган бир пиёла чойни ичиб, ўрнидан турди-да, қозикдан жойнамозни олди.

У ибодат қиларди. Дамин эса унга қараб хаёлга толган эди. «Жаҳон қандай йиғит эди-я! Тоғни уриб талқон қиларли кучи бор эди. Вировга сўзини бермасди. Энди-чи? Мўмин бир одамга айланибди. Бу қамоқлар, хўрликлар уни синдирибди. Узоқ вақти қулликда ўтган одам қўлидаги кишанга муҳаббат қўяди, дейишади. Денгизнинг пўртанаси каби одам қалбининг ҳам пўртанаси мавжуд бўлади. Денгиз тўлқинлари қояларга, одам қалбидаги тўфон эса борлиқ, ҳаёт деворларига урилиб, чил-чил синади. Энди Жаҳонгирнинг юрагидаги пўртана йўқми, кўлмакка айланганми?»

Дўстига тикилиб, хаёлга ботган Дамин янглиш хулоса чиқарган эди. Тўғри, Жаҳонгирнинг аввалги жўмардлиги энди йўқ. Тўғри, Жаҳонгир ҳаёт, борлиқ деб аталувчи кўринмас деворга кўн марта урилиб, азоб чекди. Тўғри, у ибодатни қанда қилмайди, Лекин бу —

юрагидаги пўртана кўлмакка айланди, деган гап эмас. Ҳаёт уни калака қилгани, эзиб-янчгани ҳолда, бу пўртани вақтида жиловлашни ҳам ўргатди. У илгари ҳам тоат-ибодатни қанда қилмас эди. Аммо Зокирхўжа билан суҳбатлар қургач, унинг тақдирини кўргач, бу жафолардан қутқарувчи фақат худо деб, бутун борлигини унга ҳадя этди. «Бу дунёда биз муҳаббат кўйган нарсалар алдамчи, бизни ташлаб кетади. Фақат яратганга бўлган муҳаббатгина ҳақиқатдир» — Зокирхўжа айтган бу ақида унинг қонига, жонига сиғди. Шу муҳаббатим эвазига худо мени ниятимга етказди» деб қаттиқ ишонди. Ҳатто акаси бошқа одам кўлидан қазо топганида ҳам бу муҳаббатдан кечмади. Ҳозир яратганига яна юзланиб, мақсадини баён қилипти, ундан мадад сўраяпти...

Намоздан сўнг Жаҳонгир узоқ вақт ҳаракатсиз ўтирди. У хаёлан фано жоддаси орқали бақо даштига ўтган, эркин руҳларига банди бўлган эди. Дамин унга халал бермаслик учун жим ўтирди. Охири тоқати тоқ бўлиб, енгил йўталди. Шу енгил йўтал Жаҳонгирни мавжудлик дунёсига қайтарди — дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан турди.

Қайнатма шўрвани ичиб бўлишгач, Жаҳонгир ошнасидан савол кутди. Дайдиарадаги фожеани, қамокдаги гапларни сўрар, деб ўйлади. Лекин Дамин бу ҳақда оғиз очмади. Унинг бошқа мавзудаги гаплари ҳам Жаҳонгирга «Қирқбелга чиқиб хайрлашининг бошқача эди-ку» деган киноя билан жаранглагандай бўларди. Жаҳонгир бунга ортиқ тоқат қилмай изоҳ бера бошлади:

— Мен бошқа кўришмасак керак, деб ўйловдим. Ўлимни чақирсанг келмас экан, яйраб-яшнаймак, десаг бостириб келса керак.

— Киши агар юз, агар минг йил яшаса ҳам охири ўлади. Фақат бу кун қачон келишини билмайди. Умримиз борича яшайверайлик-чи.

Жаҳонгир Даминнинг бу гаини эшитиб, мударриси тез-тез такрорлайдиган байтни эслади:

Агар сад сол мони вар яке рўз,
Бибояд рафт азин кохи дилафрўз.

Даминнинг форечага тиши ўтмас эди.

— Ўзбекчалаб тушунтир, — деди у.

— Ўзбекчаси сен айтган гапга ўхшайди: агар юз

йил ва агар биргина кун яшасанг ҳам, кўнгил очувчи бу қасрдан кетиш керак бўлур.

— Ҳа, афсуски, кетиш онларимиз яқинлашапти. Мен ўлиб кетишимдан афсусланмайман. Армоним бошқа — ҳавода қушнинг, сувда балиқнинг, ҳаётда эса бизнинг изимиз қолмайди. Шунисига доғман.

Жаҳонгир бошини эгиб, сукут сақлади. Сўнг дўстини ранжитиб қўймайдиган оҳангда деди:

— Дамин, менинг изим қолади. Худога шукур, ўғлим, невараларим бор...

— Биладан... Шунинг учун энди кўпроқ яшашинг керак.

— Сен афсус чекма. Одамлар юрагига яхшилик уруғини қадагансан. Сенинг изинг шу. Одамнинг барча яхши-ёмон ишлари кетидан соядек илашиб юради. Сенинг яхши ишларинг кўп. Мен бировга яхшилик қилишга ҳам улгурмадим. Мен армон қилсам арзийди.

— Сен... Хадичани талоқ қилган экансан... Энди... никоҳингга ол.

Жаҳонгир дарров жавоб бермади. У дўстига кўнглидаги ниятини ошкор қила олмас эди, шу нияти никоҳга йўл бермаслигини тушунтиришга ҳадди сизмас эди.

— Кўп ўйлама, шариатинг йўл беради, — деди Дамин.

— Шариат-ку, йўл беради... — Жаҳонгир шундай деб ҳаёлига келган баҳонадан қувонди. — Иддат деган қоидалар бор.

— Иддатинг нима?

— Бева аёл эрининг вафотидан сўнг бир юз ўттиз кун сабр қилиши керак. Шу вақтгача мен унга номаҳрамман.

Дамин тиззасига шанатилаб қўйди. Ярим тунга қадар икки ошна ўтган-кетганларни эслаб, гаплашиб ўтиришди.

Эрталаб Дамин уйгонганида Жаҳонгир тасбеҳ ўғриб ўтирарди. Эндигина тонг отган, туннинг ўзи чекингани билан, салқини ҳали ҳукмрон эди. Кўча томондан чархнинг шигиллаши, чархчининг «пи-чок чахлий-ман!» деган хитоби эшитиларди.

— Намунча эрталабдан келмаса бу чархнинг, — деди Дамин оёғига маҳсисини кия туриб.

— Бу чархчи анойи эмас, пичоқ баҳона мени пойлапти.

Дамин унинг гапига ишонмай, кўча эшигини очиб

қаради: чархчи — ўрта ёш киши — қўли ишда-ю, кўзи алапг-жалапг эди.

Нонушта қилиб ўтиришганда эшикда аввал Йўлчивой, сўнг Муродилла кўринди. Жаҳонгир унинг албатта келишини биларди. Лекин бунчалик тез йўқлар, деб ўйламаган эди. Улар бир ниёладан чой ичишгач, Муродилла муддаога кўчди:

— Кеча ўртоғингизни шифохонага бориб кўрган эдим. Рози бўлсалар бугун муолажани бошласак, — деди у Даминга қараб. — Касалнинг келиши осон, кетиши қийин дейдилар.

— Дамин, бу киши хитойдан келган табиблар. Сени ҳам кўриб қўядилар, — деди Жаҳонгир, ҳайрон бўлиб ўтирган дўстига.

— Хитойлик дейсанми? Тақсир, мен сизни бир одамга ўхшатдим. Тенабеллик Муродилла ака эмас-мисиз?

Муродилла кулимсиради.

— Хотираңгизга балли, ўша одамман. Мен сизни танимадим-ку?

— Биз у пайтда ялангоёқ бўз бола эдик. Кўрган бўлсангиз ҳам бизга ўхшаган чувриндиларга эътибор бермасдингиз. От ўйнатиб юрар эдингиз. Раҳматли Оламгир ака билан улфатчилик қилардингиз...

— Ҳаммасини билар экансиз. Туз-насиб бор экан, Хитойга ўтиб, унда табибликни касб этдим. Қани, қўлингизни беринг-чи, ие, ошқозонга овқат яхши ботмас экан-ку?

Жаҳонгир Муродиллани зимдан кузатиб, фикрни чалғитишга усталигига тан берди. Дамин эса жонига дармон бўлувчи табибни учратганидан хурсанд, майор Солиҳов суриштириб борганида кўнглида оралаган шубҳани унутаёзган эди.

— Оёғим қаттиқ огрийди, ака, — деб ҳасрат бошлаганида Жаҳонгир унинг сўзини шарт бўлди:

— Дамин, табиб аканг сен билан мени даволайман, деб юрибдилар. Сен Йўлчивой билан ҳовлига чиқиб гаплашиб тур. Менинг бу кишига айтадиган сўзим бор.

Дамин ҳам, Йўлчивой ҳам бу қарордан ажабланиб, Жаҳонгирга қараб қолдилар. Йўлчивойнинг нигоҳида ажабланиш билан бирга хавотир ҳам зоҳир эди.

— Икки огизгина гапимиз бор. Чиқиб туриңглар.

Улар ноилож туриб, чиқишди. Эшикни ёпишди-ю, лекин узоқлашишмади.

— Акамни нимага ўлдирдингиз? — деди Жаҳонгир

унга тик қараб. У Муродилла бу саволдан гангиб қолар, деб ўйлаган эди. Муродилла бу саволни аввалдан кутгани учун ҳам хотиржамлигини йўқотмади.

— Акангиз раҳматли подонлик қилдилар.

— Сизни бошлаб чиқишларидан мақсад — мени ўлдиришмиди?

— Наузамбиллоҳ! Қайси мусулмон одам боласини ўлдираман, деб қасд этади. Акангиз сизни инсофга чақирмоқчи эдилар.

— Сиз-чи?

— Ўтган гапни қўзгаманг, чуви чиқмасин.

— Яхши, қўзгамайман. Энди нима мақсадда ўглимга эргашиб юрибсиз?

— Йўлчивой сизни даволашимни ўтиниб сўради.

— Ўгил бола гапни айтинг.

— Ўгил бола гапми? Сизни ўлдирмоқчи эмасман. Орқангиздан одам қўйилган, биламан, подон эмасман. Мен сизни ҳам, ўглингиз, невараларингизни ҳам ўлдирмоқчи эмасман.

«Уларни ўлдириш ҳам мумкин, лекин ўлдирмайман» деган маънода бураб-бураб айтилган кейинги сўз Жаҳонгирни сергак торттирди.

— Мақсадингизни айтинг, — деди у қатъий тарзда.

— Сўзимга тушундингиз-а: мен сизни ҳам, ўглингиз, невараларингизни ҳам ўлдирмоқчи эмасман.

— Мақсадингизни айтинг, деяпман!

— Отангиз раҳматлидан қолган бойлик сизга энди керак эмас. Менинг эса бола-чақам кўп. Мусофирликда азият чеккан бандаман.

— Шунинг ўзими?

— Ҳа, шунинг ўзи. Кейин қиёматли оғанини бўлиб кетамиз. Невараларингизнинг тўйларини кўрасиз.

— Иншооллоҳ!

Жаҳонгир шундай деб унга тикилди. Уни шу ернинг ўзида бўғиб ташласамми деб ҳам ўйлади. Ҳозир ташланса, шубҳасиз, биринчи бўлиб ўгли югуриб киради. Сўнг кўчадаги чархчи... Умиди ушалмай қолади. «Бу малъун ҳийла ишлатяптими, бас, мен ҳам ҳийла қилай» деган қарорга келди.

— Эртага чошгоҳда Дайдиарада учрашамиз, — деди у Муродилладан нигоҳини узмай. Дайдиарани эшитиб, Муродилла енгил сесканди.

— У ерда нима қиламиз?

— Хазина ўша ерда. Керак бўлса, борасиз. Аммо дум илаштириб бора кўрманг.

— Үзингиз ҳам шундай қилинг.

Жаҳонгир ундаги хотиржамликдан, йўқ, сурликдан тобора баттарроқ ажабланарди. «Худонинг мард бандаси бир поннинг ярмини ўзи еса, қолган ярмини дарвешларга беради, булар эса бир иқлим мулкани олиб яна бошқа иқлимни олиш фикрига тушган подшоҳга ўхшашади. Акам билан ҳам балки шу бойликни талашгандир?»

— Шоҳ Жамшид «оламни мардлик ва зўрлик билан олдиқ, лекин ўзимиз билан гўрга элтмадик», деган экан. Сиз бойликка тўймас экансиз-да?

— Иним, мен ҳам бойликни гўримга элтмайман. Айтдим-ку, бола-чақам кўп.

— Келишдик: ўртада — бола-чақаларимиз.

Шу гап билан Жаҳонгир Муродилланинг болалари ҳам гаровда эканига шама қилиб қўйди. Муродилла буни шунчаки пўниса деб қабул қилса-да, юрагида хавотир уйғонди. Юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан турди.

Муродилла чиқинчи билан остонада Йўлчивой пайдо бўлди.

— Амакингизни узатиб қўйинг, онангизга дуо айтинг. Болаларингизни мен учун ўпиб қўйинг. Биз Дамин акангиз билан чошгоҳда Қирқбелга жўнаймиз, мени йўқлаб овора бўлманг.

Бу гапни Дамин ҳам эшитди. Йўлчивой кетгач, ошнасини саволга тутди:

— Нималарни гаплашдинг?

— Сенга айтадиган гап эмас.

— Қирқбелга нима учун чиқмоқчисан?

— Сеникига, меҳмонга.

— Дардинг — Дайдидадир яна?

— Дайдидара... Э, хомкалла, Йўлчивойга айтиш хотирамдан кўтарилибди. Шаҳардаги уйни сотиб, қишлоққа кўчиб чиқ, Дайдидарани боғ қил, демоқчи эдим. Шу чинор остида бир самовархона очсам, деб ният қилардим. Йўлчивой эилайди, нима дединг?

Дамин Жаҳонгир бир балони бошлаётганини сизди.

Улар йўлга отланаётганда озгин, қадди буқик одам эшик огзида кўринди.

— Э, хайрият, уйда экансиз, — деди у Жаҳонгирга қучоқ очиб. — Уч-тўрт келдим-а, қўшнилариңгиздан сўрасам, улар ҳам билишмайди. Тинчликми ўзи?

— Тинчлик, бироз тобим қочди.

— Худо сақласин. Мен сизни йўлдан қолдирдим, шекилли, — у ўтириб, фотиҳа ўқиғач, муддаога

кўчди: — Соқов омонатини топширган экан, кеча етти-си ҳам ўтди.

Жаҳонгир пичирлаб дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортди-да, сукутга чўмди.

...Соқовнинг исмини билишмас эди. Эллигинчи йилнинг ёзида шахтада кўмир қазиб юрганида, бир гуруҳ маҳбуслар билан соқов ва мана шу киши — Шоймардон келган эди. Шоймардон дастлаб кўп йилларди. Тақдирдан нолирди. Қирқ биринчи йилда урушга чақирилганини, қишлоқдан олиб кетилган бўз йигитлар қўлига милтиқ бериб жангга бошлашганини, ҳали жангга кирмай, битта ҳам ўқ отмай туриб асирга тушиб қолишганини қайта-қайта, ўкиниб-ўкиниб гапирарди. Бошқалар тўрт йил жанг қилган бўлса, бу тўрт йил немис лагерида азоб чеккан, сўнг уйига қайтган, энди уйланиб, одам қаторига кирганида ҳибсга олиниб, бу ерларга жўнатилган эди. У Жаҳонгирнинг бошига тушган савдоларни билмас эди. Шу сабабли ўзини энг бебахт одам деб билиб, тақдирини лаънатларди. Шоймардон билан бирга келган Соқов кўзларини жавдира-тиб нимадир демоқчи бўларди-ю, тушутиролмас эди. Кабобназга ёрдам бериб юрувчи бу одам кабобни Сталин расми бор газетага ўраб бериш гуноҳлигини қайдан билсин? Жаҳонгир унга нима деб далда беришни билмас эди. Фақат Соқовни кўзларида ёш кўрганида елкаларини силаб қўярди.

...Шу жабрдийда оламдан ўтибди. Жаҳонгир ўлимни кутиб ётганида, Азроил Соқовникида экан-да...

— Қаноат қила-қила борадиган жойимиз тайин экан, — деди Шоймардон, чуқур уф тортиб. Кейин Даминга қараб, деди: — Ака, биз кўп ноҳақ жабр тортганмиз.

— Акангиз ҳам жабр чекканлар, — деди Жаҳонгир, — сиз-ку, асир тушганингиз учун қамалгансиз. Бу киши китоб ўқиганлари учун ўтирганлар.

— Во, худо, неча кўргиликлар кўрдик-а, адолат қолмаган экан дунёда.

— Адолат бор, — деди Дамин унга, — лекин адолат деганлари ҳамиша кучга хизмат қилган. Ички яралар юзага чиқиб, энди билишимиз буларни. Донишманд деганимиз қоқилган экан, орқасидан бутун халқ қоқилибди. Қаноат дейсиз. Қаноат туюда ҳам бор. Туянинг қаноати тугаб, газаби уйғонса, қушхонага жўнатилади. Одамники тугаса-чи?

— Яхши гап айтингиз, ака, кам бўлманг. Энди мен

борай. Сизларни йўлдан қолдирмай. Соқовнинг йиғир-масига бирга борамиз, ўзим кириб ўтаман.

Шоймардон чиқиб кетгач, Жаҳонгир эшикка қулф уриб Дамин билан бирга йўлга тушди.

Қирқбелга яқинлашишганда Жаҳонгир Аждарқоя сари бурилди. Қабристонга бориб қор устига тиз чўкди. Юқорида аждарнинг учта боши оқ қалпоқ кийган. Пастда дўмпайган қабрлар ҳам оқ ўраган. Жаҳонгир тиловат қилди. Ҳар келганида ота-онаси билан хаёлан суҳбат қурарди. Бу сафар ҳам одатини қанда қилмади:

— Дада, акамни бағрингизга олдингиз, гуноҳларидан ўтдингизми?

— ...

— Мендан розимисиз? Гуноҳларимдан ўтасизми?

— ...

Бу икки савол қайта-қайта такрорланди, лекин жавоб бўлмади.

Жаҳонгир Даминнинг уйига қайтиб, у билан деярли гаплашмади. Эртасига нонуштадан кейин дастурхонга фотиҳа ўқиди-да, ошнасига илтижо билан деди:

— Дамин, берган ош-тузингга рози бўл.

— Жаҳон, эсингни йиғ, нима қилмоқчисан, менга айт. Мурод келадими Дайдидарага?

— Дамин, жон ошна, сўрама. Жойингдан жилмай ўтир. Кечгача қайтмасам, милисага хабар бер. Яна бир омонат гапимни Йўлчивойга етказасан: Дайдидарадаги чинордан қибла томонга эллик қадам санаб одам бўйи кавласин. Бобосининг мероси ўша ерда.

— Жаҳон!

— Биз бировга ёмонликни раво кўрмадик. Ошначилигимизга хиёнат қилмадик, шунисига шукур.

Жаҳонгир шундай деб Дамин билан хайрланди.

Дайдидара кимсасиз эди. Чинор ҳам, дўнгликларни туртиб чиққан катта-кичик қоялар ҳам, қояларга тождай қадалган дўланалар ҳам сукутда. Жаҳонгир чинорга яқинлашиб, атрофни диққат билан кузатди. Ошноқ қордан кўзлари қамашди. Ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, дарахтдан шарқ томонга ўн қадам ўлчаб пичогини қивидан чиқарди. Қорни оёғи билан нари-бери суриб сўнғ ерни ўя бошлади. Жаҳонгир акаси билан учрашишдан аввал бу ерга келган, отасидан қолган мероснинг катта бир улушини эллик қадам нарига олиб, чуқурроқ кўмган эди. У ерни тизза бўйи ўйгач, пичоққа бир латта илашди. Жаҳонгир латта тугунчани эҳтиётлик билан олиб, очди. Тугунчадаги тўппончани

енгига артди-да, ўқдонни чиқарди. Биттагина ўқни қолдириб, қолганини чуқурчага ташлади. Сўнг ўрани аслидай қилиб кўмди. Устига қор ҳам суриб қўйди.

У дам-бадам атрофга алангларди. Қанча тикилма-син, узоқдаги қоя ортида Солиҳов, Рамазонов ва яна уч йигитнинг дурбинда кузатаётганини сезмас эди. Солиҳов Жаҳонгир Қирқбел томон юргандаёқ унинг мақсадини фаҳмлаган эди. Эрта тонгда у одамлари билан Дайдидарага етиб келган, худди бўрига ўхшаб чинор ўсиб турган дўнгликни айланиб ўтган эди. Шу сабабли бу атрофда одам излари кўзга ташланмас эди.

Солиҳов у тўппончани олганида сергакланди. Ўқла-рини чиқариб ташлаганда эса «шунчаки кўрқитмоқчи шекилли» деб ўйлади.

Чошгоҳда Жаҳонгирнинг қорда қолдирган излари ёнида яна бир из пайдо бўлди: Муродилла аста чинор томон кўтарила бошлади.

Жаҳонгир ўнг қўлини қўйнига тикқан кўйи қилт этмай турарди. Муродилла ундан кўзини узмаган ҳолда бир-бир қадам ташлаб унга яқинлашаверди. Унинг ўнг қўли пальтосининг чўнтагида, Жаҳонгир сал ножўя ҳаракат қилса бас — тўппончани чиқариб отиб таш-лашга шай эди.

Орадаги масофа уч қадам қолганида Жаҳонгир орқага чекинди-да, қўйнидан пичоқ чиқариб ерга таш-лади.

— Ҳазина шу ерда, — деди у Муродиллага тикилиб.

Муродилла бир пичоққа, бир Жаҳонгирга қараб, нима қилишини билмай иккиланиб турди-да:

— Ўзинг кавла, — деб буюрди.

— Мен қул эмасман. Бировга хизмат қилиб ўрган-маганман.

— Қазии дейман! — Муродилла шундай деб тўппон-чани чиқарди.

— Қўрқитманг мени. Мен шартни бажардим. Ҳазина-ни кўрсатдим.

— Қазимасанг, аяб ўтирмайман. Акангнинг изидан жўнайсан. У ёқда... невараларнинг бор-а?

Жаҳонгир қорни оёғи билан суриб ерни қазий бош-лади.

«Бу акасидан кўра ақллироқ экан, — деб ўйлади Муродилла, унинг чаққон ҳаракатларини кузатиб, — акаси аҳмоқ эди, шу аҳмоқлиги туфайли ўлиб кетди».

Жаҳонгир ерни пичоқ билан кавлай туриб дам-бадам Муродиллага қараб қўярди.

«Оламгир ҳам тахминан шу ерда турган эди, — деб ўйлади Муродилла. — Демак, билар экан-да, би-ла туриб айтмаган эканда?»

Муродилла тенадан айланиб тушиб келганида Оламгир чиндан ҳам шу ерда турган эди. Муродилла-ни кўриб чўчиб тушди.

— Мурод, нимага келдинг? — деди.

— Сени ҳимоя қилгани, — деди Муродилла ку-лимсираб.

— Келганинг чакки бўлибди, қайт, Жаҳон кўрмасин.

— Кўрса кўраверсин.

— Мурод, бизнинг ишимизга сен аралашма.

— Гап бундай, Оламгир, сен шоҳида юрсанг, мен баргида юраман. Можароларингни биладан. Лекин мен ҳам қуруқ қолмаслигим керак. Улушимни бе-расан. Тўртдан учи меники. Бўлмаса, мен уканга хотининг ким, ўглинг ким — айтаман.

— Айтмайсан!

— Айтаман, бунақа ишлар қўлимдан келади.

— Шунақами... унда қишлоққа ким ўт қўйгани-ни, фаолларни ким отганини мен ҳам айтаман.

— Сен одам эмас, тўнгизсан, Оламгир. Эскини кавлаш тўнгизнинг иши.

— Сен эса иблиссан...

Шу зайлда бошланган машахаша сўнгида Оламгир чўнтагидан пичоқ, Муродилла тўшпонча чиқарди. Тайин гапки, тўшпонча олдида пичоқ ожиз...

«Ўшанда нима учун қўрқиб қочиб кетдим, ўша куниёқ ҳаммаси ҳал бўлар эди-ку?» — Муродилла шу саволни аввал ҳам ўзига-ўзи кўн берган, ҳозир ҳам такрорлади.

Жаҳонгир қаддини кўтариб, Муродиллага қаради.

— Бўлди.

— Хуржунни чиқар.

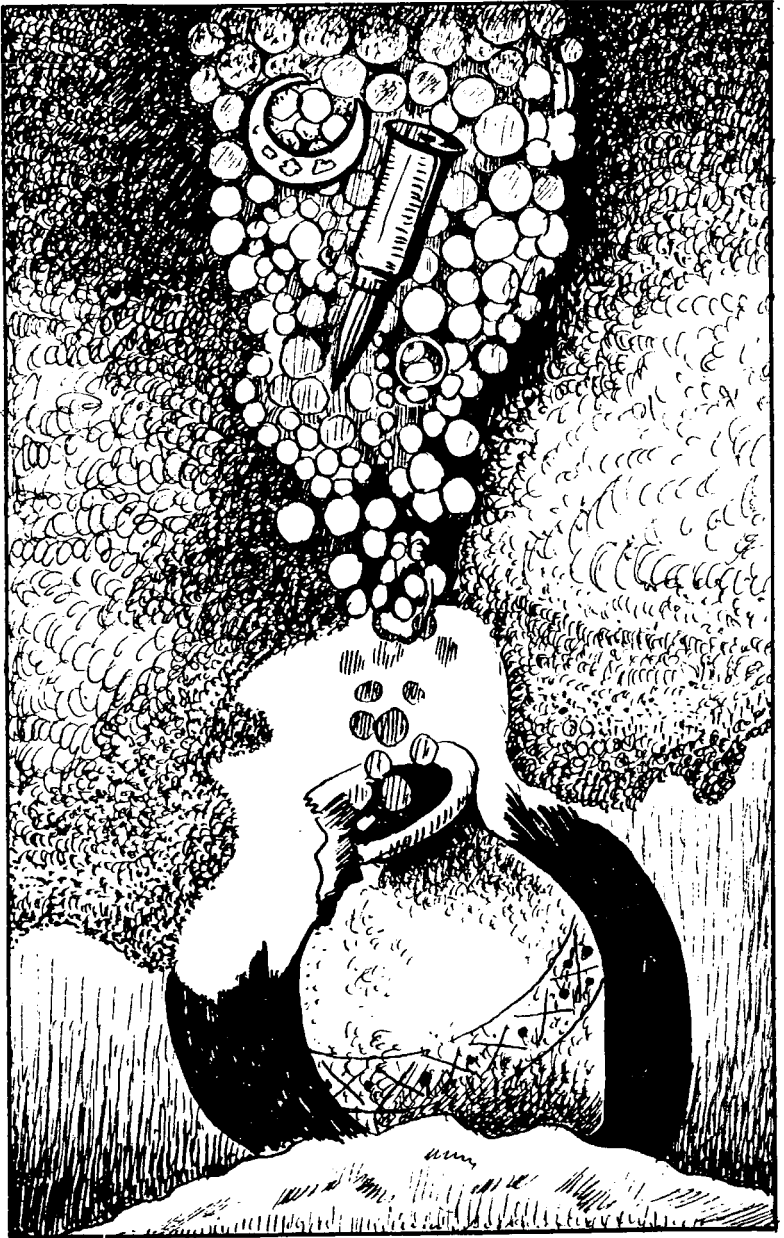
— Керак бўлса, чиқаринг, мен кетдим.

— Тўхта, чиқар деяман.

Жаҳонгир Муродиллага газаб билан тикилиб қара-ди, сўнг энгашиб тугундаги тилла тангалардан бир ҳовуч олди-да, унга қараб отди.

— Ма, тўй, иблис!

Муродилла унинг гапларига парво қилмади. Сочилиб ётган тилла тангаларга очкўзлик билан қаради-да, югуриб бориб ўрага энганди.

Жаҳонгир қўйнига қўл тиқиб сўнгги, биттагина ўқ қолган тўппончани олди.

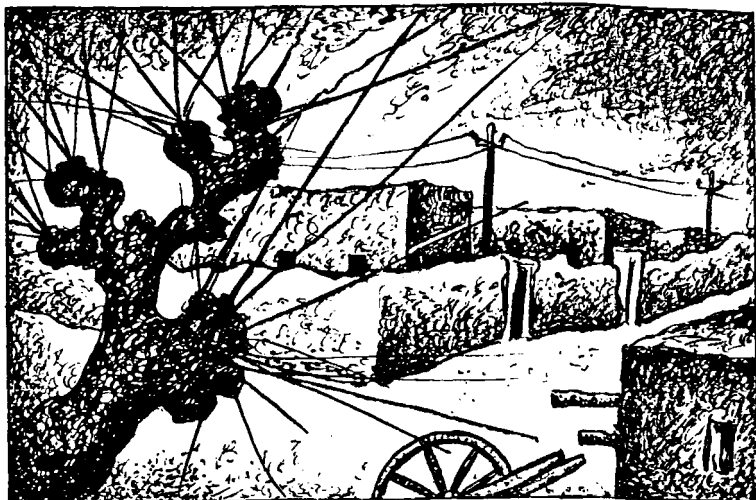
Бу вақтда Солиҳов шериклари билан чинорга яқинлашиб қолган эди.

Х О Т И М А

Қиссага шу ерда нуқта қўйдим. Шу нуқтага қадар мен билан ҳамфикр, ҳамнафас, ҳамдард бўлганингиз учун Сиздан миннатдорман.

Бу учрашувдаги сўнгги сўзим: Тошкентнинг кунчиқарига жойлашган, бир вақтлар овлоқ жой бўлган Дайдидарада, қорнига ўт қалаб, ўйиб ташланган кекса чинор пойида чойхона бор. Йўлчивойнинг чойхонаси қаерда, деб сўрасангиз ёшу қари йўл кўрсатади. Худди шу чойхонада ўтириб, ҳайратланарли воқеаларни эшитганимдан сўнг менда мазкур асарни ёзиш фикри тугилди. Агар баёнимга ишонмасангиз, Дайдидарага боринг, ўз қўлоғингиз билан эшитинг.

Вассалом. Сиз билан яна учрашиш умидида хайрлашаман.

АЖАБ ДУНЁ

(Ҳикоя)

Туни билан одамларнинг қайғу-хасратларини тинглаган осмон юлдузларини кўз ёши мисол дув тўкиб адо қилди-ю, ранги бўзара бошлади. «Бу шўрликларнинг бугунги аҳволи не кечар экан, кўриб олай», деб биргина юлдуз қолди. Йигиталининг кўзи шу юлдузда. Ёнида икки ўғил, супанинг у четида хотини ухлаб ётибди. Ҳозир улар ҳам уйғонишади. Хотини билан кичик ўғли бошоқ тергани жўнайди, каттаси бугун ҳосилотникида ишлайди. Ўзи эса қуруқ тўрвани елкасига осиб, ёғоч оёғини дўқиллатиб молларни ҳайдаб кетади. То қоронғугача ҳовли бўм-бўш, хувиллаб туради.

Доктор унга ёғоч оёқда кўп юрма, деб тайинлаган. Қишлоққа қайтиб, подачилик қилишини билганда бундай демасмиди... Ҳозир ким ёнбошлаб ишлайди — ҳамма оёқда. Яхшики тун бор: оёқни узатиб ётиш мумкин. Бўлмаса, одамнинг бели кўрпача искамай, оёқ оёқ бўлганига пушаймон еб юрармиди.

Йигитали кесилган оёғининг зирқираб оғришидан уйғониб кетдими ё кўрган тушидан чўчиб уйқуси бузилдими, аниқ билолмади. Яримта оёғини эҳтиётлаб

силаб, кўрган тушини эслади: замбилда уч боланинг мурдаси. Учови очдан тарашадек қотган — қуруқ суякнинг ўзи. Мурдаларнинг тепасида Рамазон — урушда бир ушоқни бўлишиб еган қадрдоғи. Йигиталига хўмрайиб қараб турибди. «Болаларимдан хабар олмадинг, ана энди уларни ўз ёнимга чақириб олдим», дейди. «Сен... сен... шаҳид кетганмисан?..» дейди Йигитали. Рамазон жавоб бермайди. Замбардаги қоқсуяк болалар ўринларидан туриб уни қучоқлаб олади. Шу ҳолда Рамазон узоқлашди. Йигитали уни тўхтатай деса юролмайди...

Кўрган туши — шу. Замбардаги уч боланинг мурдасини кеча ўнгида, пода қайтаётганда кўрган эди. Икки аёл, бир эркак замбардаги уч мурдани қабристонга элтишаётган эди. Эркак — Қамбар чўлоққа қишлоқ аҳли гўрковлик вазифасини юклаган. Лаҳад кавлашни билмайман, деб туриб олса ҳам қўйишмаган. Ҳозир қоидасини келтириб гўр қазийдиган, мурдани ювадиган, кафанлайдиган замонми. Қўлга илинган нарса билан кафанланади, кейин тупроққа топпирилса бас. Юзига тупроқ тушмаса, эрта-индин саёқ итлар кавлаб еб кетмаса бўлгани. Чўлоқлиги инобатга олинмаса, қишлоқда тўрт мучаси соғ эркак — шу Қамбар. Раис ҳисобга кирмайди. У одам эмас, у — раис! — гуноҳкор бандалардан юқори туради. Шу ернинг худосидай гап. Фақат унга сизиниб, намоз ўқилмайди. Бошқа жиҳатлари худонинг ўзи — айтгани айтган, дегани деган! Одамлар худодан кўрқмаса ҳам бўлади. Худони раҳмдил, шафқатли дейдилар, бирон бир гуноҳни кечар, ё кўрса ҳам кўрмаганга олар. Аммо раис бу жиҳатдан худодан зўр. Кечирмайди, аямайди. Шу феълни учун худо ҳам ундан кўрқар балки. Ҳа, бу аниқ, кўрқади, кўрқмаса бошқаларга қўшиб урушга жўнатмасмиди... Шунақа бўлгандан кейин уни «Ҳой, инсон боласи, қишлоқда эркак зотини кўриб турибсан, элик етти арслон урушга кетиб, иккитасигина қайтди. Шулارнинг бири оёқсиз, бири кўр. Хотинлар гўрковлик қилса уят-ку. Қамбар чўлоққа ёрдам бер, ё гассоллик қил», деб кўринг-чи!?

Хуллас, аввал гўрковликни, кейин ноилож гассолликни ҳам бўйнига олган Қамбар чўлоқ кетмонни елкасига ташлаб, замбарнинг олдида шох ташлаб келарди. Икки аёл орқада — икки ён тутқичдан тутган. Қамбар чўлоқ қадам ташлаганда замбар дам у ён, дам бу ён қийшайиб, аёлларни анча уринтириб қўйган.

Йигиталини кўргач, замбарни ерга қўйишди. Лёллар замбарнинг икки ёнидан жой олишди. Қамбар чўлоқ шох ташлаб юриб, Йигиталига яқинлашди.

— Бошоқ теримидан чақириб келишди. Учови ба-равар жон берганини қара, — деди у Йигитали билан омонлашгач.

— Кимнинг болалари булар? — деб сўради Йигитали.

Йигитали жангоҳ кезиб, ўлимларни кўравериб дийдаси қотиб кетган. Лекин замбарда қатор ётган, устига эски латта ташланган болаларни кўриб, хўрлиги келди, томогига нимадир тиқилди. Уруш пайти ўлса майли эди, бомба тагида қолиб ўлса майли эди, қуршовда қолиб ўлса майли эди. Энди-чи? Уруш тугаганига бир йил бўлди. Болаларнинг очдан ўлишига қандай чидаш мумкин? Уруш тугаганига бир йил бўлди... Бағрини қорға бериб ётганида, оловга кирганида... галабадан кейинги онларни шундай тасаввур қилар эдимиз? Очлик, қашшоқлик — уруш дарахтининг аччиқ мевалари. Демак, дарахт ҳали қуригани йўқ. Ҳали бу мевадан кўн тотиб кўришади...

— Биттаси Зебиники, анави — ямоқ рўмолли, Сотволдининг хотини, сендан аввал кетган эди, эсингдами? Қани, носдан ол-чи... Эридан ёдгор эди бола бечора. Асрай олмади-да... — Қамбар чўлоқ Йигитали узатган носдан отиб, кафтини қоқди. — Биттаси Ҳалиманики. Эшқўзининг хотини. Қишлоқда биринчи шу хотинга қора хат келган эди. Иккинчи боласини эгамга топшириши.

— Яна бири кимники?

— Зарифа шаддотники. Шодивойнинг хотини. — Қамбар «Йигитали тўрт йил урушда юриб ҳаммани унутворган» деб билармиди, ҳар ҳолда, биров ҳақида гапирса шундоқ изоҳ беришни сира қўймасди.

— Ўзи қани? — деб сўради Йигитали ажабланиб.

— Иситмада алаҳсираб ётибди. Боласининг ўлганини билмай ҳам қолди, — Қамбар оғзи тупукка тўлиб гапиришга қайналганидан, носни тупурди-да, бўйнига ташлаб олган чорсининг бир учига лабини артди. — Азоб бўлганда болаларга азоб бўлди. Увол кетяпти бечоралар. Дунёга келиб азобдан бошқа нарсага дуч келишмади. Мурдаси тоза кафан кўрса ҳам майлига эди.

— Шунчалик оч экан, айтишса бўлмасмиди?

— Кимга, раисгами? Ундан кўра яратгандан имон сўра, беради. Раисни биласан-ку? Аслида сен раис

бўлишинг керак. «Коммунизм»га янги раис сайлашибди. Урушдан келган Боисовни, эшитганмисан? Биттагина ордени бор экан. Бизникилар ҳам шунақа қилсакми, деб туришибди. Иккита орденинг бор. Раис бўлишинг керак.

— Йўқ ердаги ғалвани кавламаларинг. Раис бўласан деб беришибдимиз ордени. Бунақа иш қўлимдан келмайди. Ундан кўра раисдан сўраш керак. Икки кун бошоқни ўзимизга терсак ҳам, қорин ғами сал камайрди.

Қамбар бу ғамни эшитиб, бош чайқади.

— Билмадим-ов... Кеча адирга чиқиб Гулжаҳонни қамчилади. Боласи уч кун кетма-кет барака топган экан, «Сен бригадирлигингни пеш қилиб, бошқаларнинг баракасини болангга ёздиряпсан», дейди нодон. Ўртага тушсак ҳам кўнмайди, даюсинг боласи. Одамларда ҳам инсоф йўқ-да, қайси бир қорақуянинг кўзига Гулжаҳон бойиб кетгандай, тўйиб кетгандай кўрингану раисга чаққан. Бечора дегин, шундай игво бўлишини кутган-да, боласи топган барака учун ҳеч нима олмаган экан. Сен раисдан инсоф сўрамоқчисан. Ундан кўра юр, менга қарашвор, қош қорайшти, иккита чўлоқ амаллаб кўмиб келайлик. Ўзимга қолса, учовини бир гўрга тиқмоқчи эдим. Ақалли, ўлганда яйраб ётишин, юр...

Пода қишлоқ йўлида оҳиста кетмоқда эди. Бу ёғи хавотирсиз. Ҳар бири ўз гўшасини топиб боради. Йигитали таёгини Зебига бериб, ўзи замбарнинг орқасига ўтди.

Хотинлар жим боришарди. Йиглашга уларда мадор, кўзларида ёш йўқ эди. Уруш пайти аза очавериб, азадорга қўшилиб йиғлайвериб кўз ёшлари қуриб кетган. Уларнинг жимлиги Йигиталини баттар азобга соларди. Йиглашганда эди, фарёд уришганда эди, бу болаларнинг, бу норасидаларнинг, бу бегуноҳларнинг ўлими Йигитали қалбини бунчалик тирнамас, бунчалар пораламасиди...

Кеча ўнгида кўргани — бугун тушига кирди. Икки йил бадалида суянган биродари Рамазоннинг болалари бўлиб кўринди.

Йигитали танҳо юлдузга тикилганича анча ётди. Оёгининг зирқираши сал босилди. Бир маҳал шу яқин ўртада от пишқирди. Сўнг туёқ овози эшитилди. «Қим бўлди бу?» Йигитали тирсагига таяниб, кўча томон қаради. Отлиқ унинг уйи рўпарасида тўхтади.

— Гафлат босиб ётибсанларми?

«Раис-ку? Уйидан илон чиқдими бу даюснинг, каллаи саҳарлаб изғиб қолибди?» Йигитали шу хаёл билан ўрнидан турди. Ўғли толдан ясаб берган қўлтиқ ҳассага суяниб, отлиқ томон ҳақкалаб юриб борди.

— Гафлатинг нимаси, раис, ҳали тонг отгани йўқ.

— «Коммунизм»да янги раис сайланганини эшитдингми?

— Эшитдим, — Йигитали ўзича «гап бу ёқда экан-ку», деб кулимсираб қўйди. Жангчининг раис бўлганини Қамбар чўлоқдан аввал ҳам бошқалар айтиб юришган эди. Гап айлана-айлана раиснинг қулогига ўзгача тарзда етганга ўхшайди.

— Раис бўлгинг келиб қолдими?

— Шу хаёл уйқунгни бузибди-да. Чакки безовта бўлибсан. Раислигинг ўзингга буюрсин. Мен туя эмасманки ҳаммомни орзу қилсам. Оши ҳалол билан тирикчилигим ўтиб турса бас. Бунақа гаплар билан ўзингни ҳам қийнама, менинг ҳам қатигимни ачитма. Бор бола, йўлингдан қолма.

Йигитали атайин «бола» деди. Раис ундан тўрт-беш ёш кичик бўлса ҳам гердайиб, сенсирарди. Йигиталига бу малол келса-да, очиқ айтишга мулоҳаза қиларди. Ҳозир, ўрни келганда, ёшини пеш қилиб қўйди. Бундан ўзи ҳузур қилди. Табиийки, бу баландпарвозлик раисга ботмади. Йигиталида раисликка даъво йўқлигига ишонса ҳам, уни бир оз эзиб қўйгиси келди.

— Ҳаммомни орзу қилмайдиган туя туякашнинг ишига аралашмаслиги керак. Қўлингдан келса, колхозни ол, тебрат бешигини. Одамларинг бир кун давлатга, олти кун ўзига терсин бошоқни. Йигитали хотамтойнинг даврида давронини сурсин. Золим Сафарқулнинг даврида эзилиб адои тамом бўлган эди. Олақол раисликни?

— Сен менга пичинг қилаверма, бола. Раис бўлсанг ўзингга. Сендан қўрқадиган жойим йўқ. Олсанг шу таёқни оларсан. Одамга ўхшаб гаплашадиган бўлсанг, пастга тушиб гаплаш. Отда туриб сасийдиган бўлсанг, йўлингдан қолма. Аммо, бола, олди-кетинга қараб иш тут, халқнинг қарғишига учрайсан. Одамлар икки кунгина ўзига бошоқ терса хирмонингга ўт кетмайди.

— Ҳў, акажон бу бошоқлар меники эмас, давлатники. Ўртоқ Сталинга тошширамиз бу донларни. Билдингизми, ўртоқ Сталин-га! Ё сиз ўртоқ Сталинга дон беришимизга қаршимисиз?

— Бола дейман, гапни айланторма. Биз ўртоқ Сталинга донгина эмас, жон берганмиз. Ўша жон берганларнинг етимларига энди нон керак. Ҳеч бўлмаса уларнинг ёдгорларини сақлаб қолиш керак. Сен ўртоқ Сталинни пеш қилма. Сен аввал ўз халқингни боқ. Улар сенга эртаги кунингга ҳам ярайди. Бу ерлардан эртага ҳам дон олишинг керакми? Ким экади, ким ўради, ким янчади? Силласи қуриган аёлларми, эти устихонига ёпишган болаларми?

— Тилларинг бурро. Сен урушда милтиқ отганмисан ё гапга ўқиганмисан? Бошинг гиж-гиж ақли дейман, а?

— Раис, йўлингдан қолма, худди энаини Учқургоннинг қайқисидан кўрсатиб қўяман...

— Ўх-хў, дўқ ҳам қиладиларми ҳали... Ўпкангни бос. Урушга борганман, деб керилаверма. Сен урушга борган бўлсанг, бу ёқдагилар қайиш уқалагани йўқ. Биз сенларни боқдик, биз сенларни кийинтирдик. Оч-яланғоч ҳолнинг билан қўлингдан нима келарди? Ўлсанг бир ўқ билан ўлардинг, кетардинг. Биз тўрт йил ҳар куни бир ўлиб, бир тирилганмиз. Бизда ҳам тил-забон бор, гапирсак арзийди.

— Тил-забонинг бор, биламан. Аммо сен ўзингни кунда бир ўлиб, бир тирилганлар қаторига қўшма, бола. Бизни ким боқиб, ким кийинтирганини биламиз. Улар оёққа хиром этик, эгинга китель кийиб отда гердайиб ўтирмайдилар. Кунда бир ўлиб, бир тириладиганлар ана, адирда чап ютиб, қон тушураптилар. Этлари қичишса, сен камчинг билан қашиб турибсан. Агар сен бир ўлсанг эдинг, бу кунни бошқа кўрмай деб тирилмай қўяқолардинг. Қара-я, тўрт йил исиб юришингга фатво ҳам топибсан-да, ҳе, хезалак!!!

Йигитали шундай деб, аччиқ устида отнинг сагринига қўлтиқтаёғи билан уриб қолди. Таёқ қарс этиб синди. От қаттиқ кишнаб, сапчиди. Йигитали мувозанатини сақлай олмай, ёнбошига гул этиб йиқилди. Раис беҳос сапчиган от устидан учиб тушай деди-ю, аммо ўзини ўнглаб олиб, жиловини қаттиқ тортди. От яна бир қаттиқ кишнаб тўхтади.

— Кўрамиз, ким кимнинг энасини кўрсатаркин! — раис шундай деб отни Йигитали томон бурди.

Уйғониб, эркакларнинг гапига хавотир билан қулоқ солиб, уларга ўғринча қараб ётган Ойниса ирғиб ўрнидан турди-ю:

— Войдод, эримни ўлдириб қўясиз! — деб бақирди. Бу овоздан икки ўғил ҳам сапчиб турди.

— Ота, отажон! — деб бақирди, ҳали уйқуси ўчмаган кичик ўғил. Каттаси эса бир-икки сакрашда онасидан илгарироқ бориб, отнинг йўлини тўсди.

— Қўрқма, эринг ўладиган анойилардан эмас, — деди раис ғижиниб. — Эрингга айтиб қўй: қариндошлик қилмаганимда ҳаммаларинг ётардиларинг... ётадиган жойларингда... ҳе, сенга гап ўргатгани...

Раис отнинг бошини буриб, нари кетди.

«Дарвоқе, бу хунаса Ойнисага қариндош бўлгучийди-я», деб ўйлади Йигитали ўғлига суяниб ўрнидан турар экан.

— Нима бўлди, отаси, нимага келибди? — деб сўради Ойниса, худди ҳеч нима билмайдигандай, ҳеч гап эшитмагандай.

— Бошоқ тергани вақтлироқ чиқларинг, деб келибди.

Йигитали шундай деб гапни қисқа қилиб қўя қолди. Ойниса «Вой, шўрим», деб лаб тишлади-ю, супадаги ўринни йиғиштира бошлади. Кейин сигир соғди. Кейин бир косадан сут ичишди. Битта зоғора кулчани тўртга бўлиб ейишди — нонушталари шу бўлди. Ойниса энг кичик бўлакни олгани учун эри унга хўмрайиб қараб қўйди.

— Нонингдан борми? — деди Йигитали қовоғини очмай.

— Бор... — деди Ойниса.

— Зарифаникига кириб чиқ. Хаста эмиш.

— Кеча оқшом киргандим.

— Бугун ҳам кир.

— Хўп.

Ойниса эрининг авзойи бузуқлигини раис билан бўлган тўпалон сабаб деб ўйлаб, лабини тишлади. Бир томондан у ҳақ — тўполон ҳовури ҳали кўтарилмаган эди. Аммо бошқа томондан Йигитали тонг юлдузига қараб ётгандаги хаёлини, қарорини хотинига айтсамми, айтмасамми, деб қийналаётган эди. Айтиш-ку, қийин эмас, аммо Ойниса хотинлигига бориб «йўқ, қўйинг» деб қолса Йигиталининг қони қайнаб кетиши мумкин. У-бу деб юборса кўнгилхиралик... У мана шундан бевозта...

— Қанча унинг бор, бирор тандир чиқадими? — деди ниҳоят Йигитали.

— Чиқиб қолар.

— Назирободга бориб келмасам бўлмайди.

— Майлингиз... Қузда бормоқчи эдингиз-ку?

Ойнисанинг бундай осонгина кўниши Йигитали елкасидаги оғир тоғни қулатди.

— Тушимга кирапти,— деди у чуқур хўрсиниб.

— Қим, ўртоғингизми?

— Бугун болаларининг ўлиги устида турибди.

— Тушда ўлик кўрсангиз, ўнгда тирик кўрасиз.

— Сен менга тушимни йўймай, айтганимни қил.

— Майлингиз, отаси...

Шу билан гап тамом. Йигитали ёғоч оёқни кийди. Хотини узатган чоракта нонни катта ўглининг халтасига солди.

— Бугун лойда ишлайсан. Қоринни тўқламасанг, лой чақади,— деди.

Ойниса кенжаси билан Зарифаникига, ундан адирга кетди. Каттаси ҳосилотникига. Йигитали эса ёғоч оёқни судраб кўчага чиқди. Худди уни кутиб тургандай хонадонлардан мол, қўй, эчкилар маъраб чиқа бошлашди.

Йигитали Зеби яшайдиган уйга қарамай ўтиб ориқ сигирни ҳайдаб чиққан қўшни аёл қаршисида тўхтади. Унинг саломига алик олди-ю, кўзини ерга тикиб:

— Бугун сизники,— деди паст овозда.

Аёл тушунмагандай Зебиникига бир қараб қўйди. Кейин хаёлини бир нима ёритиб ўтдими, дарҳол бош ирғади.

— Ҳа-я, тўғри, меники, меники... — деди.

— Агар бўлмаса... ўзингизни қийнаманг.

— Йўқ, йўқ, унақа деманг, келаверинг.

Йигитали индамай нари кетди.

Унинг одати шу: ҳеч маҳал «оши ҳалол!» деб бақирмайди. Берсалар олади, бермасалар йўқ. Баъзан халтаси қуруқ қайтади. Баъзан бир неча сиқим ун, беш-ўн қурут, туршак... билан. Хонадонлар навбатма-навбат овқат қилиб, уни сийлашади. Йигиталининг вазифаси навбат кимники эканини эслатиб туриш. Ҳар эслатганда садақа сўрагандай эзилади. Аввалига айтмай, оч ҳам қолди. Очликка чидаб ҳам юрарди, ҳамқишлоқлари айбсотишди. «Ёвғон шўрвамизни назарга илмаяпсизми?» деб пичинг ҳам қилишди. Ўшандан бери ҳар кун эслатади. Худди садақа сўрагандай бўлади, эзилади. Аммо наилож!

Пода Йигиталининг оёғи оғриётганини сезгандай шошилмасдан юради. Ҳатто шайтон эчкилар ҳам югуринмайди. Худди эгалари туни билан боқишгану тўқ

қоринга юриш эриш туюлаётгандай. Қишлоқдан чиқаверишда Йигитали ориқ отда ўтирган йигитни, орқага мингашган қизни кўриб, тўхтади. Йигитнинг устида йўл-йўл беқасам чопон. Жуда янги бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда уринмаган, ямоқ кўрмаган. Қизнинг устида ҳам штапель кўйлак. Йигитали уларни танимади. Лекин уст-бошларининг ўзиёқ уларнинг кимлиги, бу ерга нимага келишаётганини англатади. Йигит — куёв, қиз — келин. Устларидаги энгил ўзлариники эмас, колхозники. Раиснинг хонасида турувчи бу тўн билан бу кўйлак келин-куёвга фақат бир кунгинага бериб турилади. Ҳозир келин-куёв қишлоқ Советига — рўйхатдан ўтишга кетяпти. Демак, бу оқшом — тўй. Беш-ўн одам олдига чой, туршак қўйилади. Йигиттергани бўлса, нон ёпар, чалпақ пиширар. шўрвами, маставами тортар, бўлмаса — йўқ. Сен нон синдирмадинг, деб ким ҳам айб қиларди.

Йигитали келин-куёвнинг мақсади, борар манзилини билса ҳам, уларнинг саломларига алик олгач, кўнгил учун сўради:

— Ҳа, йигитнинг гули, йўлингиз бўлсин?

— Хоҳладимга кетянимиз...

Куёвнинг овозида бахтиёрлик оҳанги бор эди. У колхознинг чопонини кийиб, уйланаётганига ҳам хурсанд. Хурсанд бўлмай-чи?! Гап чопондами? Гап орқадаги сулувда. Кўйлак ҳаммага сиғсин, бировга тор келиб қолмасин, деб атайлаб каттароқ тикилгани учун қизнинг нозик қаддида шалвирлаб турибди. Бу қизлар ярашиқли кийимлар кийса борми, бу йигит деганлар қараб тўймасов...

Йигит «хоҳладимга кетянимиз» дегач, қиз худди гуноҳи ошкор бўлиб қолгандай уялиб, бошини эгиб олди.

-- Бахтларинг очилсин, йигитнинг гули.

-- Айтганингиз келсин, тоға.

-- Кўша қаринглар. Ўғилларингга ҳам шунақа сарполар буюрсин.

-- Ие, тоға, яхши ният қилинг, ўғилларимиз ўзларининг чопонларини кийишади, худо хоҳласа.

Йигитали яхши кўнгилда айтган гапининг зил томони ҳам борлигини фаҳмлаб, изза чекди.

-- Ишим, мен ҳам шуни айтмоқчиман-да. Сиз бўлакча тушунибсиз. Бу кунларни боғлаб берибдим. Ҳали доруломон замонлар турибди. Шояд сизга берадиган фарзанд билан юртимизга қут-барака берса.

— Шу кунларни кўрамиз, деб юрибмиз-да, бу дунё-

да, тоға. Айтганингиз келсин.— Йигит шундай деб отнинг қорнига оёғи билан аста нуқиб қўйди.

«Мен тақдиримдан нолимасам ҳам бўлади,— деб ўйлади Йигитали келин-куёв ортидан бир қараб қўйиб,— ҳар ҳолда тўйимда энгил-бошим ўзимники эди. Дастурхонимга қўярли ноним бор эди. Бу кўргуликларимиз ўтар-кетар. Болаларимнинг бахти куладиган кунлар ҳам келар...»

Йигитали подани ўтган ҳафта ўтлатган ерига — сой бўйига ҳайдади. Бу ерларда кўкат бутунлай қовжирамаган. Нам ерларда ўт кўкариб турарди. Йигитали чилланинг иссиғига чидамай жони узилган ўтларга қараб Россиянинг ўтлоқларини эслади. Шу ўтлоқлар бу ерларда ҳам бўлмайдими, сигирлар елини сутга тўлмайдими, қўчқорлару буқалар бўрдоқи бўлмайдими...

То қуёш тафти кесилиб, пода қайтадиган вақт бўлгунча Йигитали биродари Рамазоннинг хаёлида юрди. У қишлоғига қайтганидан бери Назирободга отланади. Уни то шу пайтгача икки нарса ушлаб турар эди: биринчиси — биродарининг уйига қуруқ қўл биан кириб боргиси келмасди. У шаҳид кетган бўлса, болалари зориқаётгандир, бир тишламдан бўлса ҳам у-бу олиб борай, дерди. Иккинчиси — Рамазоннинг тирик ёки ўлик эканини аниқ билмаслиги. Яраланиб йиқилганини билади. Дўзах ўтидан уни ўзи олиб чиқди. Энди нафас ростлайман деганда сал нарида бомба портлагани, оёғи жиз этиб куйгани ҳам эсида. Қолгани ёдида йўқ. Рамазон қайтмаган бўлса, демак, осколка унга теккан. Бунни эшитиб, уйидагилари «бомба портлаган экан, сен нимага тириксану у жон берди?» демайдими? Юзига айтишмаса ҳам уларнинг мунгли қарашларидан шу маънони уқмайдими?

Йигитали баъзан Назирободга хат ёзмоқчи ҳам бўларди. Лекин «Биродарим, тирикмисан» деб сатр битишга қўли бормасди.

Мана энди, ниҳоят, вақти-соати етганга ўхшайди. Рамазоннинг болаларига атаб нича ун тўнлашди. Биродари тирик қайтган бўлса у билан, йўқса, жигарлари билан кўришишининг турли йўлларини хаёлан пишиқди. Ўзини шу учрашувга руҳан тайёрлади.

Пода тегирмон яқинидан ўтаётганда Йигиталининг димоғига ёқимли бир ис урилди. Оч қориннинг таталашига шу ис кифоя бўлди. «Ун тортишибди-да,— деб ўйлади Йигитали,— чалпакни ким пишираётган экан?»

У подани тезлатиб ўтиб кетмоқчи эди, боланинг овози эшитилди:

— Йигитали тога, тўхтанг экан.

Йигитали орқасига ўгирилди. Тегирмон томондан дўнг ошиб бир бола югуриб келарди. Қўлида чалпак.

— Олинг экан, сизга, — деди бола ҳансираб.

— Қимники бу? — деб сўради Йигитали.

— Қамбар тоғаники.

— Ўзинг едингми?

— Ҳаммамиз едик. — Бола шундай деб қўлидаги чалпакка қаради.

Йигитали чалпакни олиб, бир учидан синдириб унга берди.

— Ол, қорнинг тўқ бўлса ҳам ол, бўлмаса... — Йигитали кулиб, боланинг бурнини чимчилади, — бўлмаса киннанг киради, ол.

Бола «ноилож» чалпакни олди. Шу озгинагина чалпакни деб яхши одамга кинна кириш дурустмас-да...

— Қамбар тоғанга айт, бизникига кирсин. «Юмушлари бор экан», де.

Бола «хўп» деганича изига қайтди. Тўрт-беш қадам юрмай чалпакни оғзига солди.

Йигиталининг кичиги оёқлари ёрилиб кетганидан кечалари инграб чиқаётган эди. Бугун бир ёғламасам бўлмайди, деб қарор қилиб, Қамбар чўлоқни шунга айттирди. Елкасидан босиб турилмаса, қатқалоқ ердай тилим-тилим бўлиб ёрилган товонга пиёздоғ қўйганда бола азобга бардош беролмай тўлғониб, сапчиб-сапчиб кетиши ҳеч гапмас. Йигиталининг ўзи бу азобларни хўнам тортган. «Бунақа оёқнинг боридан йўғи яхши» деб додлаган вақтлари ҳам бўлган. Кейин шу оёқларига этик кийиб не-не ерларни кезмади. Охири оёқнинг биттасини ташлаб қайтди. Баъзан «қани энди, бир мўъжиза билан оёғим ўсиб чиқса. Товонларнинг ёрилишига ҳам, кунда пиёздоғ босишларига ҳам рози эдим», деб қўяди. Боласига пиёздоғ босишганида ўзининг азобларини эслайди. Шунинг баробарида бу азобларни ўткинчи деб билади. Ҳали бу оёқлар бежирим пой-абзалларни кияди, улуг шаҳарларда юради, деб ишонади. Фақат... улуг шаҳарларда юрганда бу азобларни ёддан чиқариб юбормаса эди, деб хавотирланади. Одамзод яхши кунларга етса, кўрган-кечирганларини унутади баъзан. Яхши куннинг қадрига етиш, асраш учун ёмон кунларни унутмаслик керак. Йигитали боласининг шундай улғайишини истаydi.

Қамбар чўлоқ қош қорайганда чорсисига иккита чалпак ўраб келди.

— Бугун ун торттирдим,— деди у, гўё пода қайтарда Йигиталини кўрмагандай, унга чалпак юбортирмагандай.

Олма қоқи солиб дамланган чойдан кейин ўчоққа ўт қаланди. Еғ қиздирилди, пиёз қизартириб олинди. Сўнг кичик ўғлоннинг товонларига босилди. Ўғлоннинг чинқириғи етти маҳаллага етди. Бундай чинқириқлар қишлоқ учун янгилик эмас, шу сабаб, ҳеч ким аҳамият бермади.

Тонгда тандир қиздирилди. Нон ёпилди. Нон иси таралди. Бунга ён-атрофдагилар бефарқ қарашмади. Йигиталининг сафарга отлангани хотинига маълум экан, бас, қишлоқ беҳабар қоларканми?

Нон иси таралиши билан гап ҳам таралди:

— Барака топгур, шу ҳолида урушда ўлган ўртоғининг болаларидан хабар олиб келармиш.

— Хабар олгиси келса, ўзимизда бечора етимлар камми, нима қилади нонни бегона қилиб.

Йигитали гаплардан беҳабар, у бўлажак сафарини, аниқроғи, Рамазон билан ёки унинг жигарлари билан учрашиш онларини ўйлайди.

Кетар чоғи Ойниса бир гап билан унинг кўнглини оғритиб қўйди.

— Ноннинг ярмини сотсангиз ўша томонларда болаларга этик-петик олиб келардингиз...

«Ҳе, эси йўқ хотин,— деб ўйлади Йигитали,— мен нима гамдаю сен нима гамдасан. Этиксиз кун кўрса ҳам бўлади. Аммо нонсиз яшаш мумкин эканми? Ялангоёқ қолишмас болалар. Ўғилларнинг иккови ҳам шудли йигит бўляпти. Бу ёқда мен борман. Хор бўлишмас. Айтганман-ку, сенга, Рамазоннинг болалари кичкина. Каттасини олтида дерди. Демак... ҳозир етти-саккиздадир. Шуларни ўйламай... Ҳа, майли, онасан-да, она, ўз болангга куясан. Мен у томонларда қолиб кетсаму Рамазон қайтса, аллақачон сени йўқлаб келарди. Йўқ, сенинг бунақа гаплар билан ишинг йўқ...»

Йигитали хайрлашув чоғи хотинига шу гапларни хаёлан айтди.

У туни билан поездда йўл юрди. Тушадиган бекати кичик, поезд атиги уч дақиқа тўхтар экан. Шошилиб, аранг улгурди. Поезддан тушган уч-тўрт йўловчи тарқалиб, бекатда Йигиталининг ёлғиз ўзи қолди. «Одамлар бунча шошишмаса, Назирободга қандай бо-

ришни сўрашга ҳам улгурмадим», деб гангиб турганда кимдир:

— Ҳа, иним, хаёлингиз паришонроқми?— деди.

Йигитали овоз келган томонга қаради: супурги дастасига суяниб турган қария ундан жавоб кутаётган эди.

— Назирободга боришим керак. Қаёққа юришни билмай гарангман.

— Назирободгами?— Қария унинг ёгоч оёғига қараб бош чайқади.— Бу ҳолда етиб боролмассизов. Йўл йироқ. Пича кутинг, битта-яримта арава келиб қолар.

Йигитали «иложим қанча» дегандай, елкасидаги қопчиқни қўлига олиб, бир қаватли бино деворига тақаб қўйилган ўриндиқ сари юрди.

— Назирободда кимингиз бор, қариндошингизми?— деб сўради қария, унга эргашиб.

— Биродарим...

— Биродарим? Қим экан у, мен балки танирман. Назирободликлар кўп келиб туришади бу ерга.

— Рамазон деганни танийсизми? Қирқ учинчи йилнинг ўрталарида урушга кетган.

— Рамазонми?..— қария ўйланди.— Дўкончи эмасми?

— Урушдан олдин колхозда ҳисобчи экан. Урушдан қайтдим-йўқми билмайман.

— Тўрт чақирим юрилса, Қизилкўприк деган шаҳарча келади. Шу ердаги нон дўконида назирободлик одам туради. Рамазон дейишгандек бўлишувди.

— Ўзингиз кўрганмисиз, паст бўйли, бурни япа-лоқроқ.

Қария уни кўрмаган эди. Тайинли гап айтмади, Қизилкўприк йўлини кўрсатиб қўйди.

Шағал тўкилган ўйдим-чуқур йўлдан юриш ит азобини берса-да, Йигитали чидади. У бир нарсадан хурсанд: биродари тирик! Бекатдаги серсоқол гапни мужмал қилгани билан, Йигитали Қизилкўприкдаги дўкончининг айнан биродари Рамазон эканига ишонарди. Юраги шундай дер эди: «Бу ўша — дўстинг Рамазон! У тирик! Сен уни жангда ўлим қўлидан юлиб олган эдинг. Энди у сени кутяпти. Шошил. Бу йўл нима экан, бундан баттарларида юргансан. Қани юр, юрақол, сен эркаксан, оёгинг оғриси нима бўлибди. Бундан баттар оғриқларни кўргансан. Қани, юр, тезроқ юр...»

Йигитали дўсти билан учрашиш онини кўз олдига

келтирди. Уйда эканида, бу томонларга талпинган кезларида бу учрашувларни минг бир хил кўринишда тасаввур этарди. Ҳозир уларнинг барчаси ўрнига янгиси ҳаёлига келди:

...Дўсти уни кўра солиб, қучоқ очиб югуради.

— Жон жўражон, бор экансан-ку, йўлингга кўз тикавериб кўзим оқиб тушаёзди,— дейди-да, маҳкам қучоқлаб олади.— Жон жўражон, оёқни ташлаб келибсан-да, а? Тириклигингни билар эдим. Юрагим сезар эди. Қанот чиқариб учгим келар эди. Аммо илож қила олмадим, жон жўражон. Ноншукур биродарингдан хафа бўлма.

— Қўй, бу гапларни,— дейди Йигитали.— Замонни кўриб турибман. Ўлмабсан, шунинг ўзи мен учун катта ган. Дийдор қиёматга қолса нима қилардик? Бундан буён борди-келди қилмасак бўлмайди. Худо жонимизни бекор қайтариб берган дейсанми? Ҳе, йўқ, болаларни вояга етказиб, бахтини кўришсин, кейин икки биродар давру давронини сурсин, деб бу дунёда қолдирган. Армонда кетганлар камми...

Ширин хаёллар йўл азобини бутунлай четга сура олмас экан. Йигитали ёғоч оёғини кўтариб босинга безиллаб қолди. Елкасидаги халта ҳам оғирлик қила бошлади. «Тавба, нон ҳам оғирлик қилар экан-а,— деб қўйди ўзича Йигитали,— тўрт чақирим девди, кўпроқ йўл босдим шекилли. Шаҳарчасининг қораси кўришмайди-ку?»

Йигитали якка қайрағочга етгач, халтани ерга қўйди. Бир кўнгли дам олмай юравергиси келди. Аммо оёқ «тўхтамасанг бир азоб берайки, онангдан тугилганингга пушаймон егин», деб турибди. У оёқларини узатиб ўтириб, ёғоч оёғини ечди. Шуни кутиб тургандай шабада эсиб, бир роҳатланди, бир яйради. Яримта оёғи ором олгач, рўдано ёғочни кийиб, ўридан турди.

Шаҳарчада нон дўконини топиш қийин бўлмади. Кўримсизгина иморатнинг оқланган деворига кўмир билан «Хлеб» деб ёзиб қўйилган. Йигирмага яқин одам навбат кутиб турибди. Йигитали дўконга яқин бориб... Рамазонни кўрди! Аммо унга, талпинганига дафъатан рўшара бўла олмади. Рамазон бу онда кимгадир қаттиқ-қаттиқ гапирарди. Йигитали дўконга ён томондан яқинлашиб, Рамазонга рўшара турган кампирни кўрди. Кампирнинг ёноқлари бўртиб чиққан. Рўмоли сирғалиб елкасига тушган. Қоғоз тутган титроқ қўлини Рамазонга узатган ҳолда ялинарди:

— Ўзим оч қолсам ҳам майлига. Боламнинг ёдгорлари туз тотмай ўтиришибди. Барака тонинг, илойим болаларингизнинг роҳатини кўринг.

Кампир гапини охирига етказа олмади. Рамазон яна унга қараб бақирди:

— Йўқ дедим-ку! Бувимникини кесиб бераманми сизга? Нон керак одам вақтлироқ туриши керак!

— Вой, барака тошкур, туни билан навбатда туриб чиқдим-а...

— Бўлди, бўлди, қонимга ташна қилиб юбордингиз.

Рамазон шундай деб, дераза қопқогини сая кўтарди-да, тирговични олди. Агар кампирни четга тортиб қолишмаганда дераза — қопқоқ унинг бошини мажаклаши турган гап эди. Кампир дўкон очилиб, дўкондор «келинг она, сиз учун топилади нон» деб қоларминкин, деган илинжда деразақопқоққа анча тикилиб қолди. Навбати етмаганлар, умидлари синиб, аста тарқала бошлашди. Қимдир тақдиридан нолиди, кимдир дўкондорни қарғади. Кампир нон олиш ҳуқуқини берувчи қоғозларга мунг билан қараб турди-да, уларни камзули чўнтагига солиб, дўкондан аста узоқлашди. Беш-ўн қадам юриб, яна илинж билан орқасига ўгирилиб қаради. Чорасиз кампирнинг бир-бир қадам босишидан Йигиталининг назарида ер зирилларди. Ўглининг (балки ўғилларининг) ҳажрида куйиб адойи тамом бўлган бу она нон деб чирқираб турган набирасининг (балки набираларининг) олдига нима деб кириб боради? Бошини қайси тошга урсин энди бу она!

Йигитали бу ерга нима учун келганини унутди. Кампирнинг орқасидан бир оз қараб турди-да, тез-тез юриб, унга етиб олди.

— Тўхтаг, она.

Кампир бехос овоздан чўчиб тушди.

— Менга айтяписизми? — деди хавотирланиб.

Йигитали «ҳа» ишорасини қилиб, халтанинг оғзини очди-да, иккита нон олиб кампирга узатди.

— Манг, олинг.

— Менгами? — кампирнинг ҳайрати баттар ошди.

— Олаверинг.

— Пулим етмайди бунга, алмашадиган тузук-қуруқ нарсам ҳам йўқ.

— Бекорга олаверинг.

— Бекорга?..

Кампирнинг тараддуди, ишончсизлиги Йигиталининг аччиғини кўзғота бошлади. Энди у ҳаракатини

қандай тушунтирсин: ҳамма нарсани ҳам пулга чақаверманг, бу дунёда ҳали одамгарчилик деган гап бор, диёнат бор, инсоф, виждон... агар булар қирилиб битган бўлса ўзбекчилик деган гаплар бор, десинми? Бе, буларни тушунтиргунча... иккита нон деб икки соат лақиллаши керак.

— Олинг, бўлмаса айниб қоламан, — деди Йигитали буйруқ оҳангида.

Қампир ишониб-ишонмай нонга қўл узатди: «Наҳот бу ёруғ дунёда шундай одамлар қолган бўлса. Ё бу одам эмас, авлиёмикин? Менинг нолаларимни эшитиб, осмони фалақдан тушдимми? Э, йўқ, нолаларга тушадиган бўлса, кунда осмондан авлиё ёғилиши керак. Бу одам — яхши одам...»

— Майли, оламан, аммо... сиз шу ерда тура туринг. Бекорга олиб кетаверсам... садақа бўлади. Мен гадо эмасман. Шу ерда туриб турасизми?

Йигитали бақириб юбормаслик учун хўрсинди. «Одамларга яхшилик қил, ҳам нима учун яхшилик қилганингни обдон тушунтир».

— Хўп, анави дўконда бўламан, — деди у тўнгиллаб.

Қампир энди анча илдам, анча дадил қадам ташларди.

Йигитали дўконга қайтиб, деразақоңқоңни тақиллатди. «Нон йўқ, тамом», деган овоз келди. Йигитали яна тақиллатди. «Менга ҳам тинчлик керак, инсоф борми сизларда!!!»

Рамазон!

— Ҳа, Рамазонман. Лекин нон йўқ, тамом!

— Ҳой, инсон, бу ёққа қарасаңг-чи!

Йигиталининг аччиги чиқди. У бундай учрашувни сира кутмаганди. Агар бирон бир фолбин унга йўлиқиб «биродаринг билан шу тарзда учрашасан», деса шарт тилини сугуришга тайёр бўларди. Нима қилсин, умид қилганинга дуч келавермас экансан.

Бир оздан кейин деразақоңқоң аста кўтарилди.

— Ким?

— Менман, Йигиталиман.

— Йигитали?! Ёширай, ростданми, ўзингмисан?! —

Рамазон ташқарига бош чиқариб қаради-ю, деразақоңқоңни ёпди. Дам ўтмай дўконнинг ён томонидаги пастак эшик очилди. Рамазон чиқиб, ҳали жаҳлдан тушмаган Йигиталини қучоқлаб олди. (Йигитали ўй

сурганида биродарининг шундай кучоқлашини тасаввур қиларди.) Аммо бу ҳолат унга хузур бахш этмади.

— Оббо, сен-ей, оббо, жўражон-ей, қайси шамол учирди, а? Ие, оёқ қани? Ташлаб келдингми, чатоқ бўлибди. Жуда чатоқ бўлибди. Қани, юр, ичкарига кирайлик. Кейин уйга ўтамиз.

Рамазон тинмай гапириб, уни дўкон ичига бошлади.

— Шу ердан ризқимизни териб юрибмиз. Болачақа Назирободда. Бу ерда ҳам биттаси билан никоҳдан ўтиб қўйганман. Назирободда раис бўласанми, дейишди. Ҳозир раис бўлиб эсимни ебманми. Колхоз омборида сичқонлар қўлтиқтаёқда юришган бўлса. Ошналарга қуллуқ, шу жойни тўғирлаб беришди. Хў-ўш, қорнинг очдир, а? Ҳозир, ҳозир, жон жўражон, аммо оёқ чатоқ бўлибди-да.

Рамазон гапира-гапира бегона кўздан пана қилиб қўйилган дераза тагидаги қутини очди. Йигитали аниқ кўрди: қути ичида ўн-ўн беш нон бор эди. Берилса, туни билан навбатда туриб, оқибат ноумид қайтганларнинг ярмига етарди. Рамазон нондан биттасини олиб, пичоқ билан кесди. Қутининг ёнидаги халтачани титқилаб, бир парча гўшт, тўртта тухум чиқарди. Шиша билан пиёлаларни қаердан олганини Йигитали сезмай қолди; унинг кўзи ҳамон қутида эди. Қутидан унга қараб нон илинжида жавдираган кўзлар тикилиб тургандай эди.

Унинг нигоҳини Рамазон ҳам сизди: «Кўзи нонда, оч экан, бечора. Балки у шунинг учун келгандир. Ҳали менга осилиб олмаса эди. «Сени қутқарганман», деб миннат қилса, иккита нон бериб қутулиб қўя қоламан. Иккита нон — ҳозир ҳаёт деган гап!»

— Қани, жўражон, учрашувимизни бир ювайлик. Хў-ўш, нима юмуш қилисан?

— Қишлоқда подачиман.

— Ишинг юришмабди, жон жўражон. Нима қилмоқчисан энди, ё шу атрофлардан дурустроқ...

— Қани, қуй.

Йигитали шу топда чўққига интилиб, ботқоққа ботган одам ҳолига тушди.

— Тўлдириб қуй.

Пиёлани бир кўтаришда бўшатди. Нонга ҳам, гўшт, тухумга ҳам қўл узатмади.

Рамазон ўзига қуйди.

— Омон бўл, жўражон. Келганингдан хурсандман.

Қайтишингда эсимга сол, болаларингга нон-пон бериб юбораман.

Бу гап Йигиталининг бўғзига ханжардек санчилди.

— Бу ёққа бер.

— Жуда томоқ тақиллаб турган экан-да, а?

Йигитали Рамазоннинг хунук хиринглашига қарамай, қўлидаги пиёлани олиб кўтарди. Ичатуриб хотиндан ўпкалади: «Борманг, деб туриб олсанг ўларминг. Сендақа бўшанг хотиндан яна бормикин бу оламда. Эринг бир ёққа бораман деса, индамай қолаверасанми...»

Унинг хаёлини деразақоққонинг тақиллаши бузди.

— Ким у, нон йўқ!— деб бақирди Рамазон.

— Менга бир киши керак эдилар,— деган синиқ овоз келди ташқаридан.

— Қанақа киши?

— Бир... бир оёқлари йўқ.

— Сеними? Келмасингдан хотинлар йўқлаб қолишиди-ку, ёмонсан, жўражон, ёмонсан.

Йигитали кампирнинг қайтиб келганини англаб, ўрнидан турди. Халтасини қўлига олди. Рамазон унга эргашиб ташқарига чиқди. Кампир бир жуфт хром этикни бағрига босиб турарди.

— Барака топкур, шуни олинг, яхшиликларга кийинг!

«Бу жўражон чайқовчилик қилиб юрибди шекилли», деб ўйлади Рамазон, кейин олдинга ўтиб, этикни қўлига олди. «Бир-икки кийилган холос...»

— Қанчадан бўлди, кампир?

— Сотмайман буни. Бу кишига олиб келдим. Нон бериб эдилар.

— Нон? Шу одамми?— Рамазон ажабланиб Йигиталига қаради.— Сен нон бердингми?

Йигиталининг вужуди қизий бошлаган эди. У Рамазонни болахонадор қилиб сўкиши ҳам, таъна-дашномларга кўмиб ташлаши ҳам, борингки, уриб қолиши ҳам мумкин эди. «Ҳаммаси бекор. Бу мен ўйлаган одам эмас экан. На гапиринг, на калтакланг фойдаси бор бунга». Шу фикр уни барча ҳаракатларидан тўхтатиб турарди.

Йигитали Рамазоннинг қўлидан этикни олиб кампирга узатди.

— Ёгоч оёққа хром этик ярашмайди, она, бекор қилибсиз, қани, юринг-чи.

Йигитали шундай деб йўл бошлади. Беш-ўн қадам юргач, орқадан Рамазоннинг овози келди. ✦

— Қайтасанми, кутайинми?

Йигитали қайрилиб қарамади. Ұзини эшитмаганга солди. Рамазон унинг изидан бирпас қараб турди-да: «Эси борми бунинг, келиб-келиб кампирга илакишади-ми», деб гижиниб, дўконига кириб кетди.

Этикни бағрига босиб олган кампир Йигиталига етиб олди. «Этик ўғлиники бўлса керак. Ажаб дунё... хотирани ҳам нонга алмаштира»,— деб ўйлади Йигитали.

— Она, нонни бекорга олдим, деб хижолат чекманг. Агар малол келмаса, уйингизда бир кеча тунай. Ҳолдан тойганман. Бу аҳволимда бекатга етиб боролмайман.

— Барака топкур, бир кеча минг кеча эмас. Жойимиз бемалол.

Уйга боришгач, кампир олма қоқидан солиб чой дамлаб берди.

— Халиги одам... танишингизми? — деб сўради кампир, унга чой узатиб.

Йигитали кутилмаган саволдан гангиб, дарҳол жавоб қайтара олмади.

— Йўқ, — деди ниҳоят, бениҳоя бир ўкинч билан. — Биродаримни излаб келган эдим бу ерга. Шу одамдир деб ўйлабман. Билсам... У урушда ўлган экан. Уни... қутқариб қололмаган эканман.

Кампир бошқа гап сўрамади.

Кампир кечга яқин нон дўконига навбатда тургани чиқиб кетди. Эртасига кун ёйилганда иккита нон билан хурсанд кайфиятда қайтди. Чой дамлаб Йигиталининг чиқишини кутди. Чиқавермагач, у ётган хона эшигидан мўралади. Меҳмоннинг ўзи йўқ, аммо халтаси ёстиқ ёнида турарди. Кампир уни «бирор ёққа чиққандир» деб кутди. Меҳмон пешинда ҳам, кечкурун ҳам келмади. Кампир халтани очингач ботинолмади. Кичик невараси уч кундан кейин халтада нон борлигини айтгач, хайратдан донг қотди.

...Йигитали қишлоғига кираверишда икки кишини учратди. Уларнинг иккови ҳам ораста кийинган, қотмадан келган, ҳаракатлари чаққон эди.

— Йигитали Султоналиев сизмисиз? — деб сўради ёшроғи.

— Менман.

— Қаёқларда юрибсиз, икки кундан бери кутамиз.

— Биродаримни излаб келдим.

— Қани, юринг биз билан.

— Қаёққа, идорагами? Мен уйга хабар бериб қўяй.

— Уйдагилар билишади, қани кетдик.

«Булар райондан келишган шекилли? Яна одамларнинг гапи тўғри келиб мени раис қилиб қўйишса-я? Э, йўқ, кўнмайман. Бир оёқ билан колхозни эплаб бўларканми. Ажаб дунё... сендан сўраб ҳам ўтиришмайди-я...»

Раис одамларга икки кун ўзлари учун бошоқ беришлари мумкинлигини эълон қилди.

Орадан уч ой ўтиб Ойниса ўғил кўрди. Одамларнинг гапига кириб боланинг исмини Ёдгор қўйди.

Орадан ронпа-роса бир йил ўтгач, Йигитали ёғоч оёғини дўқиллатиб уйига кириб келди. Кўксиде — орден. «Одамларнинг гапи ёлгон экан-да, бўлмаса қамоқдаги одамга орден беришадими?» деб ўйлади Ойниса. Кенжатоийнинг исми Ёдгор эканини билиб, Йигитали аввал ранжиди. Кейин:

— Командиримга хат ёзмаганимда чиндан Ёдгор бўлиб қолиши ҳеч гап эмасди. Баҳонада мен командиримни тондим, охириги жанг учун берилган орденни олдим. Улар мени ўлиб кетган, деб юришар экан. Ажаб дунёда, бу ўзи...

-- Ўғлингизга ўзингиз бошқа от қўйинг.

-- Йўқ, шу кунларимизни эслатиб юради. Ёдгор бўлаверсин.

Орадан олти йил ўтиб, Йигиталига бир хат келди. Хат Рамазондан эди.

«Қадрдоним, жон жўрамга дуойи салом.

Мени ўлим чангалидан қутқарган жўражонимни соғинганимдан соғиндим. Сени кўп эслайман. Қани энди қанотим бўлса-ю, учиб борсам, сени бағримга боссам. Аммо иложим йўқ. Қанотларим қирқилган. Ҳозир арзимаган бир неча минг сўмни деб азоб чекиб юрибман. Жон жўражон, энди бутун умидим сендан. Катта идораларга хат ёзиб, урушдаги хизматларимни айт. Командиримизга ҳам ёз, орага тушсин. Сен мени ўлимдан тортиб олган эдинг, бу ердан чиқариб олишга ҳам ёрдам бер. Болаларим етим қолмасин...»

Йигитали хатни ўқиб чиқиб, ўйга толди. «Ажаб дунё», деб қўйди ўзига ўзи, сўнг қўлига қалам-қоғоз олди.

КУНДАЛИКДАН САҲИФАЛАР

Шошқалоқлик — инсон зотининг ёвуз душманларидан бири. Айниқса ўтмиш ҳақида фикр юритиб, ўзича ҳукм чиқариб сўнг элга овоза қилгучи одам шошқалоқ бўлса ундан одиллик кутмак ақлдан эмас. Ҳозир замона шошқалоқларга имкон яратиб берди. Маълум даврларга, шахсларга, воқеаларга нисбатан тездагина ҳукм чиқариш расм бўляпти. Искандар Зулқарнайн шахси ва даври, Амир Темур, Наполеон... шахси ва даври ҳақида ҳали узил-кесил ҳулосалар йўқ. Бу шахслар тўғрисида бир-бирига зид фикрлар мавжуд. Закийлар улуғ шахслар ҳақида неча юз йиллар мобайнида баҳс юритадилар. Бу табиий. Буюкларнинг аъло, савоб ишлари ҳам, шу ўринда гуноҳ ишлари ҳам буюк бўлади. Тарозининг қай палласи босишини биз гуноҳкор бандалар белгилаб бера оламизмикин? Шундай экан, ўттизинчи йиллар ҳақида узил-кесил ҳукм чиқаришга вақт бор. Ҳаммасига Сталин айбдор, деб ҳукм ўқиш осон. Ёки «Фалончининг айбномасига Пистончи имзо чеккан, қотил шу!» деб ҳулоса чиқариш ҳам қийин эмас. Бугун биз шундай шошқалоқликнинг гувоҳи бўлиб турибмиз. Мен шунақа гап кетган дамларда айсбергни — шимолий уммоннинг гердайган муз ҳоқимини кўз олдимга келтираман. Айсбергнинг оз қисмигина сув юзасида кўринади. Кемаларни парчаловчи асосий қисми кўзга кўринмайди — сув остида бўлади. Ўттизинчи йилларнинг қирғини ҳақида фикр юритганда шуни унутмаслик керак. Фалончининг айбномасига Пистончи имзо чекмаганда ўша Фалончи омон қолармиди? Йўқ. Айбномага имзо чекувчи иккинчи Пистончи топиларди. Иккинчиси топилмаса, учинчиси топиларди. Дунёда ҳасад деган хасталик бор экан, бундай пистончиларга муҳтож бўлмаймиз. Ҳукмронлар, қайси жамиятда бўлмасин, ана шу ҳасадчилар хизматида беминнат фойдаланганлар. Мен савдо ҳодимлари ёки хунармандлар орасида ҳасад борлигига ажабланмайман. Лекин халққа адаб ўргатишга даъво қилувчи ёзувчилар орасида ҳасад мавжудлигига чидай олмайман. Ёзувчи ҳасадгўй бўлса — дунёдаги энг эси паст маҳлуқдан ҳам тубанроқ бўлади. Ҳасадгўй ёзувчи ўзидан истеъдодлироқ ёзувчига тош отади, уни йўқотади. Хўш нима бўлади: унинг шуҳрати ортадимми? Йўқ, халқ унинг ўзини эртами кечми супириб ташлайди. Буни кейинги ярим асрлик тарих исботлаб берди.

Энди, ўттизинчи йилларни яна қайтармаслик учун, айбни фақат Сталиндан эмас, ўзимиздан, одамлар орасидан қидирайлик. Шу билан бирга ҳукм чиқаришга ошиқмайлик. Бир одамнинг номини тиклаб бошқасини аҳлатга қориштирмайлик. Биз қоралаётган одам нима учун ёлгон айбномага имзо чеккан! 1. Хусуматдан. У ҳолда унинг номи абадул абад қора билан ёзилиши керак. 2. Қўрқоқликдан. Кўзига ўз жони, болачақаси кўринган. Бу ҳам лаънатга лойиқ. Лекин ўзида истеъдод чўғи бўлиб адабиётга хизмат қила олган бўлса, асарларидан воз кечмайлик. 3. Бу одам ўттизинчи йиллар коммунистик мутаассиблигига берилиб «айбдор»ни чиндан ҳам «халқ душмани» деб билса, орадан фурсат ўтиб, кўз олдидаги мутаассиблик қора пардаси йиртилиб, ҳақиқат нурини кўргач, тавба қилган бўлса, уни қисман кечирish мумкин. Беайб — парвардигор. Шайтон йўлига кириб топилган гуноҳ бўйинга олиниб, астойдил тавба қилинса, оллоҳ ҳам кечиради, дейдилар.

Ўттизинчи йиллар ҳақида энди гапирянимиз. Энди ҳужжатларга йўл очилипти. Демак, хулоса чиқаришга вақт эрта. Шошқалоқликка йўл қўйиб потўғри ҳукмлар чиқарганимиз учун келажак авлод бизни айблаб юрмасин.

* * *

Халқ ўзининг асл фарзандларини юракдан юлиб ташлашларига йўл қўймайди. Қодирини, Чўлпонни, Фитратни... душман деб ишонтиришга ҳаракат қилдилар. Халқ ишонмади бу тухматга. Бу фарзандларига бўлган меҳр, ишонч авлоддан авлодга ўтди. Биз уларни кўрмаган эдик, асарларини ўқимаган эдик. Шундай бўлсада, бизнинг юрагимизда ҳам уларга нисбатан меҳр бор эди. Уларнинг биз учун гойибона бўлган асарлари йўли юлдуздек порлаб турарди. Ҳа, улар юлдуздек узоқ эдилар биздан. Ҳайрият, авлодимиз бу юлдуз нуридан бебаҳра қолмади. Улуғлар тарихдаги ўз шарафли ўринларини эгалладилар. Лекин... афсус, минг афсус, уларнинг асарларидан халқ ҳали ҳам йироқ. Ёзувчиларимизда анчайин бепарқлик мавжуд. Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз»и нашр этилди. Биз буни улуг воқеа сифатида ишонлашимиз лозим эди. Аммо сукут билан кутиб олдик. Улуғлар ижодини, истеъдодининг беҳад буюк жиҳатларини тадқиқ, таҳлил этувчи асарлар йўқ. Ёзувчилар жим. Адабиётшунослар жим... Биз кўпроқ эътиборни уларнинг қамалгани, жабр тортгани,

отилгани ҳақидаги далилларга қаратаяпмиз. Учрашувларда, суҳбатларда гапни шундан бошлаб, шундан тугатяпмиз. Халқ қалбида уларга нисбатан ачиниш уйготмоқчимиз. Бундай қилиш ярамайди. Бу билан биз уларнинг руҳини қақшатамиз. Уларга ачиниш эмас, улар билан фахрланишимиз зарур. Фақат ночор одамларга ачинадилар. Бечора, яъни чораси йўқ, чорасиз дейдилар. Улар бечора эмас БУЮК эдилар. Биз уларнинг қамалганлари, отилганлари учунгина эъзоз этмаймиз. Қамалганлар, отилганлар кўп. Биз Чўлпон, Қодирӣ, Фитрат, Усмон Носир, Элбек, Ғози Юнус... ларни буюк истеъдод эгалари бўлганлари учун бошимизга кўтарамиз. Ана шу буюк истеъдодларни халққа, айниқса ёшларга билдириш, тушунтириш бизнинг бурчимиз.

Устозлардан бири «мен буларни кўзимга ёш олмасдан гапиролмайман» дейдилар. Менингча эса, уларни эслаб, кўз ёши қилиб, аза очиб ўтириш фурсати эмас. Уларни ўқиш, чуқур ўрганиш ва халққа қайтариш керак.

* * *

Ноҳақлик ҳамма замонларда ҳам бўлган. Бундан кейин ҳам давом этаверади. Худо ярлақаган истеъдод соҳиблари барча замонларда ноҳақлик зулмига учраганлар. Чин истеъдод эгалари ҳақиқатдан кўз юмишни ўзлари учун ор деб билганлар. Ана шу орият уларни дорга олиб келган. Машраб осилган, Фурқат қувғин қилинган. Биз бу орият қурбонларининг айримларинигина биламиз. Бу асрда ёппасига иймондан чекинш содир бўлди ва қирғин даражаси шунга яраша юксак чўққига етди. Иймонсизлар маълум йилларда иймонлилар устидан галаба қилдилар. Ҳозир-чи? Ҳозир ҳам улар бўш келишаётгани йўқ. Фақат биз уларни кўрмаймиз, фахрламаймиз. Чунки улар фаришта ниқобидалар. Тилларида тинмай иймон келтирадилар, диллари эса иблис қони билан тепади. Уларни йўқ қиламан, деб ўйламанг. Йўқ бўлади, деб орзу қилманг. Улар — ёвузлик кўланкаси — чопсангиз чопилмайди, кўмсангиз кўмилмайди.

* * *

Бахт ҳақида кўп сўрайдилар. Ҳар ким бахтни ўз кўзи билан кўради, ўз қаричи билан ўлчайди. Менинг бахтим бошқа бир одам учун шунчаки бир гап. Қоғоз-қалам билан ўтган тунларим мен учун бахтли лаҳзалар, дўстларим эса «тирикчилик ваҳҳидан ухла-

майди, бечора» дейишади. Мен эса бошқаларга ачинаман. Менга бир нарса аниқ — бахт бевафо нарса — келаверади, кетаверади... «Бахт қуши» дейишлари бежиз эмас. Қуш ҳеч маҳал бир ерда узоқ ўтирмайди. Бахт ҳам шу — ҳамиша йўлдош бўлавермайди. Шунданми «бахтиёрлик ичра сен бахтсизликка учрашдан қўрққил» дейишади. Бахтиёрлик — худбинлик, манманлик сари етаклаши мумкин. Бу етакка кўнган одамни жар ёқасига келтирадию гойиб бўлади. Ҳарга қулаганлар кўп. Эси бутун одамлар ўзини асраб қола олади. «Бахтингни қўлдан берма», деган гапни мен «манманликка берилма, худбин бўлма» деб тушунаман.

Бахт зарралардан ташкил топади. Масалан, эрталаб дастурхонимда нон туриши — бахт. Уни емай, исроф қилиш — худбинлик. Ҳар тонг онамни соғ-омон кўришим — бахт, онамнинг кўнгилларининг оғриши — худбинлик... Заргар тилла зарраларини тўплаб, бир ажиб узук ясаю бир онда йўқотиб қўйса... Одам бахтини ана шундай заҳмат билан топади, ана шундай осон йўқотиши ҳам мумкин. Бунга фақат ўзи айбдор. Сизнинг бошингизга бу мушкул савдо тушмасин. Иншо-оллоҳ!

МУНДАРИЖА

Сўнгги ўқ	6
Ажаб дунё	213
Қундалиқдан саҳифалар	233

Малик Тоҳир

М 22 Сўнгги ўқ: Қисса, ҳикоя. — Т. «Ёш гвардия»,
1990. 240 б.

«Сўнгги ўқ» — таниқли ўзбек адиби Тоҳир Маликнинг навбатдаги саргузашт — детектив қиссаси. Унда долзарб ҳаётий масалалар қаламга олинган бўлиб, қаҳрамонлар руҳий кечинмалари орқали инсоннинг жамият ва халқ олдидаги бурчи ва масъулияти муаммоси бадий тадқиқ этилади. Шунингдек, асарда милициямизнинг кундалик машаққатли, аммо шарафли меҳнати ҳақида ҳикоя қилинади.

Малик Тахир. Последняя пуля: Повесть, рассказы.

Уз2

АДАБИЙ-БАДИИЙ НАШР
ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗДАНИЕ
На узбекском языке

ТАХИР МАЛИК
ПОСЛЕДНЯЯ ПУЛЯ

(Повесть и рассказ)

Издательство «Ёш гвардия», Ташкент, 1990

Мухаррир ТЕМУР УБАЙДУЛЛО
Мусаввир ХУДАЙБЕРДИЕВ Х.
Расмлар муҳаррири ЗУФАРОВ Р.
Техник муҳаррир НАДИРОВА Ж.
Мусахҳиҳ САЙДОЛИМОВ С.

ИБ № 2851

Босмахонага берилди 24.05.90. Босишга рухсат этилди 30.08.90 й. Формати 84×108¹/ 32. 1 қоғозга. «Обыкновенно-новая» гарнитурда офсет босма усулида босилди. Босма листи 7,5. Шартли босма листи 12,60. Нашр листи 13,04. Шартли қр. отг. 13,02. Тиражи 45000. Буюртма 3407. Шартнома № 35—90. Баҳоси 85 т.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти. 700113. Тошкент, Чилонзор даҳаси, 8 мавзе, Қатортол кўчаси, 60.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмахонаси. Тошкент «Правда» газетаси. кўчаси, 41.